

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ ВИПУСК VII

РІВНЕ - 2009

УДК 908 (447)
ББК 26. 890 (4 Укр – 4 Рів)

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Випуск VII. – Рівне: видавець Олег Зень, 2009. – 196 с., 83 іл.

У науковому збірнику: «Наукові записки. Випуск VII» опубліковані матеріали науковців, які відображають сучасний стан досліджень Волині а також музейні та краєзнавчі дослідження України. Ряд статей проілюстровані фотографіями, таблицями які опубліковані вперше. Цей випуск присвячений 190-річчю від дня народження Пантелеймона Куліша.

Видання розраховане на докторантів, викладачів, аспірантів, магістрів, істориків, археологів, культурологів, етнологів, фольклористів, етнографів, мистецтвознавців, музейних працівників, біологів, учителів, краєзнавців, художників, а також молодих дослідників, які роблять перші кроки у створенні нових знань.

Друкується в авторській редакції. Відповідальність за достовірність наукової інформації, фактів, цитат, посилань, літературних джерел, таксономічних, географічних назв та інших відомостей несуть автори

Адреса редакції:
Рівненський обласний краєзнавчий музей,
вул. Драгоманова 19,
м. Рівне,
Україна,
33028

Телефон (факс) 8 (0362) 26 75 80
www.museum.rivne-obl.eu
E-mail: rivnemuseum@ukr.net

© Рівненський обласний краєзнавчий музей, 2009
© Автори статей, 2009

190-РІЧЧЮ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПАНТЕЛЕЙМОНА
ОЛЕКСАНДРОВИЧА
КУЛІША
ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Головний редактор
БУЛИГА
Олександр Степанович

Заступник головного редактора
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Літературний редактор
кандидат філологічних наук
Рая ТХОРУК

Дизайн
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Технічний редактор
БОРИЛЮК
Олег Михайлович

Відповідальний за випуск
РОМАНЧУК
Олег Степанович

З М І С Т

Олександр БУЛИГА. Знавець та виразник українського духу	7
Надія ЛЮБЕЦЬКА. Пантелеймон Куліш і національна ідея	11
Наталія КОЖУШКО. Рівненські гімназійні колеги П. О. Куліша	14
Віктор ТЕРЛЕЦЬКИЙ. Рівненські відгуки про діяльність і життя Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова	21
Наталія ГАВРИШ. Уродженці Рівненщини в таборах для інтернованих вояків армії УНР на території Польщі в 1920-1922 рр.	26
Алла ДМИТРЕНКО. Методичні рекомендації до висвітлення теми «Збиральництво» при побудові музейних виставок та постійно-діючих експозицій	29
Тамара ДМИТРЕНКО. Загадковий лікар Балеї... ..	32
Болеслав ЖУРАКОВСЬКИЙ, Ольга САУШ. Водоймище на Поліссі в часи дніпровського зледеніння	36
Андрій ЗЮБРОВСЬКИЙ. Обрядовий аспект вибору будівельного матеріалу в українців Волині	39
Тетяна КАУК. Зв'язки із громадськістю як шлях удосконалення науково-освітньої роботи музею	44
Діана КОПІОВА. Колекція городнянської кераміки в збірці Національного музею народної архітектури та побуту України	48
Андрій КОРЧАК. Аналіз перекладів Біблійної оповіді про створення світу П. Куліша та І. Франка у зіставленні з єврейським оригіналом	54
Андрій КОРЧАК, Алла СКОВРОНСЬКА. Латинські написи на архітектурних пам'ятках Підкаменя	57
Людмила ЛАНШИНА. Стефан Мацко – дослідник рослинного світу Волинського лісостепу (до 110-ї річниці від дня народження вченого)	64
Аліна МАСЯЄВА. Сакральні споруди Рівненщини на старовинних листівках початку XX ст. Каталог листівок з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею	67
Роман МИХАЛЬЧУК. Заслужено життям	76
Сергій МІНІЧ. Використання німцями бронетехніки під час каральних операцій проти УПА на Волині	84
Степан МОХНЮК. Рівненщина в «Літописі Волині» Інституту дослідів Волині у Торонті й Вінніпезі	88
Володимир МУШИРОВСЬКИЙ. Справа всього життя (до роковин з дня смерті художника музею Мічуди В. Д.)	92

Андрій НАГОРНИЙ, Олена ПРИЩЕПА. Шкільні традиції і спадок поколінь як головні здобутки НВК № 2 «Школа-ліцей» м. Рівне (до 70-річчя діяльності)	96
Анастасія ОБАРЧУК. Стецькі-Олехновичі – власники Межиріча Корецького	100
Ірина ОДОЛІНСЬКА. Культурно-просвітницька робота з молоддю організації «Пласт» на Рівненщині в 20-30 рр. XX ст.	107
Ярослав ОНИЩУК. Нові матеріали до історії Гурбенського бою (за матеріалами польових досліджень)	110
Тетяна ПАРХОМЕНКО. Використання хлібної діжки в традиційній обрядовості українців	116
Валентина ПЕТРОВИЧ. Роль державних архівів у розвитку історичного краєзнавства	121
Леся ПОПЕРЕЦЬКА. Пачоський Йосип Конрадович	124
Богдан ПРИЩЕПА. Рання історія Острога за археологічними джерелами ..	128
Микола ПШЕНИЧНИЙ. Кирило-Мефодіївське товариство і ... Броди, і Дубно, і Микола Гоголь!	135
Олег РАЗИГРАЄВ. Польські органи внутрішніх справ на Рівненщині у 1919-1921 рр.	138
Володимир РОЖКО. У когорті дисидентів Волині	141
Олег РОМАНЧУК. Скульптурний твір як об'єкт дослідження	146
Фаїна РЯБЧИКОВА. Забезпечення збереження музейних фондів в етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею (1920-1931 рр.)	150
Олена СЕМЕНОВИЧ. Краєзнавчі публікації XIX – першої третини XX ст. у фондах і бібліотеці Рівненського обласного краєзнавчого музею	154
Василь СТІЛЬЧУК. Події 1918-1919 рр. на Рівненщині у спогадах Теодора Федуса, уродженця Бродівщини	165
Олег ТИЩЕНКО. Еріх Кох: «Україна мусить дати...»	169
Віталій ТКАЧ. Багатошарова пам'ятка Тараканів-8 на Дубенщині	179
Лілія ТОЛСТУХА. Документи Еміграційного Синдикату в Рівному як джерело інформації про еміграційний процес у краї в 20-30 роки XX ст.	182
Володимир УЛЬЯНОВ. Боротьба Яна Александра Конєцпольського за Бродівський маєток його родинної спадщини	186
Оксана ХОДАКОВА. Каталог робіт рівненського художника Романченко О.М. (з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею)	190
Відомості про авторів	194

Олександр БУЛИГА

Знавець та виразник українського духу

*Я – піонер з сокирою важкою:
 Терен колючий в рідній стороні
 Вирубую трудящую рукою.
 Не раз кроплю свою роботу й кров'ю
 Та весело так поратись мені.*

Пантелеймон Куліш

Чергове число «Наукових записок», підготовлених до друку працівниками Рівненського обласного краєзнавчого музею, представляє краєзнавчі статті волинських дослідників історії, мистецтва, етнографії, природи та присвячене, за традицією, визначній постаті минулого. Це Пантелеймон Олександрович Куліш, 190-річчя з дня народження якого відзначає Україна цього року. Присвятами наших збірників ми намагаємось вшановувати імена тих особистостей, чиї біографії пов'язані з історією краю, нашого міста, приміщення, у якому знаходиться музей. Після Костомарова (2007), Короленка (2008) згадуємо П. Куліша [6]. Усіх трьох К поєднує Волинь, Рівне, місцева чоловіча гімназія, що залишили певний слід у біографіях майбутніх відомих діячів свого часу. Хоча увесь збірник стосується різноманітних сторінок краєзнавства, ми переконані, що його присвяти знаним особистостям є подякою за їх натхненну працю та пошануванням таланту, а наукові доробки сучасних дослідників стануть продовженням справи, якій вони служили усе життя. Тому запрошуємо усіх, хто вивчає українську старовину та природу рідного краю долучатися до нас, подавати власні дослідження та на працювання*.

Серед усіх трьох К біографія П. Куліша за часом найменше пов'язана з Рівним та чоловічою гімназією. Він розпочав свою педагогічну роботу домашнім учителем у

поміщиків Глухівського повіту Красовських. Протягом 1842 року викладає словесність у Луцькій дворянській школі, куди прибув завдяки допомозі ректора Київського університету Михайла Максимовича. Саме тут, наслідуючи Вальтера Скотта, розпочав писати історичну повість «Михайло Чарнишенко». У 1843 учителює у Подільській школі для дворян у Києві, де створює історичну поему «Україна». У ній, за прикладом Гомерової «Іліади», Куліш представляє українських провідників від Володимира Великого до Богдана Хмельницького. 1845 року переїздить працювати у Рівненську чоловічу гімназію лише на декілька місяців. Цього ж року він отримує посаду викладача російської словесності в Петербурзькому університеті, назавжди покинувши Рівне. Про цей короткий проміжок часу перебування у нашому місті майже не залишилось відомостей, окрім листів та згадки про рівнянку, якій симпатизував П. Куліш (див. статтю В. Терлецького у цьому збірнику). Проте для всіх трьох К саме Рівненська гімназія стала своєрідним трампліном у подальшому професійному зростанні. Якщо М. Костомарова з Рівного покликав Київ, то двох інших К прийняв Петербург.

Саме з Рівного Пантелеймон Олександрович переїздить до столичного університету за сприяння ректора цього навчального закладу П. Плетньова, який розпізнав у П. Кулішеві задатки майстра слова та до-

---

* Збірник 2010 року буде присвячений ювілею Федора Штейнгеля — засновника першого волинського музею, у 2011 плануємо вшанувати ім'я Михайла Драгоманова.

поміг зблизитися з російськими літераторами. У 1845 році в петербурзькому часописі «Современник» надруковані перші розділи його історичного роману «Чорна рада, хроніка 1663 року» в російському перекладі, а в дитячому журналі «Звездочка» – «Повесть об украинском народе» [5, 74]. 1847 року цей твір став головним звинуваченням проти Куліша як члена Кирило-Мефодіївського товариства. Його заслали у Тульську губернію із заборonoю писати та займатися педагогічною діяльністю. Проте саме проблеми покращення освітнього рівня українського суспільства чи не найбільше турбували П. Куліша впродовж усього його життя. Не маючи змоги працювати на ниві освіти, він, після заслання, розгортає журналістську діяльність, друкує в петербурзьких виданнях літературні та публіцистичні твори, у яких неодноразово звертає увагу на потребу поширення та вдосконалення освітньої роботи. Пантелеймон Олександрович був переконаний, що розвиток освіти, літератури, мови, мистецтва допомагає формувати та розвивати будь-яку націю. Серед проблем національної культури на головне місце Куліш ставив питання навчання українців, відзначаючи, що «при допомозі поширення загальної грамотності зручніше всього було б літераторам передати народу більшою або меншою мірою свою освіченість». «Повсюдне заведення шкіл для простолюдинів і поширення загальної грамотності в народі», поєднання освіти з виробничою практикою та ремеслом допоможе, вважав Куліш, звільнитися селянам від кріпацтва [2, 6-9].

«Своєрідною енциклопедією українознавства, що врятувала від забуття цілу низку шедеврів народного епосу» – дослідники називають Кулішеві «Записки о Южной Руси», про джерела створення яких автор писав: «... сам народ – це така пам'ятка свого минулого життя, яка краще від усякого мистецтва дає змогу пізнати те, як він жив до цього часу» [цит. за: 5, 75-76]. Вихід «Записок...» збігся у часі з поверненням із заслання Т. Шевченка й М. Кос-

томарова, тоді громада петербурзьких українців розпочала робити перші кроки щодо видання українських книг. Душею тих змагань став П. Куліш. Він видав у своєму новому правописі, так званій «кулішівці», цей етнографічний збірник, який Т. Шевченко назвав «брильянтом» [3, 339].

На глибоке переконання П. Куліша життя нації не припиняється навіть із втратою державності, бо вона живе самостійним духовним життям і в чужій державі, зберігаючи національну свідомість, яка проявляється в літературі рідною мовою [5, 76].

*Єдиний скарб у тебе – рідна мова,
Заклятий для суспільного хижачства:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства.*

Ці рядки з вірша «До рідного народу» підтверджують неодноразові нагадування автора, що найбільшою цінністю народу є його мова. Як відзначають сучасні дослідники, у поглядах на вирішення мовного питання Пантелеймон Олександрович пішов далі своїх попередників, у яких боротьба за розвиток української мови не виходила за межі літератури. Також «П. Куліш розумів, що багата і мелодійна українська мова майже зовсім не розроблена в граматичному відношенні. Враховуючи це він мріяв про створення такої української граматики, яка справді відповідала б рівневі найдосконаліших європейських» [2, 16].

П. Куліш сприяв і перетворенню української мови на офіційну не лише в школі, але й у державних справах [5, 76]. Ці наміри залишилися не зреалізовані через горезвісний Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876).

Минулому України він присвятив ряд літературно-історичних творів. У різні роки після «Михайла Чарнишенка» та «України» з-під його пера у різні роки виходять поеми, присвячені козацькій добі: «Солониця» (повстання Наливайка), «Кумейки» (повстання Павлюка), «Великі проводи» (Хмельниччина). Серед історико-драматичних творів збереглися повністю: «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдашний», «Цар Наливай». Найвідо-

мішим літературним твором Куліша стала повість «Чорна рада», в якій він яскраво показав історичну долю України після Хмельниччини. «Це так, – підкреслює сам автор, – як-от інколи схопиться завірюха: громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поломле старе дерево, по-виворочує з корінням дуби й берези...» [цит. за: 3, 342]. Справжню руїну в рідній землі відобразив він на сторінках цього відомого твору.

Найкраща поетична збірка Петра Олександровича «Досвітки» побачила світ у 1862 році. На думку дослідників, «звичайно вона поступалась Шевченковій поезії, але зачіпала такі струни, яких не торкалась рука великого Кобзаря» [5, 77]. Її вихід, одразу після смерті Тараса Григоровича показав, що саме П. Куліш намагається перейняти провід у літературній праці українців. Це він підтверджує у поезії «До братів на Україну»:

*Ой, мовчав я, браття,
Словом не озвався,
Поки батько український
Піснею впивався.
Хоч мовчав устами,
Співав я душею,
Та боявся з ним різнити
Кобзою своєю...*

Йдучи слідами Т. Шевченка, П. Куліш вагався чи зможе достойно продовжити працю свого побратима, й тому запитував:

*Чи мені по тобі
Сумом сумувати,
Чи твою роботу
Взяти докінчати?*

Відчуваючи в собі можливості розвитку української поезії, у заспіві до «Досвіток» Куліш уже впевнено стверджує:

*Ой ударю ж зразу у струни живії:
Прокиньтесь, вставайте, старії й малії!
Віршуванням новим серце моє б'ється, –
Через край із серця рідне слово лється...*
[цит. за: 3, 336-337].

Пантелеймон Олександрович високо цінував твори визначних літераторів-сучасників, представників української літератури: І. Котляревського, П. Гулака-Арте-

мовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки; російської: О. Пушкіна, Ю. Лермонтова, М. Гоголя, Жуковського. Багато в чому він вчився у них, зростав професійно у їхньому середовищі. У праці «Квітка-Основ'яненко та його повісті» він підкреслює український характер його творів, їх душевність: «Написав Квітка свою повість «Маруся» – і хто не прочитав її, всяке плакало» [цит. за: 2, 12]. П. Куліш був першим біографом та видавцем повного зібрання творів М. Гоголя, його епістолярної спадщини, яка є першоджерелом у вивченні біографії письменника. Як відзначають дослідники, у перших працях П. Куліша зазначено: «Отношение к Гоголю благоговейно хвалебное» [цит. за: 1, 658].

Неймовірну складність постаті Пантелеймона Олександровича відзначали його сучасники та дослідники. Його непослідовність найяскравіше виявилась в оцінці козацтва. Трансформація поглядів П. Куліша наприкінці 60-х років XIX ст. зумовлена суб'єктивним чинником, а саме, палкою вдачею та переконанням в істинності власних думок. Козацький та гайдамацький рух, його ватажків він засудив як деструктивну, руйнівну силу [8, 9]. Це привело П. Куліша до критики Т. Шевченка і М. Гоголя, М. Максимовича й М. Костомарова та інших авторів за їхні погляди на минуле української національно-визвольної боротьби. Наймасштабніша його тритомна науково-історична праця «История воссоединения Руси» була критично оцінена істориками. На її сторінках П. Куліш різко засудив козаччину, називаючи її «колючим будяком на українській історичній ниві» [3, 339]. Через безкомпромісність суджень Пантелеймона Олександровича спроба полеміки щодо ролі козацтва в українській історії відомих учених із автором привела його до ізоляції серед колишніх колег, з якими він поділяв свої погляди ще в часи Кирило-Мефодіївського братства. Уже в 90-ті роки XIX ст. за сприяння відомого російського історика В. Ключевського видано працю П. Куліша «История отпадения Малоросии от Польши», проте вона

через відсутність залучення багатьох історичних джерел пройшла майже непоміченою у науковому світі [5, 78]. Працюючи з історичними документами, аналізуючи події, висвітлені на їх сторінках, П. Куліш виробив власний погляд та оцінку, проте не знайшов підтримки у більшості вчених. В історичній науці він запам'ятався як дослідник козацьких літописів. Назва одного із них – «Літопис Самовидця» – увійшла до наукового обігу з «легкої руки» автора «Чорної ради» [3, 274].

Наприкінці життя Пантелеймон Олександрович зосередився на перекладацькій діяльності, залишивши нащадкам твори Шекспіра, Шиллера, Байрона, Гете, Скотта українською мовою. Також він майже повністю поновив власний переклад Біблії, який згорів восени 1886 року на хуторі Мотронівка; там відмежувавшись від громадських справ і мало з ким контактуючи він жив. До речі, одну з своїх праць «Значення Преп. Іова», що публікована в «Газеті Гатцука» (1875, № 45-47), він присвятив відомому волинському святому Йову Желізу [4, VIII]. Не проста праця над перекладом Біблії ще раз опосередковано поєднала ім'я П. Куліша з Волинню та приміщенням Рівненської чоловічої гімназії, де колись він недовго працював. Справа в тім, що у квітні 1919 року доля привела сюди й Івана Огієнка, який також із часом удостоївся честі доносити Святе письмо своїм землякам рідною мовою. Перебування П. Куліша та І. Огієнка в Рівному, їхня перекладацька праця повертає нас до першого подібного перекладу, який був здійснений на Рівненщині далекого 1561 року і сьогодні відомий як Пересопницьке Євангеліє. Можливо, ці історичні факти в майбутньому призведуть до реального вшанування на рівненській землі усіх перекладачів Святого письма українською. Зараз же ми лише низько вклоняємось їм, дякуємо й Пантелеймону Олександровичу Кулішу – «одержимцю духа», «апостолу української ментальності». Пам'ятаймо слова, що будучи присвячені йому, ёмко характеризують Кулішеву спадщину: «Україна –

ось що в епіцентрі постійної і незаперечної любові поета» [7, 8].

На сьогодні П. Куліш залишається повністю не прочитаним, а значить не пізнаним. Його різноплановий, багатобарвний та колоритний спадок у повному обсязі лише очікує на свій прихід до читача та осягнення протиріч його творчої душі. Мрії про 50-томне видання Кулішевих творів залишаються і тепер не зреалізовані. Найвагомішим є його доробок на ниві українського слова, що дало можливість високо оцінити літературну творчість цієї непересічної особистості. Тому закінчити хочеться словами, що представляють його найперше як літератора: «Пантелеймон Куліш належить до ряду найвизначніших українських письменників. Правда, не однією своєю думкою, не одним незвичайним поглядом, не одним гострим словом («гарячий» Куліш звали його в товаристві) болюче вражав він не раз українське громадянство, – все-таки небуденний його літературний талант, ширина ідейних кругозорів, багатство питань, які його цікавили й захоплювали, і слідом за тим різноманітність його творчої письменницької діяльності, – все це дає йому право зайняти одне з найбільш почесних місць в історії українського письменства» [3, 337].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вересаев В. В. Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников. – Харьков, 1990. – 680с.
2. Гончарук П., Путро О. Апостол української ментальності (до 190-річчя від дня народження П. О. Куліша // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С.3-20.
3. Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. – К., 1994. – 656с.
4. Материалы по истории Почаевской лавры. – Почаев, 1912. – 184с.
5. Киян О. Пантелеймон Куліш // Історія України в особах: XIX-XX ст. – К., 1995. – С.73-79.
6. Наукові записки. – Рівне, 2007. – вип. V. – 140с. Наукові записки. – Рівне, 2008. – вип. VI. – 276с.
7. Олійник М. Одержимець духу // Куліш П. Чорна рада. – К., 1990. – С.5-16.
8. Сарбей В. Пантелеймон Куліш в епістолярній спадщині Ганни Барвінок (Куліш) // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С.7-11.

Пантелеймон Куліш і національна ідея

Поняття національної ідеї є складним, і його визначення, трактування не відзначаються однотайністю поглядів. Воно належить до тих майже неосяжних, глобальних категорій, про які можна говорити або патетично, або абстраговано науково, – і тому розкрити національну ідею видається надзвичайно складним завданням.

Українська національна ідея – теоретичний вираз самобутності та індивідуальності, власної самоцінності, права на самовизначення та самостійний розвиток, на національну незалежність України. Під національною ідеєю різні люди розуміють різні речі. Анатолій Погрібний, критик, літературознавець, доктор філологічних наук, професор, академік, широко знаний громадсько-культурний діяч, стверджує: «Ані спорудитися, ані зміцнитися державі без цементу не можна. Цемент же той – національна ідея, національна свідомість, об'єднуюча та згуртовуючи все суспільство державна мова, добре поставлена національна освіта» [5, 8].

Поняття «національної ідеї» Дмитро Павличко, письменник, громадський діяч, публіцист, визначає так: «...Національна ідея – це творець, захисник, відновлювач і будівничий державності народу, його дух свободи, вищий рівень самоусвідомлення, ознака інтелектуальної зрілості...» [4, 6]

Цитуємо знову Анатолія Погрібного: «...Усі складові нашого державотворення немислимі без сильної, наскрізної національної ідеї... Національна ідея, з мого погляду, то водночас і найактивніший діяльно-творчий фермент, і феномен вельми корисного стриму. Чому діяльно творчий фермент? Тому що вона згуртовує, об'єднує, збирає до купи і зцементовує в одне ціле націю, націлює її на спільність прагнень, мети, дій. То є коли нація, просвітлена провідною національною ідеєю, можна сказати, подесятерює свої сили, рухається впевнено, максимально швидко, долаючи сво-

ім натиском усілякі перешкоди» [6, 16].

Національна ідея – це, справді, складний інтелектуально-духовний, соціально-економічний, морально-етичний і соціально-психологічний феномен народного буття [1, 282].

Поняття «українська ідея» уперше з'явилося у П. Куліша. Він розумів під цим усвідомлення, розуміння людиною приналежності до свого народу, його культури і віри [3, 155].

Проте світогляд Куліша складний, у ньому були яскраво виражені прояви українського націоналізму, але були і захоплення Петром I та Катериною II. Проаналізуємо систему поглядів письменника на прикладі його творів.

Так, в історичному нарисі «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького» (1843 р.) П. Куліш висловив жаль через втрату національної пам'яті, що вже само по собі є трагедією. Національна деградація чи не найстрашніша з усіх деградацій – з-поміж соціальної, релігійної, політичної, моральної.

«З сотні українців, – пише Куліш, – може один пам'ятає славу прадідів, занехавши їхні звичаї та обряди, не вивчаючи своєї історії. А це національна зрада... Але настане час, коли імена наших славних лицарів, рокотання бандур і наша чудова мова воскресне, а народ стане господарем на своїй землі. Коли українці відчують свою душу, в них виростуть крила, відновиться державність».

У «Повісті про український нарід» (1846 р.) читаємо: «Україна могла б стати самостійною, коли б не зрада української шляхти і не московська політика». За цей твір та за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві П. Куліша було заарештовано й доставлено під конвоєм до Петербурга.

Вирок царя Миколи I був лаконічним: «Запретить писать и сослать на службу в Вологду». Його покарали за те, що він

«виношував надзвичайні думки про вигадану важливість України», і за його твори, «які могли вселяти в малоросів думки про право на окреме існування від імперії».

Вологду через певний час замінили на Тулу. Від П. Куліша вимагали зректися національних патріотичних переконань, і коли той категорично відмовився, його звільнили зі служби, а російська преса ще довго цькувала митця. Для письменника, який прагнув висловити людям те, що йому болить, про що мріяв, така заборона – справжня мука. До того ж Пантелеймон Куліш був людиною всебічно обдарованою і дуже працюютою. Досконало володіючи рідною мовою, а також старослов'янською та російською, він досконало вивчив польську, французьку, італійську, латинь, німецьку, шведську, а щоб перекласти Біблію з оригіналу уже на схилі віку заходився вивчати давньоєврейську. Завдяки його таланту українське письменство збагатилося численними перлинами світової літератури.

Ось як характеризує П. Куліша сучасний письменник і літературознавець Валерій Шевчук: «Складна це була особистість, мав багато личин, змінювався часом кардинально... борсався, шукав... писав твори високого і темного духу, не раз дратував громадянство екстравагантністю... неспокійний, гарячий, нервовий, вразливий, непевний, мінливий, людина, зрештою, важкого характеру, але духовна спадщина якого така монументальна, що вразитися нею можемо». Як приклад до цієї цитати, наведемо зразки творів, у яких відбулися певні зміни у поглядах П. Куліша. Це проявилось у тритомній «Истории воссоединения Руси» та в низці віршів: «Гімн єдиному цареві», «Петро да Катерина», «Двоє предків», «Народным певцам». У цих творах автор возвеличував двох російських царів як «велетнів руського духу», які начебто «спасли культурний світ од розбишак», що «козаччина була нам на погибель, і не погibli ми тому, що братня Русь спромоглась на тверду законодавчу і виконавчу власть». Про Петра I Куліш пише: «Ти

наш! Без Тебе нам прийшлося би всім пропасти, без подвигів і праць твоїх великих». У цих творах П. Куліш прагнув довести, що народно-визвольні рухи в Україні були для неї згубними – «не в козаччині наш ідеал національний», а Катерина правильно «премудро лютих злюк душила», оце «гніздо осине», яке «становило небезпеку для суспільства». Українська громадськість зустріла ці твори з великим обуренням. Та й він сам згодом це зрозумів, коли в 1876 р. Емським указом було заборонено друкувати українською мовою книжки і періодичні видання, ставити спектаклі. Після цього указу Куліш позбувся своїх ілюзій, які висловив він у вірші «Старорус-малорус до Нової, Великої Русі», де було сказано: «Вкупі з вами в вольнім храмі заспіваєм», «Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику, спорудьмо втрюх одну імперію велику», сподіваючись на мирне співжиття українців з москалями і збереження національної України в межах всеслов'янської імперії.

Викриваючи імперську політику Росії щодо України, П. Куліш пише «Зазивний лист до української інтелігенції», у якому він порушує проблему національної гідності, питання рідної мови. Цитую: «Рідна мова, мова наших великих предків, занедбана... букварі й початкові шкільні книжечки дозволялося друкувати по-жмудськи, по-самоїдськи, по-тунгузьки, тільки заборонено українською...». П. Куліш у «Листі» закликає протидіяти «Тиранському вбиванню національного духа»: «Знаючи з історичного досвіду, як вставали нації, повержені дикою силою, уповаймо духом бадьорим... Ми не є малий нарід, хоч нас недобачають сусіди. А ми ж дали і Польщі, і Московії своїх архієреїв, письменників, керманичів. Та найбільша велич української нації в тому, що, не маючи своєї держави, ми витворили самобутню літературу. А москалі хочуть, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право, щоб ми не мали ні честі, ні поваги в світі... Україна – це Старорущина, а Московія – то геть пізніше державне утворення. Наше слово

загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тоді, як Москва і не наклюнулась».

Утвердження української національної ідеї проявилось і у заснуванні україномовного журналу «Основа», в якому побачили світ Кулішеві нариси з історії України – «Хмельниччина» і «Виговщина». Хоч цей часопис проіснував всього два роки, проте цим було заявлено всій імперії, що українська література, мова живе, бореться, дух український незнищений, незважаючи на державні заборони.

Кулішеві належить пріоритет у багатьох галузях духовного життя українців: він перший переклав Біблію українською мовою, створив перший український фонетичний правопис «кулішівку», написав перший історичний роман «Чорна рада», який І. Франко назвав «найліпшою історичною повістю в нашій літературі». Буквар Куліша і його читанка «Граматка» засвідчили світові власне національне обличчя української культури. У «Пояснювальній записці» до «Граматки» він писав: «Найперше діло в отця-матері повинно бути, щоб дитину своєю рідною мовою до розуму довести...» Підручник із радістю зустріли всі українці, а Т. Шевченко у «Щоденнику» записав: «як чудово, розумно й благородно складено цей новий буквар! Дай, Боже, щоб він прищепився в нашій бідній народі. Перший вільний промінь світла, спроможний проникнути в невольничу голову».

Залишивши в 1877 р. державну службу, Куліш останній період свого життя проводить на хуторі Мотронівка, де займається господарством і творчістю. Саме тут, серед мальовничої природи, письменник укладає збірку «Хутірська філософія і віддалена від світу поезія». П. Куліш вибудовує поняття нації та національної ідеї, зіставляючи минуле та сучасність, народну і штучну мову, село та місто. Істотним у ствердженні ідеї України для нього є повернення до її історії. Справжнім охоронцем її духу в його світогляді стає хуторянин. Хутір означає цивілізацію й культуру зем-

леробства, культуру побуту. Хутір – це bastion утвердження всього національного – мови, звичаїв, обрядовості. В основі його ідеї лежить прагнення розвивати українство, його культуру і свою національну цивілізацію на основі широкої освіти і поєднання здобутків світової науки і культури зі збереженням власних традицій. Тоді українство ніколи не виродиться. Хоч філософія П. Куліша де в чому була оманливою, але він вірив, що прийде час, коли «зійде наше сонце, сонце духовної національної ідеї».

Сучасний літературознавець Микола Жулинський так оцінює П. Куліша: «Визначальним стимулом своєї подвижницької праці П. Куліш вважав збереження національних традицій, розвиток української мови й культури, утвердження почуття національної самосвідомості, наповнення духовного арсеналу нації культурними здобутками світової цивілізації». Пантелеймон Куліш був, як зазначає М. Жулинський, одним із перших, хто осмислював національну і соціальну долю українського народу, розбудовником його мови і культури, палким прихильником справедливих міжнаціональних взаємин, національної самобутності і загальнолюдських гуманістичних цінностей [2, 43-80].

Простежуючи шлях поширення національної ідеї, слід назвати її основні віхи. Т. Шевченко вніс в українську ідею титанічну емоційну силу, що стала релігією нації. Теоретичну базу для української національної ідеї в 1900 р. висунув І. Франко, а з появою Четвертого Універсалу Центральної Ради самостійницька ідея переросла остаточно в українській політичній думці [6, 16].

У ХХ ст. українську ідею пропагували Левко Лук'яненко, Юрій Бадзьо, В'ячеслав Чорновіл, Микола Руденко, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Стус, звучить вона у працях Анатолія Погрібного, Дмитра Павличка, Ліни Костенко та багатьох інших українських патріотів.

«Велика наша національна ідея – це коли на Хрещатику вигукували не «Київ», а

«Київ» – зазначає А. Погрібний. Проблема мови була і залишається проблемою номер один в утвердженні національної ідеї. Роль української мови в житті суспільства Дмитро Павличко оцінює так: «Українська мова була, і мабуть, ще довго залишатиметься політичною «зброєю народу, кореневищем його державності». А тому не слід забувати, що зрада отчого краю завжди починається зі зради своєї рідної мови – основи основ будь-якої нації, її душі» [6, 56].

Отож, сьогодні теж є актуальне Кулішеве: «... до гурту... рятувати рідну мову – скарб нашого духу. Це великий заповіт на-

шої прадідівщини. Це слово – пророцтво нашої будущини».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вівчарик М., Панченко П., Жмихова В. Українська нація: шлях до самовизначення. – К.: Вища школа, 2001. – С.282.
2. Жулинський М. Пантелеймон Куліш // М. Жулинський. Із забуття – в безсмертя. – К., 1990. – С.43-80.
3. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена од світу поезія // Хроніка 2000. – 3-4 (5-6). – К.: Довіра, 1993. – С.110.
4. Павличко Д. Українська національна ідея. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2002. – С.6.
5. Погрібний А. Розмова про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба. – К.: Просвіта, 2000. – С.8.
6. Там само. – С.16, 56.

Наталія КОЖУШКО

Рівненські гімназійні колеги П. О. Куліша

31 серпня 1845 р. П. О. Куліш почав працювати на посаді вчителя історії в Рівненській чоловічій гімназії, яка діяла на той час уже шість років. Як свідчать статистичні дані, у 1845-46 рр. у ній навчалось 316 учнів і працювало 26 викладачів та чиновників [1]. У гімназійній програмі вивчалися:

1. Закон Божий (православного та римо-католицького сповідання) – 1-7 класи;
2. Російська мова та словесність – 1-7 кл.;
3. Латинська мова – 1-7 кл.;
4. Французька та німецька мови – 1-7 кл.;
5. Математика та космографія – 1-7 кл.;
6. Фізика – 6-7 кл.;
7. Історія – 1-7 кл.;
8. Географія – 1-7 кл.

(Уроки тривали по 1,5 години) [2].

У гімназійному штаті значилися: директор, інспектор, два вчителі Закону Божого, два вчителі російської мови, вчитель словесності, три вчителі латинської мови, два – німецької мови, три – математики, два – історії, вчитель малювання та вчитель географії. Вчителі розподілялися на старших, паралельних класів та молодших. У гімназії

працювали також два наглядачі за учнями та гімназійними квартирами, 1-2 канцеляристи та лікар. За походженням із них було: дворян – 11 чол., з обер-офіцерських родин – 4 чол., із священницьких дітей – 5 чол., із міщан – 2 чол., із почесних громадян – 2 чол. та із вільновідпущених – 2 чол. За віросповіданням: православних – 20 чол., римо-католиків – 3 чол., лютеран – 2 чол., реформатів – 1 чол. За освітою: 15 чол. навчалися в університетах, 2 чол. – в духовних академіях, 2 чол. – у Волинській Духовній Семінарії, 1 чол. – в медичній академії, 1 чол. – в художній академії, 2 чол. навчалися в приватних закладах, 3 чол. мали гімназійну освіту. За стислими рядками про кожного з них «Формулярних списків», «Циркулярних листів» Попечителя Київського Учбового Округу, відповідей та наказів директора гімназії, «Іменних списків» на нагородження, а також заяв і просто листів з переліком дат, назв навчальних закладів, отриманих чинів та нагород простежується життєвий шлях рядових гімназійних учителів царської Росії XIX ст.

1845-46 рр. найстаршим за віком у Рівненській гімназії був молодший учитель французької мови **Франциск Якович Боні**. Народився у Франції в 1784 р. Із «Формулярного списку о службе и достоинстве...» відомо, що походив він із почесних громадян, був римо-католицького віросповідання, власності та маєтків не мав. Із 1 листопада 1817 р. до 1 вересня 1823 р. працював учителем у Володимирському повітовому училищі, потім 13 років перебував у відставці. 1 січня 1836 р. призначений виконуючим обов'язки молодшого вчителя французької мови у Новоград-Волинському повітовому училищі. Із 28 липня 1839 р. він працює на тій же посаді у Вінницькій повітській гімназії, а з 5 квітня 1840 р. до 4 червня 1845 р. – у Рівненській чоловічій гімназії. Був одружений та мав четверо дітей. Із 4 листопада 1846 р. працював учителем французької мови у Чернігівській губернській гімназії [3].

П'ятидесятичотирирічний учитель малювання, креслення та чистописання **Зайцев Павло Григорович** походив із родини вільновідпущених Чернігівської губернії. Був православного сповідання. Мав сім'ю [4]. Закінчив Санкт-Петербурзьку Художню Академію та отримав звання вільного художника. У Рівненській гімназії працював із 8 січня 1843 р. до 1847 р. Одночасно вів уроки малювання та чистописання у Рівненському дівочому пансіоні [5].

Про директора Рівненської гімназії у 1841-48 рр. **Аврамова Петра Осиповича** надано інформацію у «Наукових записках РОКМ» за 2006 р. [6].

Наймолодшим колегою П. Куліша по Рівненській гімназії був старший учитель математичних наук **Яновський Кирило Петрович**. Народився у 1821 р. в м. Березное Чернігівської губернії у родині обер-офіцера, який мав у власності 7 душ селян. Навчався у Чернігівській губернській гімназії. Після закінчення Київського університету Св. Володимира отримав звання дійсного студента та із 16 грудня 1843 р. виконував обов'язки старшого вчителя математичних наук у Рівненській гімназії. Після захисту

установлений строк дисертації 31 грудня 1843 р. Науковою Радою університету Кирилу Яновському було надано диплом та звання кандидата [7].

В «Автобіографії» М. І. Костомарова можна прочитати, що 1844-45 рр. під час свого вчителювання в Рівненській чоловічій гімназії він приятелював із Кирилом Яновським. П. Куліш та М. Костомаров познайомились 1843 р. в Києві. Вірогідно, що через М. Костомарова з К. Яновським заприятелював і новий вчитель історії П. Куліш.

8 вересня 1845 р. Кирила Петровича було затверджено на посаді старшого вчителя математичних наук. У 1848-50 рр. він також виконував обов'язки доглядача загальних учнівських квартир та безкоштовно вів уроки математики у Рівненському дівочому пансіоні. Неодноразово отримувал подяки Попечителя Київського Учбового Округу [8]. У січні 1851 р. К. П. Яновського було переведено до іншого навчального закладу на іншу посаду [9].

За гімназійним статутем 1828 р. на чолі гімназії був директор, а на допомогу йому призначався інспектор, якого обирали з старших учителів цієї або іншої гімназії. До його обов'язків належали: нагляд за порядком у класах та ведення господарства в пансіонах і учнівських квартирах.

1836-1848 рр. інспектором Рівненської чоловічої гімназії був **Науменко Павло Осипович**. Народився він у 1809 р. у родині православного дворянина Полтавської губернії. У м. Лубни вони мали дерев'яний будинок. Павло Осипович навчався у Лубенському повітовому училищі та Полтавській гімназії [10]. Після закінчення повного курсу наук у Харківського університету 19-річний Науменко отримав звання дійсного студента етико-філологічного відділення та 21 жовтня 1831 р. був призначений учителем історичних наук Кременецького повітового училища. Через рік він переведений до Кам'янець-Подільської гімназії на посаду вчителя російської граматики та географії. Із 16 лютого 1835 р. працює в Луцькій гімназії на посаді стар-

шого вчителя логіки та російської словесності, а з 1 січня 1836 р. після реорганізації гімназії за новим штатом виконував обов'язки інспектора. 21 серпня 1841 р. його затвердили на цій посаді [11]. У 1841-47 рр. П. Науменко неодноразово виконував обов'язки директора гімназії, отримував подяки попечителя Київського Учебного Округу. У жовтні 1845 р. його було призначено Депутатом від училищної сторони при складанні особливих списків осіб, що належать до свічного збору по Рівному, а також Головою комісії у Рівненському єврейському повітовому училищі [12]. 17 жовтня 1848 р. Павло Науменко перейшов до іншого навчального закладу.

Учителем Закону Божого православного сповідання у 1844-59 рр. працював Протоієрей **Омелянський Венедикт Хомич**. Народився в родині священика 1805 р. Після закінчення Київської Духовної Академії 6 жовтня 1833 р. Комісією Духовних училищ затверджений кандидатом богослов'я та призначений учителем Дерманського повітового училища. Деякий час був Доглядачем Дерманських повітового та приходського училищ. 1839 р. він переведений до Волинської Духовної Семінарії вчителем суспільної історії та французької мови. Із 1 вересня 1841 до 20 вересня 1844 р. викладав також інші предмети.

1 листопада 1839 р. Омелянського призначили на посаду Скарбника Будівничого Комітету при Волинській Духовній Семінарії, що займався будівельними та ремонтними роботами в семінарських приміщеннях [13].

У 1843-44 рр. Собором Почаївської Лаври обирався її повіреним у Кременецькому повітовому суді з питань повернення заборгованості Лаврі. 9 вересня 1844 р. Омелянський був рукоположений у священики Рівненської Соборної Воскресенської церкви та призначений Першоприсутнім в Рівненське Духовне Правління, Співробітником Волинського Духовного Попечительства, Членом Оспенного та Тюремного Комітетів, Депутатом з вирішення церковних питань у Земствах, Коректором

проповідей у Рівненському повіті та Законовчителем у Рівненську чоловічу гімназію і Рівненський дівочий пансіон [14]. Був одружений, мав 6 дітей. Сини – Олександр і Феофіл навчались у Повітовому училищі та Волинській Духовній Семінарії, а доньки – Софія й Олена – у Рівненському дівочому пансіоні [15].

1849 р. Омелянський отримав протоієрейський сан та почав викладати в гімназії грецьку мову. 28 лютого 1851 р. Єпархіальне Правління призначило його Благодійним Рівненських повітових церков. Через рік був призначений директором Тюремного Комітету Рівненського повіту, а також членом Комітету громадського здоров'я. Був нагороджений камилавкою, набедреником, оксамитовою фіолетовою скуфією, а у 1856 р. отримав подяку Його Преосвященства Єрофія, Єпископа Острозького [16]. 15 листопада 1859 р. Венедикт Омелянський помер, про що записано в документі: «на службі» [17].

Законовчителем римо-католицького сповідання у 1839-56 рр. був ксьондз **Подлевський Петро Іоакімович**. Народився 1802 р. в дворянській родині. 1820 р. вступив до ордену Піарів. Після закінчення навчання та рукоположення став учителем Чернечої Студії та її Магістром. По закінченні Віленського університету отримав звання кандидата богослов'я [18].

1830-39 рр. займався різними справами: був учителем Полоцького ліцею, Суперіором Заславського монастиря, професором місцевої гімназії, капеланом у с. Здобиця. 9 грудня 1839 р. Подлевський почав працювати Законовчителем у Рівненській чоловічій гімназії, а з 1849 р. – у Рівненському дівочому пансіоні [19]. 23 жовтня 1856 р. Подлевський П. І. був звільнений із цієї посади, як записано в документі: «після смерті» [20].

Невгадов Іван Якович працював у Рівненській гімназії в 1840-69 рр. Народився він 1818 р. у дворянській православній родині в Київській губернії. Батьки мали в Києві дерев'яний будинок [21]. 20 серпня 1840 р. після закінчення Київського універ-

ситету отримав звання дійсного студента та призначення до Рівненської чоловічої гімназії на посаду молодшого вчителя російської мови. Деякий час був доглядачем другого відділення загальних учнівських квартир [22]. 17 червня 1847 р. Невгадова переведено на посаду старшого вчителя російської мови та призначено членом Рівненської повітової єврейської училищної комісії.

Ще 1845 р. у гімназіях було введено новий предмет – законовечення. 31 серпня 1849 р. Івана Яковича призначено старшим учителем з цього предмету. Деякий час він також завідував гімназійним книжковим магазином та безкоштовно викладав російську мову в дівочому пансіоні. Неодноразово отримував подяки Попечителя Київського Учебного Округу. 1855 р. його було нагороджено Відзнакою за 15 років бездоганної праці [23]. 1865 р. Невгадова І. Я. було переведено до іншого навчального закладу [24].

Учителем словесності у 1843-51 рр. був **Тихомиров Іван Тихонович**. Народився 1818 р. у родині священика. Після закінчення Київського університету та отримання звання дійсного студента 10 вересня 1843 р. почав працювати виконуючим обов'язки старшого вчителя логіки та словесності у Рівненській чоловічій гімназії. Деякий час викладав в гімназії географію [25]. 31 грудня 1843 р. після захисту у встановлений строк дисертації, отримав звання кандидата та диплом. 1846 р. його було обрано Секретарем Педагогічної Ради та затверджено на посаді старшого вчителя російської словесності. Одночасно він безоплатно проводив уроки словесності в Рівненському дівочому пансіоні [26]. 20 вересня 1851 р. Івана Тихомирова було переведено на іншу роботу. 1863 р. він обіймав посаду інспектора Симферопільської гімназії [27].

Старший вчитель латинської мови **Єпіфанович Іван Петрович** народився 1814 р. у родині священика Мінської губернії. Після закінчення Київської Духовної Академії отримав ступінь кандидата богословсь-

ких та словесних наук [28]. 1 листопада 1839 р. призначений учителем грецької мови та інших предметів у Києво-Софійських повітових училищах. Із 29 грудня ц. р. виконував обов'язки вчителя латинської мови Рівненської чоловічої гімназії. 9 січня 1842 р. був затверджений на цій посаді. Єпіфанович був одружений, мав трьох дітей. Старший син навчався у Рівненській гімназії. Родина проживала у власному дерев'яному будинку. Деякий час Іван Петрович завідував Гімназійним книжковим магазином, був доглядачем третього відділення загальних учнівських квартир [29]. 31 серпня 1849 р. переведений на посаду старшого вчителя російської мови. Неодноразово виконував обов'язки інспектора. 1855-56 рр. нагороджений Відзнакою за 15 років бездоганної праці та отримав темно-бронзову медаль на Андріївській стрічці в пам'ять Кримської війни 1853-54 рр. [30].

4 грудня 1863 р. Єпіфанович І. П. після довготривалої хвороби помер. Останні три роки страждав лихоманкою, «водяною хворобою». Перед кончиною захворів на запалення легенів. Його педагогічний стаж складав 24 роки 20 днів.

В архіві зберігається лист дружини померлого до директора гімназії з проханням про надання їй пенсії та переписка з Попечителем Київського учебного округу з цього питання. Згідно з положенням про пенсійні виплати дружині Єпіфановича була надана пенсія у розмірі 600 крб. сріблом від дня смерті чоловіка [31].

Про старшого вчителя російської мови **Шастова Миколу** відомо дуже мало. Народився 1816 р. у родині штаб-офіцера Чернігівської губернії. Із 20 серпня 1840 р. після закінчення Київського університету з званням кандидата він працював старшим учителем російської мови в Рівненській чоловічій гімназії [32]. 17 липня 1847 р. Миколу Шастова було переведено до іншого навчального закладу [33].

Молодший учитель географії **Гриневський Тимофій Микитович** народився 1808 р. у міщанській родині м. Києва. 1834 р. після закінчення Харківського університету у

званні дійсного студента почав працювати у Київській Палаті Карного суду «приходдорасходчиком», а пізніше – «столоначальником» [34].

2 вересня 1836 р. за наказом Попечителя Київського Учбового Округу його було направлено на посаду молодшого вчителя російської мови та географії паралельних класів Клеванської гімназії. У 1849 р. призначили вчителем російської мови. Він також викладав безкоплатно географію в дівочому пансіоні. Мав подяки Попечителя та 1850 р. отримав Відзнаку за 15 років бездоганної праці [35]. 1 лютого 1849 р. Тимофія Гриневського було переведено до іншого навчального закладу. 1855 р. він працював штатним доглядачем в Острозькому повітовому дворянському училищі [36]. У «Формулярному списку чиновників та викладачів за 1853-56 рр.» віднайдено інформацію про його смерть [37].

Молодший вчитель латинської мови **Чуйкевич Петро Омелянович** народився 15 грудня 1818 р. у дворянській родині Чернігівської губернії. 1 листопада 1843 р. після закінчення Київського університету почав виконувати обов'язки молодшого вчителя латинської мови в Рівненській гімназії [38]. Ще зі студентських часів був товаришем М. Костомарова та П. Куліша, познайомився із Т. Шевченком. Працюючи вчителем, зацікавився старовинними українськими піснями та почав їх збирати. У березні 1847 р. його було переведено до Кам'янець-Подільської гімназії. Там він зустрічався з Т. Шевченком і записав поетові в альбом пісні: «Зійшла зоря із вечора», «Пливе щука з Кременчука», «Ой Кармелюче, по світу ходиш» [39]. Був під слідством у справі Кирило-Мефодіївського товариства, звільнений через брак доказів.

Із 22 жовтня 1853 р. до 18 березня 1854 р. Петро Чуйкевич знову працював у Рівненській гімназії молодшим учителем латинської мови. Потім його перевели до іншого навчального закладу [40]. Помер Чуйкевич П. О. десь 1875 р.

Слаутинський (Славатинський) Микола

Іванович народився 1814 р. у дворянській родині Чернігівської губернії. 13 лютого 1833 р. закінчив Харківський університет і за відмінні успіхи отримав звання кандидата філологічного відділення. За дорученням керівництва університету викладав там початки арабської та перської мов, а також латинську у Харківській гімназії. Через рік призначений учителем історії та географії у Мценське повітове училище, а з 1836 р. – учителем латинської мови в Полтавську гімназію [41]. 14 серпня 1839 р., за наказом Попечителя Київського Учбового Округу, призначений старшим учителем латинської мови в Рівненську гімназію. Був завідувачем гімназійної бібліотеки, доглядачем загальних учнівських квартир, неодноразово виконував обов'язки інспектора та Голови Рівненської повітової єврейської училищної Комісії, викладав безоплатно географію в дівочому пансіоні [42]. Працював в гімназії до 11 жовтня 1850 р.

Молодший вчитель математики **Петров Семен Григорович** народився 1820 р. в родині обер-офіцера Воронежської губернії. Після закінчення Київського університету, 13 серпня 1844 р. отримав призначення на посаду молодшого вчителя математики в Рівненську гімназію, де працював до 22 серпня 1848 р., доки його не перевели до іншого навчального закладу [43]. Це прізвище зустрічається в архівних документах ще двічі: як вчитель географії (14 липня 1854 р. – 21 березня 1856 р.) та як молодший вчитель математики (7 березня 1866 р. – 1 липня 1869 р.) [44].

Старший учитель математики та фізики **Савін Микола Іванович** народився в родині обер-офіцера Полтавської губернії. Після закінчення Харківського університету був нагороджений золотою медаллю та отримав звання кандидата фізико-математичного відділення. 29 травня 1837 р. призначений учителем математичних наук в Полтавську губернську гімназію. Завідував гімназійним книжковим магазином, викладав арифметику у підготовчому класі Полтавського інституту шляхетних дівчат [45].

28 липня 1839 р. Савін переведений на посаду старшого вчителя математики та фізики в Рівненську гімназію. 3 серпня 1849 р. направлений до іншого навчального закладу. 1852 р., перебуваючи на посаді інспектора Чернігівської гімназії, отримав Відзнаку за 15 років бездоганної служби [46].

Малавський Євген Касянович народився у 1816 р. Походив з вільновідпущених Подільської губернії. Навчався в Київському університеті. Із 9 вересня 1844р. до 3 серпня 1849 р. працював молодшим учителем історичних наук у Рівненській гімназії та викладав історію в дівочому пансіоні. Згодом був переведений до іншого навчального закладу [47].

Учитель французької мови **Лемпе (Лемпі) Іван Артурович** народився 1806 р. у Швейцарії. Був реформатського сповідання. Освіту здобув у приватному навчальному закладі видатного педагога Песталоцці. Приїхав до Росії у вересні 1841 р. і був призначений викладачем французької та німецької мов у загальні учнівські квартири при Волинській губернській гімназії. 1842 р. він здав іспит та отримав свідоцтво на право бути вчителем французької мови в Повітовому дворянському училищі. 1844 р. Іван Лемпе безоплатно працював позаштатним учителем французької мови паралельних класів з правом подальшої державної служби. 31 грудня 1845 р., за особистим побажанням переведений до Рівненської гімназії, де виконував обов'язки молодшого вчителя французької мови з тим, щоб протягом наступного року скласти іспит на право займати цю посаду [48]. 4 жовтня 1849 р., в присутності членів Рівненського повітового суду Іван Лемпе склав присягу у вірнопідданстві Російській царській владі [49]. Із 1849 р. також виконував обов'язки гувернера вищого відділення загальних учнівських квартир, безкоштовно вів уроки французької мови в дівочому пансіоні. У шлюбі мав двох дітей. У 1866-71 рр. навчав французькій мові учня Рівненської гімназії В. Короленка, майбутнього письменника [50].

У грудні 1871 р. Лемпе був нагороджений

орденом Св. Анни 3-го ступеня, а 6 серпня 1873 р. переведений учителем французької мови до Полоцької чоловічої гімназії [51].

Баландін Костянтин Степанович – молодший вчитель німецької мови, був сином купця третьої гільдії Ліфляндської губернії, лютеранином. Навчався в Дерптському університеті на медичному факультеті, але, не закінчивши курсу, склав у Харківському університеті іспити на звання вчителя німецької мови. Із 1836 р. призначений виконуючим обов'язки вчителя німецької мови в Канівське повітове дворянське училище. 1838 р. переведений до Міхновського повітового училища, 31 серпня 1843 р. – до Рівненської гімназії. У 1849-50 рр. безкоштовно викладав німецьку мову в дівочому пансіоні, де, з-поміж інших, навчалися три його доньки. 6 липня 1856 р. був переведений до Кам'янець-Подільської гімназії [52].

Молодший вчитель німецької мови **Віттенбург Карл Іванович** походив з міщанської лютеранської родини. Народився у 1808 р. у м. Гансала. Навчався у Ризькій гімназії. 1832 р. після складання іспитів у Санкт-Петербурзькому університеті допущений до виконання обов'язків учителя німецької мови в Архангельській гімназії. У грудні його було затверджено на цій посаді та виключено з податкового стану. 8 квітня 1844 р. Карла Івановича було переведено до Рівненської гімназії. 1947 р. був нагороджений Відзнакою за 15 років бездоганної служби [53].

1851 р. Віттенбургом було написано підручник граматики німецької мови. Попечитель Київського Учбового Округу дав відповідь, що його праця має деякі недоліки в практичній частині і тому для друку та використання в навчальному процесі не годиться [54]. 7 серпня 1852 р. Карл Віттенбург переведений до іншого навчального закладу.

Лікар **Богуцький Генріх Осипович** народився 1815 р. у дворянській родині, що мешкала у Волинській губернії. Був римо-католиком. Після закінчення у 1838 р.

Віленської медико-хірургічної академії отримав звання лікаря другого відділення. 19 травня 1839 р. призначений лікарем Клеванської (Рівненської) чоловічої гімназії. Жалування спочатку не отримував, а користувався добровільним збором по 1 крб. сріблом з кожного учня. 1843-44 рр. відряджений до тимчасової Рівненської рекрутської комісії. 1844-51 рр., з деякими перервами, виконував обов'язки міського лікаря. У Рівному мав дерев'яний будинок. Працював у гімназії до 1855 р. [55].

Маруніч Василь Трохимович, наглядач за учнями гімназії, народився 1812 р. в штаб-офіцерській родині Херсонської губернії. Навчався у Херсонській гімназії. 2 грудня 1830 р. призначений юнкером у Могильовський полк. 1831 р. брав участь у походах російських військ проти польських повстанців. 17 серпня 1832 р. переведений до Вітебського полку. У 1834 р. отримав звання прапорщика та призначений батальйонним ад'ютантом. За участь в маневрах поблизу м. Калуш у 1835 р. та якісне проведення фортифікаційних робіт під час огляду військ у Києві в 1837 р. Василь Маруніч отримав подяку російського імператора. 1836 р. отримав чин поручика та був призначений полковим скарбником. 1839 р. через сімейні обставини залишив військову службу, а 16 вересня був призначений наглядцем у Рівненську гімназію. Його військовий чин поручика був переведений у штатський чин колезького асесора [56]. 1850 р. Маруніча було переведено до прикордонної сторожі з попереднім чином поручика, а наказом Міністра фінансів призначено помічником доглядача Радзивилівського митного округу [57].

Канцелярист **Павловський Іван Григорович** народився 1817 р. Походив із родини священика Волинської губернії. Навчався у Волинській Духовній Семінарії, але повного курсу не закінчив. 27 січня 1841 р. призначений канцелярським службовцем нижчого розряду зі званням канцеляриста в Рівненську гімназію. Деякий час був на посаді гімназійного листоноші. 6 січня 1851 р. через хворобу покинув службу [58].

Канцелярист **Пухальський Стефан Іванович**. Народився 1819 р. в родині священика Волинської губернії. Навчався у Волинській Духовній Семінарії, але не пройшов повного курсу. 1838-39 рр. закінчив навчання в Острозьких приходському та повітовому 4-класних училищах. Із 6 травня 1840 р. працював канцелярським службовцем нижчого окладу при дирекції Рівненської гімназії зі званням канцеляриста. 1840-45 рр. навчав учнів гімназії та дівчат з пансіону церковному та нотному співу.

25 травня 1845 р. «за человеколюбивый подвиг с опасностью собственной жизни» отримав подяку генерал-губернатора. Із 12 грудня 1846 р. до 30 березня 1847 р. безоплатно виконував, крім своєї роботи, обов'язки важко хворого на той час Івана Павловського. 9 червня 1847 р. про його благородний вчинок було опубліковано у Волинських Губернських Відомостях. 1849 р. Пухальського переведено на посаду наглядача за учнями. Із травня 1850 р. до травня 1851 р. він був незмінним наглядцем гімназії та один завідував відвідуванням приватних квартир (один наглядач переведений на іншу роботу, а другий помер) [59].

Пантелеймон Куліш працював у Рівненській гімназії недовго – до 5 січня 1846 р. [60]. Залишивши м. Рівне, він уже ніколи сюди не повертався. Але його прізвище зустрічається в пізніших гімназійних документах. У циркулярі Попечителя Київського Учбового Округу від 22 вересня 1847 р. говориться про заборону творів Шевченка, Костомарова та Куліша. Це було пов'язано з арештами та слідством над членами Кирило-Мефодіївського товариства [61]. А пізніше в «Історичному та статистичному описі гімназії», складеному 1863 р. за наказом Департаменту Народної Освіти, в розділі про вчителів – видатних осіб в літературі – вписані прізвища М. Костомарова та П. Куліша [62].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. ДАРО. Ф.394. – Оп.3. – Спр.4. – Арк.42зв.
2. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.11-14.
3. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.24. – Арк.4-22.

4. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.7зв.
5. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.6зв.-7.
6. Наукові записки РОКМ. Вип.IV. – Рівне. – 2006. – С. 209.
7. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.290-291.
8. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.34зв.-37.
9. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.27.
10. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.95. – Арк.237зв.
11. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.128-129.
12. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.95. – Арк.241-144.
13. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.15зв.-18.
14. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.15зв.-16.
15. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.1-2.
16. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.17зв.-18.
17. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.23зв.
18. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.2зв.-3.
19. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.20-21.
20. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.24.
21. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.11зв.-12.
22. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.7-12.
23. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.96. – Арк.69.
24. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.24зв.
25. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.32зв.-33.
26. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.328.
27. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.5, 25зв.
28. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.12.
29. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.26-27.
30. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.96. – Арк.61.
31. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.78. – Арк.2, 24-32.
32. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.3зв.-4.
33. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.24зв.
34. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.3зв.-4.
35. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.46-48.
36. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.14.
37. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.48.
38. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.5зв.-6.
39. Шевченківський словник. У 2-х т. – т.2. – К., 1978. – С.349.
40. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.26-27.
41. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.156зв.-157.
42. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.156зв.-157.
43. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.5зв.-6.
44. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.22-32, 42зв.
45. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.95. – Арк.220-221.
46. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.198.
47. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.94. – Арк.5зв.-6.
48. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.95. – Арк.268зв.-271.
49. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.39зв.
50. Короленко В.Г. Твори в 4-х т. – т.3. – К., 1953. – С.164-165.
51. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.96. – Арк.72зв.-73.
52. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.49зв.-52.
53. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.143-146.
54. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.54-55.
55. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.75зв.-76.
56. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.95. – Арк.245зв.-247.
57. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.92. – Арк.182, 185.
58. ДАРО. Ф.394. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.79-81.
59. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.93. – Арк.82зв.-84.
60. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.28зв.
61. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.71.
62. ДАРО. Ф.394. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.5.

Віктор ТЕРЛЕЦЬКИЙ

Рівненські відгуки про діяльність і життя Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова

Знайомство П. О. Куліша і М. І. Костомарова відбулося у жовтні 1844 р. в Києві у помічника куратора Київської шкільної округи Михайла Юзефовича. Як це сталося, розповів сам Микола Іванович в «Автобіографії»: «Во время моего посещения входит молодой человек, которого Юзефович знакомит со мною. То был Пантелеймон Александрович Кулиш. Разговор зашел об источниках малорусской исто-

рии, и мы обоим с удовольствием узнали, что нам обоим были знакомы одни и те же источники» [1]. Дійсно, вони обоє були вже тоді в полоні джерел як з «малорусской истории», так само й історії російської держави, творів європейських письменників, видань російською мовою (зокрема, Куліш цікавився «Мертвыми душами» Миколи Гоголя та його чотиритомником (СПб, 1843). Це Пантелеймон Олек-

сандрович засвідчив 28 жовтня 1844 р. в листі з Києва до управителя книжковою крамницею «Москвитянина» С. П. Кораблєва. Перш за все просив надіслати йому в обмін на виручені кошти за продаж свого історичного роману «Михайло Чарнишенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» у Рівне Волинської губернії «на имя учителя гимназии Николая Костомарова (*так писалося тоді Кулішем прізвисьце історика – В. Т.*) книгу Пам'ятники XII века». До речі, це видання й досі не дешифроване дослідниками, бібліографами, й залишається не встановленим.

М. І. Костомаров отримав місце викладача в Рівненській гімназії, пробувши близько десяти днів у Києві після захисту дисертації в Харкові. У славному історичним минулим волинському краї він сподівався «свободное от преподавания время посвятить на обзор исторических местностей и памятников местной истории» [2]. Це й зробив він згодом, оглянувши «развалины старого замка» в Корці, в Острозі «ходил в развалины иезуитского монастыря» ... «двойное подземелье», «посетил Дерманский монастырь, в котором проживал Отрепьев, и Гошу ... Пересопницу, бывшую когда-то удельным княжением, Межирич и Тайкуры с развалинами замков» [3]. Також він побував у Кременці, Почаєві, Вишневці та інших історичних місцях Волині.

Проаналізуємо ретельніше київське знайомство П. Куліша і М. Костомарова. В «Автобиографии» зазначено: «Я отправился к Кулишу, котрый занимал тогда должность смотрителя уездного училища на Подоле. Когда мы заговорили о собрании песен, Кулиш вынул огромный ворох бумаг: то было его собрание народных песен» [4]. Під враженням від цього спілкування М. Костомаров писав 23 жовтня 1844 р. вже з Рівного Ізмаїлу Срезневському та Амвросію Метлинському: «Познакомился с Кулишем и нашел в нем человека образованного, даровитого и глубоко знающего Украину» [5]. Стосунки з щойно названими особами виливались у Куліша в конкретні, значущі справи. Недарма ж згодом

у листі до Олександра Кониського від 22 грудня 1862 р. він зазначав: «Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації... нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці» [цит. за: 6].

Одну із задуманих праць П. Куліш ще 31 грудня 1844 р. після знайомства з Костомаровим описав Тарасу Шевченку: «В Харькове предположено издавать «Записки в Южной Руси» по славянах. Издатели: Н. Костомаров (он же и И. Галка), П. Кулеш, А. Метлинский (он же и Могила) и И. Срезневский. Там будут помещаться, кроме статей ученого содержания, и статьи в прозе и в стихах по-малороссийски. Неизвестно, сколько издадим в год книжек» [7]. Проте намір видати цей періодичний літературно-науковий збірник не був реалізований. Однак під такою назвою П. Куліш у 1856-57 рр. видав двотомник описів історичних подій, літературних шедеврів українських письменників того часу. Ці «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша дістали вельми схвальну оцінку Тараса Шевченка: «Такої доброї книги на нашому язичу ще не було друковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша України як на долоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла. Книга добра, щира і розумна» [8].

Услід за М. Костомаровим, який був переведений до Першої київської гімназії, наприкінці вересня наступного 1845 р. потрапив до Рівного Пантелеймон Куліш. Виїхав він, напевне, із Києва числа 22-го, бо напередодні в листі до Ізмаїла Срезневського повідомляв: «Я выезжаю из Киева завтра».

Перший відомий лист письменника із зазначенням міста Рівне, датується вже 6 жовтня. У ньому П. Куліш дякував Михайлові Юзефовичу за це призначення; сповіщав, що директор місцевої гімназії Петро Осипович Аврамов (Абрамов) прийняв його «(по) начальнически, впрочем внимательно» [9]. Однак уже в цьому першому

листі із Рівного зазначав: «Правду Вы говорили, что не пройдет месяца, как я возопию к Вам о переводе меня в Киев! Здесь мне такая тоска, что я почти болен. Если только представится какая-нибудь возможность, ради Бога, переведите меня в Киев! Я готов даже читать словесность, хотя словесность гораздо труднее читать в гимназии, чем историю» [10]. Київ його притягував до себе, кликав повернутися ще й тому, що «там есть Костомаров, которого сообщество для меня так много значит».

Ще до приїзду П. Куліша в Рівне були можливими, на мою думку, дотепер невідомі нам документально його рівненські зв'язки із М. Костомаровим. Адже в Рівненській гімназії після закінчення Київського університету (1843 р.) викладав земляк П. Куліша, уродженець містечка Вороніж Чернігівської губернії П. О. Чуйкевич, з яким Пантелеймон Олександрович упродовж багатьох років підтримував зв'язки. Ще на студентській лаві Петро Омелянович написав воістину правдиву і ґрунтовну працю «Що вимагається від ліричного поета сучасного?» У ній він високо оцінив народну українську творчість: «Найкращий зразок ліричних поезій сучасних – це пісні. У них висловлені повір'я, глибока народна душа. Із пісень малоросійські особливо виділяються у цьому відношенні. Під гнітом унії Малоросія зазнала всіх жахів безмежного насильства. У такому її стані, чиє серце не обливалось кров'ю, дивлячись на таке лихоліття вітчизни. Хто із справжніх синів України не вболівав за її долю? Тому й найкращі пісні, пісні народні, належать до часів не долі Малоросії. У них промовляє смуток за батьківщиною, найщиріше бажання допомогти їй» [11]. Глибока непересічна думка!

Саме з Петром Чуйкевичем, перш за все, зійшовся у Рівному М. Костомаров. «Из учителей, – згадував він, – я сблизился наиболее с учителем латинского языка Чуйкевичем и математики – Яновским; первый знал много малорусских песен и, часто приходя ко мне, пел их, доставляя мне большое удовольствие» [12]. А в одному з

листів історик так відгукнувся про свого рівненського приятеля: «Співає чудово малоросійські пісні, любить їх, і вищий від інших за поглядами» [13]. Саме ці погляди зближували земляка П. Куліша з колом кирило-мефодіївців. Не випадково ж Петро Чуйкевич, просякнутий прагненням до звільнення України, притягався до слідства Третім відділенням Імперської канцелярії, однак через брак доказів був звільнений [14].

Коли доля, життєві обставини розкидали М. Костомарова і П. Чуйкевича по різних місцях імперії, то Микола Іванович не забував уродженця Сіверщини, як це бачимо з листа П. Куліша від 20 листопада 1860 р. з Петербурга: «Он (М. Костомаров – В. Т.) о тебе осведомлялся» [15].

Окрім згаданого листа П. Куліша із Рівного від 6 жовтня 1845 р., розшукані на сьогодні ще дві його кореспонденції – обидві до ректора Петербурзького університету, редактора-видавця «Современника» Петра Плетньова. З ним П. Куліш листувався й раніше. 2 серпня 1845 р. Пантелеймон Олександрович сповіщав із Борзни на Чернігівщині, що М. В. Юзефович призначив його старшим учителем історії в Рівненську гімназію. Так що перебіг життя автора «Чорної ради» Петру Олександровичу був добре відомий.

Обидві згадані кореспонденції П. Куліша мають однакову дату – 9 жовтня 1845 р. Письменник з вдячністю відповідав на запрошення П. Плетньова зайняти місце викладача російської мови у столичному університеті. Другий лист був написаний услід за першим, бо Пантелеймон Куліш отримав «отпуск в Киев от своего директора», тобто П. О. Аврамова.

Короткочасним було перебування Пантелеймона Куліша у Рівному. А які виношувалися далекоглядні плани в його уяві! «У меня очень много работы, но я рад, – писав він Михайлу Юзефовичу, – что принята мною на себя обязанность заставит меня наконец изучить историю в полном объеме». І письменник саме тоді, на Волині, дещо встиг зробити. Чи не тут почув

легенди «Хмельницький над Случью», «Легенда о Богдане Хмельницком» (з її поясненням – «Прогнавши Ляхов за Случ, он поставил над Случью, на страх им, ветряные барабаны») і ввів їх до першого тому «Записок о Южной Руси». А у другому томі цієї праці ми знаходимо розповідь сучасника-поляка, пана Симона Закревського, про Гайдамаччину на Волині й Поділлі. Ось, зокрема, ці рядки: «Находился я при дворе князей Любомирских более десяти лет, но не в качестве приятеля дома. Шумно и весело жили тогда в Ровном. Домашних толпа, гостей каждый день битком набито: пиры, музыка, танцы, открытые столы, кубки за кубками, осушаемые при громе мортир и ручного оружия; горящие вензеля и фейерверки. Княгиня, урожденная Поцеева (Росіеговна), принесла мужу богатое приданое» [16].

Устиг П. Куліш тут і закохатись. Це, напевне, була його перша любов, про яку літературознавець В. Петров (1894-1969) у творі «Романи Куліша» не згадує. Уперше ж занотував про це в досі не опублікованих «Заметках к биографии Кулиша» від 9 січня 1886 р. М. М. Білозерський (1833-1896): «Кулиш одно время был учителем в м. Ровно Волынской (губернии). Бабушка О. Ф. Вишетин (неразб.) помнит его очень молодым, красивым человеком, ухаживавшим за к...ю девицею... Фамилия старухи польки из Ровно, знавшей К(улиша) там в бытность его учителем гимназии в 1840-5(?) и ухаживавшего за одной панночкой Венера Петр(овна) Слабкевич» [17].

Стосунки П. Куліша і М. Костомарова продовжувалися. У «Наукових записках» Рівненського обласного краєзнавчого музею (Вип. IV – Рівне-2006) в статті Степана Шевчука «Велика Волинь у слідчих матеріалах Кирило-Мефодіївського товариства» стверджувалося: «До слідчих матеріалів долучалися листи Пантелеймона Куліша до Миколи Костомарова. В одному з них (2 травня 1846 р.) автор турбувався, чи не пропали записи пісень, отримані від П. Чуйкевича, що надсилалися йому двічі з Петербурга та Рівного 2 та 7 березня»

[18]. Тут сталося змішування подій і дат. Тому слід виправити помилки. Отож, прочитаємо лист Пантелеймона Куліша з Петербурга до Миколи Костомарова від 2 травня 1846 р.: «Странно, что Вы записку о посылке Вам (из Петербурга? Из Ровно я не посылал) Ваших песен получаете от Чуйкевича! Песни Ваши в два приема отправлены Вам из Петербурга, именно февр(аля) 2 и марта 7» [19]. Додамо, що ці листи чи бандеролі не відомі.

Поселившись у столиці імперії, П. Куліш не покидав наміру видати українські народні пісні, які так сколихнули, зачарували М. Костомарова в Рівному. Це чітко простежується з листа письменника від 10 січня 1846 р. до Ізмаїла Срезневського: «Едучи в Петербург, я думал прежде всего заняться здесь внесением сборник песен Кастомарова... Напишите вы введение к историческим и обрядным песням и передайте Кастомарову для дополнения или возражения; пусть он не марая вашей рукописи, напишет нам, включив туда все, в чем с Вами согласен; а потом передаст мне» [20]. П. Куліш сподівався, що між ними не виникне великих незгод. І вони виконають справу чудово.

Спілкування осіб, безперечно, породжує взаємовпливи. Кидаючи погляд на історично-літературну творчість уродженця Воронізької губернії Росії, який став відомим українським істориком, письменником, виникає питання: чи не мали вплив, або поштовх на творчість М. Костомарова історичні романи П. Куліша – і в першу чергу його «Чорна рада»? Адже історик у 1881 р. друкує «Черниговку» (быль второй половины XVII века); у тому ж році народну легенду «Сорок лет». А ще до того часу, в 1860 р., у друкарні П. О. Куліша виходить у світ його народна казка «Загадка» в «Украинских сценах (из 1649 г.)», де він описує Данила Нечая (?-1651), який у 1649-1650 рр. очолював повстанську війну на Поділлі й Волині проти шляхти.

У кого навіть із видатних діячів минулого не траплялися помилки чи то викривлення, недооцінка суспільних явищ, рухів?

Коли М. Костомаров зневажливо відгукнувся про українську мову, П. Куліш відразу й рішуче йому заперечив: «Вы говорите, что можно писать на этом языке только мужицкие повести... Я в этих словах не узнаю вас. Это брань и больше ничего» [21]. І тут же додавав, розтлумачував: «Но у вас перед глазами Шевченко, который выражает на этом языке и псалмы Давида, и чувства, достойные уст самого высшего общества: «Обідрана, сиротою, понад Дніпром плаче; Тяжко-важко сиротині, а ніхто не бачить!» [22]

До честі М. Костомарова вкажемо, що існує один його відгук, який з'явився після більш глибокого пізнання ним українського народу і його мови. 30 жовтня 1861 р. писав йому із Москви І. С. Аксаков, спочатку зізнався: «Малороссии я не только вполне сочувствую, но люблю ее всею душою. Любовью вполне свободною и так сказать объективною, не только физиологическою. Я жил в Малороссии», проте дещо далі вже виказав необ'єктивний, далекий від розуміння істинного історичного шляху України погляд: «Вот и теперь два малоросса Максимович и Кулиш спорят между собою о малороссе Гоголе, писавшем по-русски, и о великороссиянке (Марке Вовчке), пишущей по-малорусски. Чувствуете ли вы, как все это противоречит жизни и истории!» [23]

Відповідь І. Аксакову з боку вдумливого і серйозного дослідника, історика М. Костомарова була емоційно-заперечуюча, глибока і прозירה: «Но едва ли вы знаете глубину народной души. Вы не подозреваете, что на дне ее у каждого почти думающего не глупого южноросса спит Выговский, Дорошенко, Мазепа — и проснется, когда наступит случай!» [24]

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С.462.
2. Там само.
3. Там само. — С. 463-465.
4. Там само. — С.465.
5. Куліш Пантелеймон. Листи. — Т.1 (1841-1850). — К.: Критика, 2005. — С.385.
6. Жулинський Микола. У праці каторжній, в трагічній самоті // Куліш Пантелеймон. Твори в двох томах. — Т.1. — К., 1989. — С.13.
7. Куліш Пантелеймон. Листи. — Т.1 (1841-1850). — К.: Критика, 2005. — С.45.
8. Шевченко Тарас. Твори в п'яти томах. — Т.5. — К., 1979. — С.363.
9. Куліш Пантелеймон. Листи. — Т.1 (1841-1850). — К.: Критика, 2005. — С.54.
10. Там само. — С.55.
11. Жур Петро. Літо перше. — К., 1979. — С.56; Терлецький Віктор. Слово про Кобзаря: Глухів поета. Шевченкознавчі розвідки. — Суми: Собор, 2002. — С.187.
12. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989. — С.465.
13. Україна. — 1925. — № 3. — С.31; Терлецький Віктор. Слово про Кобзаря: Глухів поета. Шевченкознавчі розвідки. — Суми: Собор, 2002. — С.65.
14. Зайончковский П. П. Кирилло-Мефодиевское общество (1846-1847). — М., 1959. — С.77.
15. Институт рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. — Ф.1 — Од. зб. 29305. — Арк.2.
16. Кулиш П. Записки о Южной Руси. — С-Пб, 1857. — С.110.
17. Институт рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. — 1125743. — Арк.19; Терлецький Віктор. Шляхами сіверян по Волині. Дорожні нотатки. Факти історії // Сіверянський літопис. — 2006. — № 6. — С.87.
18. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. IV. — Рівне: Волинські обереги, 2006. — С.148.
19. Куліш Пантелеймон. Листи. — Т.1 (1841-1850). — К.: Критика, 2005. — С.82-83.
20. Там само. — С.69.
21. Там само. — С.88.
22. Там само.
23. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. — Т.4. — Ч.2. — СПб., 1896.
24. Терлецький Віктор. Розіллюсь по ріднім краю. (П. Куліш у взаєминах із земляками). — Суми, 2006. — С.19.

Уродженці Рівненщини в таборах для інтернованих вояків армії УНР на території Польщі в 1920-1922 рр.

Після підписання в жовтні 1920 р. перемир'я між урядом Польщі і більшовицькими урядами Росії та України українська армія ще місяць продовжувала нерівну боротьбу, але, не маючи ніякої зовнішньої підтримки, 21 листопада 1920 р. змушена була відступити на польську територію, де склала зброю й була інтернована. В. Піскун, автор історичної монографії «Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття)», спираючись на польські й українські джерела, зазначає, що загальна кількість інтернованих на території Польщі українців – вояків Армії УНР і цивільних осіб – становила приблизно 15-16 тис. чол., і вони були поміщені в табори в корінній Польщі: у Тарнові, Ченстохові, Ланцуті, Пікуличах, Олександрові, Каліші, Вадовицях, Бидгощі [2, 128-129]. За даними В. Вериги, автора книги «Листопадовий рейд», навесні 1921 р. у Польщі знаходилося близько 10 000 інтернованих вояків Армії УНР, які перебували в чотирьох таборах: Каліш, Александрів, Вадовиці і Стжалково, а частина – на роботах у Кракові [1, 18]. У таборах зберігалася військова організація, відділи перебували під командуванням своїх офіцерів, проводилася культосвітня робота. Спочатку цей стан вважався тимчасовим, і більшість інтернованих вірила в можливість скорого повернення на Батьківщину і продовження боротьби з більшовиками до переможного кінця. Проте з плином часу, особливо після невдалого рейду на радянську територію групи під командуванням генерал-хорунжого Юрія Тютюнника в листопаді 1921 р., усім стало зрозуміло, що перспектива повернення в Україну віддаляється на невизначений час, і потрібно шукати шляхи для облаштування життя на чужині. Ті вояки, родини яких проживали на західноукраїнських землях, що за Ризьким до-

говором у березні 1921 р. відійшли до Польщі, намагалися повернутися додому. Однак зробити це було непросто. Насамперед той, хто виявляв таке бажання, мав звернутися до адміністрації табору з відповідним проханням, де слід було описати свою біографію й особливо детально розповісти про те, де знаходився і чим займався в 1917-1920 рр., і вказати, у якому населеному пункті Польської держави бажає проживати та з якої причини. Далі табірне керівництво робило за вказаною адресою запит до органів місцевої польської влади, а родичі та знайомі інтернованого повинні були надати довідку про його добропорядність і законослухняність, завірну підписами ще, принаймні, 20-25 інших осіб, котрі його знали, і підписом та печаткою представника місцевої влади. І лише після того, як те чи інше староство давало дозвіл на проживання даної особи, на підставі рішення Міжміністерської ревізійної комісії інтернованому видавалося тимчасове посвідчення – карта звільнення, яка давала можливість доїхати до обраного місця проживання, де підлягала заміні на відповідний постійний документ.

У Держархіві Рівненської області зберігаються деякі документи, котрі датуються 1921-1922 рр. і розповідають про поневіряння наших земляків, що в той час знаходилися в таборах для інтернованих та біженців у Каліші і Стжалкові.

«Табір інтернованих №1 у Стжалкові. Підпоручник армії Петлюри Олександр Томашевський. До керівництва табору інтернованих №1 у Стжалкові. Прохання. 18 липня 1921 р.

Цим прошу про звільнення мене з табору для інтернованих і дозволу на повернення до місця мого проживання. За національністю я українець. Був офіцером російської армії. 7 жовтня 1917 р. був пора-

нений над річкою Стохід біля с. Трилісці Луцького повіту. У Київському шпиталі після операції перебував до 25 квітня 1918 р., коли медична комісія визнала мене військовим інвалідом. Після отримання відповідних документів я виїхав до своєї родини на Волинь у колонію Сухі Роги Межиріцької гміни Рівненського повіту, де проживав до 1 червня 1920 р., працював у сільському господарстві. У політичних справах жодної участі не брав. 2 червня 1920 р. прибув до м. Рівне з наміром виїхати до Києва, котрий на той час був зайнятий польськими військами, і по дорозі вступив до українського відділу у Старокостянтинові, до 7-ї запасної бригади армії Петлюри, і в тому відділі знаходився до 20 листопада 1920 р., коли армія Петлюри була змушена під тиском більшовиків перейти на польську територію у Підволочиську, де була роззброєна й інтернована. Спочатку я був з відділом у таборі в Пікуличах, потім у Ланцуті і нарешті в Стжалкові. Прошу дозволити мені повернутися на мою батьківщину, де я маю своє господарство (5 моргів землі) і де мешкає моя родина: батько Василь, мати Поліна і брати Томашевські.

Місце мого проживання знаходиться на території Речіпосполитої Польської. З армії Петлюри я звільнений. Моя адреса: колонія Сухі Роги гм. Межиріцької, пов. Ровно на Волині. Найближча залізнична станція – м. Ровно» [3].

«Персональна карта для інтернованих.

1. Ім'я і прізвище. *Томашевський Олександр*.
2. Рік (дата) народження. *1893*.
3. Звання. *Підпоручник*.
4. Громадянство і національність. *Українець (до Польщі)*.
5. Адреса. *Колонія Сухі Роги, Ровенський пов., Волинь*.
6. Релігія. *Православний*.
7. Де, коли і через кого інтернований (за чийм розпорядженням). *Через Н. Р. 21 листопада 1920 р. у Волощійську*.

8. Привід інтернування. *5 дивізія*.

9. Що забрано при інтернуванні (го-
тівка, речі) /прочерк/.

10. Зовнішність інтернованого (зріст,
колір волосся, особливі прикмети).
Середнього зросту, шатен.

12. Ремесло. *Учень школи геометрів*.

Карта заповнена 18 липня 1921 р. Через
3-й відділ /підпис/» [4].

«Ровенське повітове староство. 12 листопада 1921 р. №7512/II м. Ровно. У табір для інтернованих у Ланцуті.

Додається листування у справі звільнення з табору Томашевського Олександра для інших інстанцій. При цьому зазначаю, що з боку староства немає перешкод на звільнення Томашевського з табору інтернованих і проживання його у гміні. Референт адміністрації Ровенського староства Межиріцької гміни у Харалузі /підпис/. Староста Ровенський /підпис/» [5].

«Довідка. Ми, нижче підписані селяни с.Городка гміни і повіту Ровенських на Волині, цим засвідчуємо, що мешканець названого села Мартин Грабан, син Івана, що в даний час знаходиться в м. Каліші в таборі для інтернованих, охорона Головного отамана, 1-а сотня, був людиною порядною і в жодних злочинах не був замішаний» [6]. Під цією довідкою підписалися 25 мешканців с.Городок, зокрема М. Наумець, А. Яковчук, В. Скоринський, Ф. Юрчик, І. Шмановський, А. Почтовий, А. Пилипчук, П. Ткачук, Н. Наумець, М. Кирчук та ін., а їхні власноручні підписи засвідчив солтис (староста) села І. Гурчук своїм підписом і печаткою. У свою чергу підпис солтиса села аналогічно засвідчив війт Ровенської гміни 21 лютого 1922 р.

«Карта звільнення № 373. Стжалків, 21 липня 1922 р.

Цим засвідчується, що пред'явник карти Лашук Михайло, син Трохима, 1895 р.н., колишній український капітан, на підставі рішення Міжміністерської перелюстраційної (ревізійної). – Н. Г.) комісії №373 ос-

таточно звільнений з табору для інтернованих у Стжалкові і направлений на проживання до Вовкошева Межиріцької гміни Ровенського повіту як до місця постійного проживання. Дана карта повинна бути до 5 серпня цього року пред'явлена у Ровенському старостві з метою отримання права проживання і заміни на відповідний документ. Комісар табору /підпис/. У карті також були вміщені фото звільненого та письмовий опис його зовнішності [7].

У таборах для інтернованих опинилися й колишні червоноармійці, вірогідно, дезертири або військовополонені, які утримувалися окремо від вояків армії УНР. Вони теж бажали повернутися додому, але польська влада не хотіла бачити на своїй території комуністів і комуністичних агітаторів і вимагала свідчень та доказів того, що той чи інший інтернований був примусово мобілізований до Червоної армії, а не вступив у неї добровільно.

«До староства в Ровно.

Я, нижче підписана селянка с. Бранів Гошанської гміни Ровенського повіту, вдова, мати 4-х дітей, прошу випустити на волю мого сина Кузьму, інтернованого в Познанському воєводстві у Стжалкові, і своє прохання підтримую наступним:

Я вдова і мати 4-х дітей, слабкого здоров'я, не в змозі прогодувати себе і дітей, тим більше що маю 1 десятину землі і змушена заробляти на життя руками. Будучи слабкого здоров'я, я коли день-два попрацюю в людей наймичкою, хворію і знову змушена шукати праці. Інтернований Кузьма після звільнення міг би стати мені великою підмогою, і працюючи під час збору хліба в людей міг би мене забезпечити. На додаток засвідчую, що мій Кузьма потрапив до

Червоної армії на підставі мобілізації і залишався там примусово, а не вступив у армію добровільно, як комуніст. До моменту його вступу у Червону армію я ніколи не чула й не помічала, щоб він займався політикою. Бранів, 27 червня 1922 р. Параскевія Никончук. За неписьменну Микита Хвещук» [8].

«Ми, нижче підписані мешканці с. Бранів Гошанської гміни Ровенського повіту, цим засвідчуємо, що Кузьма Никончук, син Пилипа, народився і жив у с.Бранів, нам відомий з дитинства і був хлопцем тверезим, спокійним і працьовитим. У політичному житті він участі не брав, і нам не відомо жодного випадку, щоб він виступав у якості агітатора більшовизму-комунізму. До військ Червоної армії потрапив на підставі мобілізації – примусово, а не вступив добровільно чи як член комуністичної партії. До моменту вступу до війська він, наскільки нам відомо, комуністом не був. Бранів, 27 травня 1922 р.» [9]. Довідка завірена підписами 20-ти мешканців с.Бранів.

Табори для інтернованих на території Польщі проіснували до 1923-1924 рр., коли були розформовані, а ті, хто в них перебував, або отримали право на проживання в Речі Посполитій, або були депортовані за її межі як небажані елементи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Верига В. Листопадовий рейд. – К.: вид-во ім. Олени Теліги, 1995.
2. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття). – Київ – Нью-Йорк, 2006.
3. ДАРО. – Ф.30. – Оп.18. – Од. зб.141. – Арк.30.
4. Там само. – Арк.31.
5. Там само. – Арк.35.
6. ДАРО. – Ф.30. – Оп.18. – Од. зб.144. – Арк.37.
7. Там само. – Арк.64.
8. ДАРО. – Ф.30. – Оп.18. – Од. зб.135. – Арк.138.
9. Там само. – Арк.137.

Методичні рекомендації до висвітлення теми «Збиральництво» при побудові музейних виставок та постійно-діючих експозицій

Збиральництво – одна з давніх привласнювальних форм господарської діяльності. Особливого розвитку це заняття набуло в лісових районах України. Однак у зв'язку з тим, що збиральництво не потребувало особливих знарядь праці і пристосувань, воно мало представлене у музейних колекціях, що робить проблемним його висвітлення в експозиціях і виставках. Але ж упродовж багатовікового формування і розвитку цього заняття склалися його структура, звичаєві норми, звичаї та обряди, які його супроводжували. Тому в музейній роботі слід використовувати не тільки речові пам'ятки, а й послуговуватись іншими різноманітними матеріалами, що дозволить якомога повніше, розкрити всі аспекти цього заняття.

Наявні матеріали дають підстави розглядати збиральництво як явище матеріальної і духовної культури. Адже воно акумулювало в собі не тільки багатовіковий виробничий досвід населення, а й численні архайчні компоненти світоглядних уявлень, які ґрунтуються на використанні і шануванні рослин. У звичаєво-обрядових нормах, які супроводжували це заняття, чітко простежується «екологічний аспект», який, за твердженням вчених, є дуже актуальний для найдавніших світоглядних (релігійних) уявлень [2, 15]. Отож, вдало підібраний і поданий матеріал розповість відвідувачам про збиральництво не тільки як про заняття, але й як про чітку світоглядну систему, допоможе сформувати, особливо у підростаючого покоління, «шкалу цінностей», в якій оточуючий нас світ повинен бути не на останньому місці.

При підготовці виставки «Збиральництво» необхідно з'ясувати, які джерела з даної проблеми є в музеї, добре опрацювати фондові матеріали, а коли їх недостатньо для повного висвітлення теми, слід

залучити архівні та опубліковані джерела, представивши їх, по можливості, в оригіналі, або у вигляді виписок, ксерокопій і фотокопій.

Висвітлення теми «Збиральництво» при побудові експозиції чи виставки в музеї пропонуємо за наступним тематико-структурним планом.

1. **З історії розвитку збиральництва.** Із-за відсутності речових матеріалів у цьому розділі доцільно широко використати архівні та опубліковані джерела. Насамперед варто звернути увагу на час появи збиральництва та його ролі в житті людського суспільства. Використавши праці археологів, показати, як в процесі сходження льодовика і формування рослинності складалася структура заняття. Доцільно опрацювати «Литовський Статут» 1529 року, який регламентував використання лісових багатств. Інформативними є «Архів Юго-Западной России» та праці вчених, які послуговувалися давніми актами (В. Леонтович). Цікавою для відвідувачів може стати інформація про плату за користування лісовими багатствами. У XVIII ст. за дозвіл на збирання селяни Волині додатково відбували чотири дні панщини за берест, рижики, конвалію і опеньки, а на Поліссі платили натуральний оброк, а саме 60-200 грибів, корець (8 пудів) хмелю і четверть (210 літрів) жолудів [4, 73].

Місце збиральництва в господарській діяльності мешканців Волині у XIX – на початку XX ст. допоможуть з'ясувати архівні матеріали, звіти про лісове управління тощо. З них дізнаємося, що у другій половині XIX ст. квиток за збирання ягід, грибів тощо коштував 60 коп., а за збирання лісових плодів без квитка селян штрафували на 5-10 руб., або арештовували на 1-3 дні. 1897 р. Лісовий департамент скасував плату за збір лісових плодів для влас-

ного споживання. Волинський губернський лісовий з'їзд підтримав це рішення («Журнал Вольинского губернского лесного съезда 8-13 июня 1917 г.») [4, 73].

У 1920-30-х рр. збір лісових плодів проводився за плату. Квитки, дозволи (копії) унаочнюють висвітлення теми. У фондах Державного архіву Рівненської області містяться відомості про розмір плати на 16 об'єктів збиральництва [3, 6-7, 11-12]. Наведемо окремі з них (див. табл. 1). При висвітленні сучасного стану збиральництва варто використати публікації у місцевій пресі, дані лісництв, а також польові матеріали.

2. Форми збиральництва. У цьому розділі доцільно показати об'єкти збиральництва, знаряддя праці, а також використання ягід, грибів, трав, кори тощо в харчуванні, народній медицині, побуті. Для унаочнення варто використати карту лісів, схему поширення різних об'єктів збиральництва в регіоні.

2.1. Збирання ягід. Насамперед варто звернути увагу відвідувачів на місцеві назви різноманітних ягід. Для цього добре скласти відповідну карту чи представити гербарій. Наприклад, чорниці в різних селах називали ягоди, чорні ягоди, черниці та ін.; лохини – лохачі, глухачі, буцяхи, буяхи, буйки, буськи та ін.; журавлину – журахлини, джурафіна, клюква, ягоди, зимові ягоди та ін.

У музейних колекціях є група пристосувань для збирання ягід. Слід опрацювати інвентарні книги, де зафіксовані різні назви пристосувань. У першу чергу, це різноманітні ємкості для збирання ягід (набіра-

хи, набирки, набірачі) – гладішки і дзбанки, пристосування із коріння черешні чи сосни у формі гладішечок (Волинський краєзнавчий музей, Маневицький, Сарненський та ін музеї), із соснової дранки у формі невеликих коробок (Рівненське Полісся). Для збирання невеликої кількості ягід просто в лісі робили невеликі ємності із бересту, який складали пополам і скріплювали по боках прутиками, проколюючи кору. Другу групу пристосувань складають місткості для зібраних ягід. Це коробки, кошелі, вереньки, тарабани та ін., виготовлені із соснового шпону або із соломи і лози. Варто наголосити, що в різних населених пунктах одні й ті ж ємності мають різні назви. Наприклад, вироби із соснового шпону на Рівненщині переважно називаються коробкою, в окремих селах Волинської області – кошіль, а у с. Переміброди Дубровицького району вживається оригінальна назва тарабан. Часто різні місткості в різних селах мають однакові назви. Так, в окремих селах Волинського Полісся коробкою називають пристосування із соломи і лози, а на Рівненському – із соснового шпону. Все це варто враховувати при створенні виставок. Наступне пристосування – гребінка (брачка, брачко, гребльонка та ін.). Говорячи про цей пристрій варто наголосити, що його використовували тільки в період масового досягання ягід, щоб не знищити ще недостиглі плоди. Доцільно використати знімки, а також манекени, на яких представити одяг і спорядження жінок-ягідниць.

2.2. Збирання грибів. Гриби мали багато різноманітних назв, тому теж доцільно

Таблиця 1. Плата за збирання лісових плодів, живиці, трав, підстилки в державних лісах Волинського воєводства у 1931-1932 рр.

№ п/п	Об'єкт збирання	Одиниця вимірювання	Вартість у злотих
1.	Підстилка з моху	1 рядно	0,50
2.	Трава вересу, брусничнику тощо	1 рядно	0,20
3.	Гриби	від 1 особи за сезон	3,00
4.	Ягоди	від 1 особи за сезон	3,00
5.	Лісові горіхи	від 1 особи за сезон	3,00

скласти відповідну карту, використати муляжі, знімки, малюнки. Показати кошики для збирання грибів.

2.3. Збирання диких плодів – яблук-дичок, груш-дичок, жолудів, горіхів. Їх використання у святково-обрядовому житті: пироги з дичками на Різдво, горіхи на весіллі тощо. Показати праці з описами цих обрядів.

2.4. Збирання соків дерев і живиці. В харчуванні використовували березовий і кленовий соки. Показати терміни і пристосування для збирання та зберігання соку. Пристосування для збирання живиці та її використання (змазування коліс тощо).

2.5. Збирання трав доцільно розмежувати на кілька груп: трави, які постійно використовували у харчуванні, і ті, які збирали у голодні роки; трави побутового призначення – для миття молочного посуду, фарбування тканин, виготовлення щіток для побілки (представити тканини, фарбовані природними барвниками) тощо; трави для фарбування яєць (показати крашанки, пофарбовані лататтям тощо); трави для використання в обрядах (зелено-святські букети, верба); лікарські трави. Доцільно використати гербарії, знімки, відео.

2.6. Збирання кори і гілок дерев та кущів – використовувались в народній медицині, для виготовлення взуття, коликос, господарських ємностей, фарбування шкір, полотна тощо. Варто показати постолі, дорожні сумки-навіски із кори, поплавки із бересту і соснової кори, та ін.

2.7. Збирання моху (для закладання щілин в житлах, утеплення вуликів і колод тощо) та опалої хвої (утеплення хат і хлівів, накривання картоплі і буряків у копцях, для підстилки худобі). Представити фото, гербарії тощо.

2.8. Збирання продуктів тваринного походження. Це личинки червецю для фарбування тканин (червлені стяги). До 1848 р. на поліських селян накладали податок червцем, «до чого уживано за міру дерев'яну ложку до їжі» [1, 310]. Незначне поширення мало збирання яєць диких пта-

хів. Подати копії із документів, книг тощо.

3. Звичай та обряди, пов'язані із збиральництвом. Насамперед звернути увагу на звичай, обряди, прикмети тощо, пов'язані із збиранням ягід [5, 22-25; 7, 24-30]. Так, прикметою доброго врожаю ягід була зоряна ніч на Святвечір і старий Новий рік, сніжна зима, довгі китиці у вільхи, багато комарів і мошки на початку літа, дощ у першій половині дня на Явдоху та ін. Початок збирання перших ягід приурочували до Дев'ятухи, Десятухи. Вважали, що в цей час досягає дев'ять (десять) ягодинок, або ж дев'ята (десята) ягідка. Якщо ж рання весна, то можна було набрати дев'ять (десять) набирків. Цікавими є примовки до першої ягоди: «Нова новінка, щоб не болів живот і спінка», «Нова новіна на живот здоровіна», «Новін-новина, щоб не болів ни живот, ни голова. Тоді заболить мені живот і голова, як Параска приведе дитя» (а вона вже старенька). Проказавши звернені до першої ягідки слова, її з'їдали. Подекуди її давали з'їсти малій дитині, «щоб гарні ягоди рили – як дитина росте, так ростимуть ягоди», або розтирали по щоках, «щоб цілий рік були червоними, а значить гарними». Щодня, приступаючи до роботи, жінки-ягідниці просили Божої помічі: «Поможи Боже», «Господи поможи і ти лежню не лежи, нам брати поможи», а після завершення ягідного дня дякували Богу за допомогу і просили допомоги донести ягоди додому: «Дякую тобі, Боже, що тим нам допомог», «Поздоров, Боже, Левка, щоб була нижка легка» та ін. Стосовно ягідних пісень, то вони зафіксовані як на Волинському, так і на Рівненському Поліссі: «Ой якіє свахи да моторніє, поїдем по ягоди. – По які? – Да по чорніє» (с. Кричильськ Сарн. р-ну), «Мене мати породила, ягоди беручи» (с. Велике Вербче Сарн. р-ну). Із завершенням ягідного сезону пов'язаний звичай зав'язування осики (берези), зафіксований у поліських районах Рівненщини.

Варто звернути увагу і на прикмети вдалого грибного сезону, наприклад: «Якщо зімою багато сисок на криши, то буде ба-

гато грибів, а нема – не буде. Як падає сніг і розстає і є струпашки, то будуть гриби, а нема – не буде грибів» (с. Берестя Дубр. р-ну); «Як паску святять, то старалися швидше в село, то буде щастити на гриби» (с. Кривиця Дубр. р-ну). «На Масляну сніг чи дощ, то багато грибів буде (с. Зелень Дубр. р-ну). Пристосування для збирання грибів – кошики, коробки. Збираючи гриби, слід було дотримуватись тиші, щоб не «злякати» грибів. Не можна було залишати після себе «сліду» – переривати землю, руйнувати грибницю тощо [4, 20-21].

Звернути увагу на примовки, вживані при збиранні рослин. Показати використання хліба, грошей – під перший корінець та інші звичаєві норми [6; 8]. Зафіксовані цікаві звичаї, пов'язані із збиранням трав на Трійцю [9, 77].

Пропонований тематико-структурний план побудови експозицій чи виставок з теми «Збиральництво» допоможе максимально повно висвітлити особливості цього заняття, показати його як явище матеріальної і духовної культури, його значення в побуті населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Возняк М. Народний календар з Овруччини 50-х рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського // Древяни. – Вип. 1. – Львів, 1996. – С.291-335.
2. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000.
3. Державний архів Рівненської області. – Ф.156. – Оп.1. – Спр.15.
4. Дмитренко А. Збиральництво як допоміжне заняття населення Західного Полісся і Північної Волині // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1998. – № 1. – С.73-77.
5. Дмитренко А. Збирання ягід та грибів і архаїчні елементи світогляду українців Західного Полісся // Зб. навч.-метод. мат. і наук. ст. істор. ф-ту. – Луцьк, 2001. – С.20-25.
6. Дмитренко А. Збирання трав і архаїчні елементи світогляду поліщуків // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – Вип. 11. – К.: Універс, 2001. – С.43-47.
7. Дмитренко А. Збирання ягід і архаїчні елементи світоглядних уявлень українців Волині і Західного Полісся // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – Вип. 15. – К.: Універс, 2003. – С.24-30.
8. Дмитренко А. Зільницькі обрядодії в системі святково-обрядової культури українців (за матеріалами с. Затурці Локачинського району) // Затурці в історії України та Волині: Наук. зб. – Луцьк, 2004. – С.129-132.
9. Тишкевич Р. Зелені святки на Волинському Поліссі // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Тези регіональної наукової конференції. – Рівне, 1991. – С.76-79.

Тамара ДМИТРЕНКО

Загадковий лікар Балеї...

Старше покоління дубенчан з особливою теплотою відгукується про лікаря Балея – колоритну і неординарну фігуру передвоєнних та перших років Другої світової війни. Він був особливим і як фахівець, і як людина. Дещо замкнутий, самозаглиблений, невисокого зросту, з горбом, якого лікар завжди маскував під одягом вільного крою. Кожен із опитаних колишніх його пацієнтів із благоговінням розповідав про неперевершені здібності Святослава Володимировича Балея в галузі медицини і обов'язково пригадував якесь дивацтво в його поведінці. Так лікар Балеї беззастережно

вірив у прикмети: коли, наприклад, по дорозі на роботу першою зустрічав жінку, то міг накинутися на неї з лайкою чи навіть злегка «потягти» своїм вишуканим ціпком. Потім бурмотів щось схоже на вибачення і винагороджував «жертву» злотим.

Свій рвучкий характер виміщував навіть на власному автомобілі (мав дорогий «крайслер»). Якось на вулиці Словацького (нині Лисенка) біля будинку пошти авто заглохло – Балеї вихопив пістолет і вистрілював просто в двигун. Машина відразу завелась.

Одна жінка із с. Перемилівка Дубенсько-

го району пошкодила колінну чашечку. Лікар зробив їй наркоз, і тоді виявилося, що потрібен срібний протез суглоба, якого в нього не виявилося. Залишивши потерпілу на операційному столі, Бaley полетів на власному літаку до Львова, привіз потрібну деталь і того ж дня закінчив операцію.

Літак лікаря Бaley. Дубно. 1939 р.

Якось у 1950-их роках дубенські лікарі, зробивши розтин черевної порожнини пацієнта, були вражені тим, що в чоловіка відсутній шлунок. Спеціально викликана комісія з Києва констатувала факт і разом з тим заявила, що раніше зроблена операція була бездоганною. Хворий розповів: лікар Бaley попереджав його, що коли не буде зловживати спиртним і дотримуватись дієти, то проживе ще довго. Чоловік знехтував цією порадою – і через двадцять років це призвело до повторної операції.

Дубенчанинові Володимиру Домбровському лікар Бaley зробив складну операцію після перелому обох рук; лісника Пачковського зі Смордві, що на Млинівщині, врятував після важкого поранення в лісі; сина композитора Новохацького, Олега, з Дубна вилікував від систематичних проявів конвульсій; Степана Алексійчука з Молдава врятував після кількох вогнепальних ран, отриманих ним під час знищення енкаведистами людей у дубенській в'язниці в червні 1941 року.

Святослав Бaley був улюбленим лікарем жителів Дубна й околиць. Легенди про нього поширювались завдяки біднякам, яких він лікував безкоштовно. Був один день на тиждень, коли Бaley приймав усіх, хто потребував допомоги, не турбуючись про гонорар. У цей день він приймав із ранку до пізньої ночі. Тому вже звечора вулицю і лікарняний двір заповнювали вози з хворими. Різномовний гвалт тривав доти,

Лікар Бaley С. В. (у центрі другого ряду) серед студентів і викладачів Дубенського медичного училища. 1920-1930-ті рр.

поки не від'їжджала остання підвода. Балеї не лише оглядав, а й ставив діагнози і лікував. Особисто оплачував також аптечні рахунки бідняків.

Викладаючи в медичному училищі ще за польських часів, Балеї був надзвичайно вимогливим до своїх учнів. Анастасія Рафальська, яка проходила практику в його лікарні в с. Панталія, розповідала, що часто доводилося повертатись у Дубно навіть о другій годині ночі – лікар Балеї свято дотримувався клятви Гіпократата й не шкодував ні себе, ні своїх підлеглих.

Дивно те, що люди, пригадуючи випадки, пов'язані з високою професійністю Балея, абсолютно нічого не знали про нього самого: звідки родом, хто за національністю, де навчався. І ось після довгих років невідомості нарешті стало можливим привідкрити таємничу завісу, яка огортала особистість знаменитого дубенського унікума від медицини Святослава Володимировича Балея. Завдяки родичам його дружини – Кузьмінським, які живуть у Варшаві, ми дізналися, що лікар Балеї з братом Стефаном народились у Тернополі в україн-

ській учительській сім'ї. Нічого не відомо про те, де Святослав навчався лікарському ремеслу, але, судячи з того, що його брат став відомим лікарем-психологом і навчався у Львові, Берліні й Парижі, Святослав також отримав не гіршу медичну освіту.

Достатки Балея перевищували ті кошти, які він міг заробити в лікарні та в медичному училищі. Лише літак коштував 11600 злотих.

Саме таким літаком (RWD-16 bis) володів лікар Балеї, бо в довідці вказано, що його випуск розпочато в січні 1939 р., а до лютого він уже мав трьох власників, у т. ч. й Балея. Крім того, що лікар керував літаком особисто, він утримував також пілота і механіка. Ця дорога іграшка служила Балею не для розваг – літак приносив чималі прибутки. Справа в тому, що серед пацієнтів лікаря були такі, що не бажали лікуватись в його лікарні, а викликали до себе. Вони належали до категорії найбагатших, тому що оплачували і лікування, і пальне, і послуги пілота та механіка, і навіть вимушену його відсутність у лікарні на Панталії. Найчастіше виклики надходили зі Львова

Приміщення лікарні в с. Панталія поблизу Дубна, де практикував лікар Святослав Балеї

і обходилися товстосумам від 100 до 1000 злотих. Менш заможні пацієнти приїжджали до Балея з далеких міст і також приносили чималий прибуток.

Лікар Балея робив унікальні операції на всіх життєдіяльних органах людини, навіть на мозку і очах. Багато експериментував, шукаючи власні методи лікування і використовуючи їх на практиці.

Після приходу більшовиків у 1939 р. Балею довелося розпрощатися зі звичним розкішним побутом – дивно, що він залишився живим і вільним. Його, щоправда, двічі викликали в управління НКВС, але через дрібниці, про які він пізніше розповідав мало не анекдоти. Люди його професії потрібні всім і в усі часи, тож лікареві дали спокій. Потрібно зазначити, що лікар Балея завжди був у добрих стосунках із владою завдяки своєму професіоналізму.

Святослав Володимирович рятував людям життя і під час німецької окупації, незважаючи на соціальний статус чи національність пацієнта. Він тоді жив у будинку поляків Валешинських по вулиці В'язничній, №9 (нині – Винниченка). Ще одні спогади про лікаря Балея належать десятирічному хлопчикові Єжи Кузьмінському. Він разом із матір'ю і молодшою сестрою Софією 1942 року приїхали в Дубно, рятуючись від гестапо. Власниця будинку Фелікса Валешинська була бабусею Єжи.

Балея поселився у Валешинських задовго до 1939 року. Це сталося після того, як у 1932 році його оперативне втручання не врятувало життя Антонія Валешинського, діда Єжи і власника винного закладу по вулиці Лістовського (нині – Свободи). Пані Фелікса з наймолодшою донькою залишалися самі у великому будинку і відчували матеріальну скруту. Правдоподібно, саме тоді в їх помешканні й поселився лікар Балея, якому припала до вподоби панна Ядвіга, приваблива вісімнадцятирічна дівчина, з якою він згодом одружився.

Лікар займав половину будинку Валешинських. У нього тут був окремий кабінет для прийому хворих і рентген-кабінет із апаратом на півкімнати. Про достаток у

домі піклувався Балея. Дуже часто велися розмови за спільними обідом чи вечерею. Про політику не говорили, і взагалі Балея завжди стояв осторонь політики. Але коли в перші роки німецької окупації над головою управи Олексієм Сацюком нависла небезпека, Святослав Володимирович без вагань надав йому довідку про те, що його син потребує лікування за кордоном. Так письменник і громадський діяч з Дубна опинився в Швейцарії, а потім – за океаном.

Час від часу на подвір'ї і в саду оселі Валешинських працювали радянські військовополонені, за якими наглядали німецькі солдати. Жінкам якось вдавалося крадькома їх підгодовувати. Офіційно це заборонялося, і винуватців суворо карали. Полонені постійно крутилися по будинку, виконуючи для вигляду якусь роботу, і одночасно хапали щось їстівне. Трохи з'їдали, а решту ховали під одяг. Ту добродійну ризиковану акцію оплачував Балея, хоч сам ніколи не був присутній при тому.

У 1942 р. в Дубні вже існувало гетто. Єжи навіть асистував лікареві, коли до нього таємно приводили звідти якогось хворого. Часто, особливо вночі, чувся стукіт у вікно і заклик: «Потрібен лікар!» Це були вояки УПА. Тоді Балея зникав на кілька днів, а коли повертався, то ніколи не пояснював, де був і що робив.

Із наближенням фронту у 1944 р. лікар Балея вирішив виїхати з Дубна. Пам'ятаючи передвоєнні роки, він не хотів, щоб знову повернулися ті, хто не хотів визнавати його неординарних новітніх методів лікування і бачив у ньому конкурента. Отож, зарезервувавши цілий вагон, забрав родину, усе майно, медичне устаткування й евакуювався до м. Бєствіна (Бельська Бяла), яке тоді входило до складу Німеччини. Виїзд із Дубна був частково організований тіткою Єжи – Барбарою, яка жила в Бєствіні (деякі дані до цієї статті взято з листа її доньки, Івонни Барбари Коставари, яка нині живе в Греції).

1945 р. з наближенням радянських військ до Бєствіна Балея із Ядвігою виїхали до

Битом'я, де завдяки знанню німецької мови лікар влаштувався на роботу в шпиталь. Через рік подружжя розлучилося, проте Балеї продовжив спілкуватися з колишньою тещею і родиною Валешинських. Вони зустрічалися в домі Кузьмінських у Варшаві і спілкувалися по-родинному.

1947 р. Балеї купив вільний будинок у Камені Поморським, якраз на тій вулиці, де мешкала пані Фелікса Валешинська. Працював там ординатором чи директором шпиталю. 1952 р. Балеї поховав брата у Варшаві на знаменитому Повонзковському кладовищі, де спочивають найвизначніші люди Польщі.

Відомо також, що 1957 р. Святослав Балеї працював у Прущі Гданським і Новому Дворі (міста розташовані поруч). Уже тоді Балеї важко хворів. Трагічний діагноз поставив самостійно: рак шлунку. За три місяці до смерті (1958 чи 1959 рік) він одружився з пенсіонеркою-німкенею, яка доглядала за ним до останнього дня.

Кузьмінські й досі не знають, де похований Балеї, хоч намагалися розшукати місце його вічного спочинку. Софія Хороманська з Кузьмінських схиляється до думки, що лікар Балеї помер у 1958-59 роках, маючи більше 70 років.

У Варшаві одна з вулиць носить ім'я Стефана Балея, а в Кракові – Святослава Балея. У 2008 р. рішенням Дубенської міської ради одна з вулиць міста стала носити ім'я людини-легенди – Святослава Балея.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дмитренко Т. Легендарний Балеї. // Замок. – 2007. – 31 травня.
2. Дмитренко Т. Легендарний Балеї // Над Іквою-рікою. – Дубно, 2007. – С.188-189.
3. Лист Івони Коставарас з Греції (польською мовою) від 17.06.2008 р. Фонди ДІКЗ м. Дубна.
4. Спогади дубенчан: Олени Григор'євої, Віри Слатвінської, Якова Слободського, Ігоря Свешнікова, Ніни Семенюк-Іванюк, Тетяни Колмакової, Анастасії Рафальської. Фонди ДІКЗ м. Дубна.
5. Спогади Єжи Кузьмінського з Варшави. Фонди ДІКЗ м. Дубна.

Болеслав ЖУРАКОВСЬКИЙ, Ольга САУШ

Водоймище на Поліссі в часи дніпровського зледеніння

Питання дніпровського зледеніння в Європі та його вплив на природу Поліської рівнини, Волинської та Подільської височин особливо важливе у формуванні природного середовища.

Процес розвитку льодовика може бути представлений, найперше, змінами кліматичних умов, зміною течій поверхневих вод, моренними та воднольодовиковими відкладами середнього плейстоцену, а в комплексі з цими умовами початок і розвиток ґрунтового покриву, зародженням та зміною рослинного і тваринного світів. Як підсумок усіх цих природних змін – заселення території Погориння, використання людиною різноманітних природних багатств краю.

Виходячи з комплексу змін природного середовища, ми зупинимося на окремих значущих деталях в зміні природного середовища під час зледеніння. Основною з них є початок танення льодовика, його поступовий відступ на північ і утворення в нашій місцевості надлишку талої води. Розглянувши напрямки течії і розташування басейнів сьогоденних річок, характер рельєфу Погориння, кожен може стверджувати, що води стікають з півдня на північ. Але в ті часи, в період дніпровського зледеніння, долина Прип'яті і Дніпра була запруджена потужним шаром льодовика. Таким чином ґрунтові й талі води не могли стікати в північному напрямку, тобто по сучасних руслах. Розглянемо природні процеси,

які відбувались в основному на Поліській рівнині та частково – Волинській височині.

Льодовик у час свого максимального розвитку займав північно-західну частину Рівненської області й поступово опускався південніше на територію Волинської області. Найпотужнішим було дніпровське зледеніння, разом із тим знаходяться окремі сліди окського, московського і валдайського. Межа дніпровського льодовика на території Рівненщини та Волині проходила через населені пункти: Дубровицю, Рафалівку, Колки, Ківерці, Торчин, Володимир-Волинський (див. рис.).

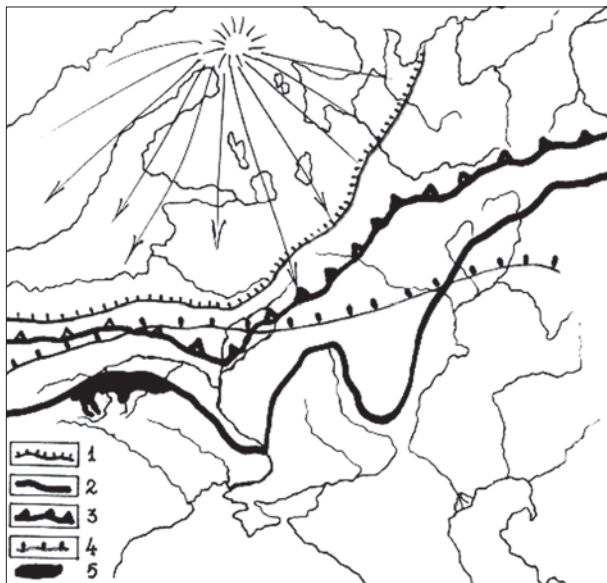

Рис. Плейстоценові зледеніння в Східній Європі: 1 – окське, 2 – дніпровське, 3 – московське, 4 – валдайське, 5 – водоймища в районі Поліської рівнини і балок

Минулий льодовиковий комплекс на сучасному етапі представлений гляціальними кінцевоморенними відкладами, які утворились у час середнього плейстоцену. Вони є своєрідними підняттями на місцевості та складені пісками, гравієм, галькою, валунами, які змішані з місцевими породами [2]. На камінні чітко проглядаються окатаність та лінії тертя, що утворилися під час руху льодовика. До зазначених порід зрідка домішуються глинисті прошарки. Основу кожної морени становлять несортовані кварцеві піски, суглинки, які відклались у попередні часи. Ці водно-льодовикові породи утворились і були перенесені

талими водами, коли льодовик ще не доходив до цієї місцевості. Приходили часи потеплінь і талі води розносили різноманітні породи, вітри зносили частки пилу в південному напрямку. Потужність цих порід у різних місцях сягає від 1 до 30 метрів. Ці найдавніші алювіальні породи і складають основу терас Горині та притоків. Вони дають підставу для твердження, що південніше льодовика під час танення криги на Поліській рівнині почало утворюватись велетенське водоймище. Адже в цей час льодовик уже зайняв долину Прип'яті, а його частина, у вигляді великого язика, просунулася далеко на південь по долині Дніпра аж до Дніпропетровська.

Водоймище утворювалось не тільки талими водами з самого льодовика, а й водами майбутніх річок Горинь, Случ, Стир і їхніх приток, яких понад 100. Усі сьогоденні водотоки давали певну кількість води, яка виходила на денну поверхню. Води, які збиралися на північ від уступу Волинської височини утворювали своє водоймище [1]. Хоча нахил поверхні місцевості знижувався на північ, але води доходили тільки до льодовика.

Різниця гіпсометричних відміток північних і південних районів становить 35 і більше метрів (Межирічі 227 м, Нова Українка 213 м, Суськ 177 м, Дубровиця 220 м, Гирло Горині 140).

Були часи, коли існувало два водоймища – на півдні Поліської рівнини з підземних вод і річкових потоків; а в часи більшого танення льодовика північне водоймище збільшувалось, і вони з'єднувались. Рівень води зростав, і вона шукала шляхи виходу з водоймища. А на півдні, в уступах Волинської височини, утворилися прохідні долини, до яких пристосовувалась сучасна річкова система – Стиру, Студениці, Усті, Ставів, Горині, Случа, Корчика та інших знижених місць Волинської височини. Води з водоймища по прохідних зниженнях доходили до певної гіпсометричної точки і зупинялися, часом упираючись в стінки ярів і балок. Долини Стиру, Ікви доходили до Малого Полісся, а в кульмі-

наційні моменти їхні води по Острозькій прохідній долині з'єднувалися з водами Горині та Вілії. У верхів'ї Горині біля сіл Вишнівець, Бодани, Лозова спостерігаються алювіальні відклади льодовикового походження. Це, переважно, дрібнозернистий пісок з окремими прошарками глин. У період найбільшого накопичення води відбувався її відтік до витоків Горині [4]. Вода і тут шукала прохідні долини і, по можливості, переливалася до басейну Південного Бугу. Ці південні прохідні долини були виявлені та досліджені О. М. Мариничем. Виходячи з гіпсометричної висоти окремих точок Волинської височини можна стверджувати, що глибина водоймища, яке утворилось з льодовика під час рисського зледеніння доходила до 30 і більше метрів.

Води цього водоймища переносили значну кількість розмитих та роздріблених порід. Вони наповнювали в першу чергу долини річок і тільки на південь доносились найдрібніші часточки. Ці відклади утворили основу для формування терас вищезгаданих річок. Терасові ряди Горині, Случа, Стиру та їхніх приток досить чітко виділяються. Алювій цих річок потребує детальнішого дослідження та вивчення його вікового стану. У ряді місць алювіальні відклади в південній частині області перекриті шарами лесів. Особливо це яскраво проявляється у верхів'ях Горині. Крім того тут можна визначити досить чітко алювіальні відклади з туронськими розмитими породами. У місцях із змитим і здутим лесом відклади крейди інтенсивно руйнувались, особливо під час валдайського зледеніння. У цих місцях потужність алювіальних верхньокрейдових порід сягає 0,2-1 метр.

Такі гідрологічні умови в часи зледеніння сприяли активному зростанню карстових явищ. Ми маємо на Погоринні цілу низку опускань поверхні на території Поліської рівнини, виходи на поверхню карстових джерел, провалювання верхніх шарів (Бочаниця, Бодани, Світанок). Свого часу в місцях зміни температурних умов, появи надлишку води на межі Волині та Полісся утворилася низка карстових блюдць, які

в багатьох місцях існують і нині. У більшості випадків вода розмивала мергелі. І таким чином вони ставали природними невеликими водоймищами і успішно використовуються людиною.

Останнім було валдайське зледеніння, край якого не доходив до Погориння. Але суворі й надзвичайно несприятливі кліматичні умови негативно впливали на природу краю.

Водоймища не утворювались. У нашій місцевості панувала тундра з багатовіковою мерзлотою. Достатньо подивитися відслонення валдайських лесів в районі Сергіївки, Решуцька та інших поселень на північних схилах Волинської височини.

Тут чітко проглядаються смугасті леси з темними прошарками від 1 до 3 мм, відмерлої рослинності. Ці смуги лесів говорять, що процес лесоутворення був не постійним, а періодичним. Від періоду до періоду проходив певний час, достатній для покриття поверхні бідним рослинним світом. Буря з лесовими часточками була надзвичайно активна. Нижня частина прошарку добре зцементована і в окремих відслоненнях виступає певним потовщенням. Одночасно в окремих відслоненнях можна нарахувати до 16 смуг, що збереглися.

Ці леси покрили всю поверхню Волині й далі на південь України. Але слід зазначити, що вони згодом стали материнською породою в ґрунтоутворенні. Після валдайського зледеніння тривалий час відбувався процес стабілізації руху повітряних мас. Тільки 9 тисяч років тому льодовик на Скандинавському півострові зник. А до цього часу (1,5-2 тисячі років) на Погоринні була холодна пустеля [3]. Із формуванням атмосферних опадів розпочався процес ґрунтоутворення, місцевість займали рослини і тварини, а згодом і людина. Існування післяльодовикової пустелі в нашій місцевості вперше визначив П. А. Тутковський.

У нашій місцевості розпочався післяльодовиковий стадіал, яких у нас було три, а зараз розвивається четвертий.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Журавковський Б. С., Сауш О. М., Нагорна О. В. Міжзональна межа на Погоринні. – Рівне, 2008.
2. Коротун І. М., Коротун Л. К. Географія Рівненської області. – Рівне, 1996.
3. Тутковський П. А. Исчезнувшие пустыни северного полушария // Труды Общества Исследователей Волини. – Житомир, 1914. – т.Х.
4. Маринич О. М. Українське Полісся. – К., 1962.

Андрій ЗЮБРОВСЬКИЙ

Обрядовий аспект вибору будівельного матеріалу в українців Волині

Не можна не погодитись, що в традиційній будівельній обрядовості українців (а вужче – українців Волині) звичаї, обряди, повір'я та забобони, що супроводжують вибір будівельної сировини або будівельного матеріалу, займають доволі помітне місце. Для традиційного житлобудівництва Волині характерним було використання деревини. Р. Сілецький стверджує, що дерево як матеріал є характерним для усього українського народного житлово-господарського будівництва [1, 525], крім південних степових районів. Його, як твердить П. Раппопорт, використовували для зведення осель на теренах України ще ранні слов'яни [2, 113-114].

Враховуючи вищесказане, а також відносно легку доступність деревини, стає зрозумілим, чому саме цей будівельний матеріал відіграє таку важливу роль в обрядодіях, що передують зведенню житла.

Крім того, варто зазначити, що дерев'яні хати особливо цінувалися волинянами. «Дерев'яні хати, то саме тепліші були і здоровіші, як ото з шлаку чи муровані», – зазначають інформатори [3].

Процес вибору деревини для волинян був важливою та відповідальною справою. Для зведення оселі підходило лише «буйне» [4] (схоже за характеристиками на карпатське «мудре» [5, 238]) дерево. Воно мало відповідати і практичним, і світоглядно-ритуальним уявленням. Зазначимо, що в ро-

сіян побутувало повір'я, що існують «буйні» дерева, розпізнати які може лише відьмак. Потрапивши в зруб хати така деревина неодмінно призвела б до його подальшого руйнування, причому, без видимих причин [6, 30]. Проте прямого зв'язку цих свідчень з українськими уявленнями про «буйне» дерево вчені не простежують.

Потрібно зазначити, що якість матеріалу завжди підкреслювала соціальний статус господаря. Хоча у нашій роботі увагу звернено на ритуально-символічну роль деревини, але не можна оминати і практичні аспекти відбору будівельного матеріалу, засновані на народних знаннях.

Реальна придатність дерева з'ясовувалася за допомогою бінарної опозиції: придатне / непридатне. Деревина, придатна для будівництва, повинна була мати низку якостей:

1) належати до найбільш розповсюдженої породи деревини у цій місцевості. Із такого дерева, як правило, і будували житла. В. Кравченко пише, що в основному будують із сосни. Власне, це підтверджується і свідченнями інформаторів, які «брали тільки сосни і більше ніякого дерева не купували» [7]. Крім того, використовували дуб («підвали дубові: вони крепкі, не так гниють» [8]). Набагато рідше використовували вільху, модрина та осику [9; 10];

2) не мати явних природних дефектів;

3) вирости у відповідному місці. Як пра-

вило, таким вважалось рідколісся, або й узагалі відкриті простори. Оскільки, «ця дубина [дуб], що росте окремо, то вона крепша. А в гущавині, то вона не буйна» [4], «городній дуб багато крепший, як лісовий, ... бо він росте повільно, на городі. А в лісі він тягнеться догори, його тягне вверх» [11]. При повільному рості деревина мала дрібніші шари і, відповідно, щільнішу структуру [5, 238; 12, 172].

Існувало ще декілька нескладних способів перевірки деревини на придатність:

- якщо дошка, вирізана зі стовбура, дуже легка, це означає, що деревина гнила всередині – «осотова» [8];

- занадто молода сосна «синіє, як полежить» [4], і не вважається добрим матеріалом для зведення житла.

Однак нас більше цікавить процес визначення ритуально-символічної цінності будівельної деревини, нехтування якою, за віруваннями українців Волині, мало однозначно принести негаразди під час життя в майбутній хаті (пожежі, хвороби, смерть, тощо).

Активна участь господаря в заготівлі будівельного лісу пояснюється тим, що неправильно вибране дерево може нашкодити мешканцям дому. Хоча, за Д. Зеленіним, будь-яке дерево мало нашкодити мешканцям майбутньої будівлі (а іноді – і будівничим, тому майстри часто самоусувалися від заготівлі будматеріалу) [13, 39].

Власне, для того, щоб хоч якимось чином зменшити й обмежити негативний вплив неправильної (нечистої) деревини, і призначений великий комплекс табу і прикмет, пов'язаних із заготівлею деревини.

До розряду заборонених народна свідомість відносила так звані «прокляті дерева». В українців Волині (та й в українців загалом) такою була осика. Волиняни говорять: «то є чортове дерево» [14], «воно таке несвячене, нечестиве, нечистий дух» [15], «недобре дерево» [10], «проклята осика» [16], «чортяче дерево» [17].

І. Беньковський пише, що, незважаючи на те, що осика не зустрічається і не оспівується в народних піснях, як-от явір чи

калина, проте займає значне місце у народних віруваннях Волині [18, 6]. Вона вважається сильним апотропеумом, використовується в народній медицині, метеорології. Є надзвичайно багато різноманітних пояснень ритуальної нечистоти осики. Спробуємо згрупувати їх за певними типами.

1. Чи не найпоширенішу групу складають так звані апокрифічні легенди. Серед найпоширеніших на Волині повір'я, за якими на осиці постійно рухається (шелестить, труситься) листя, навіть у безвітряну погоду, бо на ній повісився Іуда [18, 6; 19, 91; 20]. В. Кравченко подає варіант легенди, за яким осика почала труситись уже тоді, коли Іуда лише прийшов вішатись, бо «злякалась» [21, 25]. Ще один варіант: із осики був виготовлений хрест, на якому розпинали Ісуса Христа, «і воно трясеться од того» [22]. Існує ще один варіант, за яким осика тремтячи листям видала місце перебування святого сімейства, яке втікало до Єгипту (побутувала на Холмщині, у бойків і лемків) [23, т.1, 76].

Одразу зазначимо, що, будучи найскладнішими в нашій класифікації (іноді становлять собою справжні легенди), вони доволі пізні явище. На це вказує вже Т. Стецький, оскільки Іуда, Ісус Христос, Святе Сімейство постаті християнські [19, 91], а слов'янська духовна культура формувалась та існувала і в дохристиянські часи.

2. До наступної групи належить вірування, за якими ритуальна нечистота осики – явище набуте, проте не стосується релігії. Так, за повір'ями вважалось, що «на осиці колись вішали зрадників» [24]. Або «вона так трясеться, бо її коло води перший хтось посадив, а як вода рушила, то вона перелякалась» [25], або «осика – то недобре дерево: воно сичить щодня» [10], або – осика «садять коло води, там, де чорти водяться» [26].

Очевидно, що повір'я другої групи значно давніші, оскільки тут нема жодних натяків на християнство. До того ж у самому вислові вони є значно простішими, оскільки з часом і під впливом християн-

ства від них мало що залишилось.

Стосовно мотивацій заборони використання осики у будівництві, то більшість їх обмежуються реалістичними висловлюваннями про непридатність її як матеріалу («бо вона м'яка» [26], її «викручує»). Однак побутувало й повір'я, за яким в осиковій хаті «вічно буде шось шуміти» [27].

Чим же пояснити значну кількість вірувань, пов'язаних із осикою і такий страх перед використанням її в будівництві. Із цього приводу у нас є декілька міркувань, які ми спробуємо викласти послідовно:

1. По-перше, ще Т. Стецький вважав, що осика «мусіла мати якесь своє міфологічне значення, а дерево це якомусь божеству присвячене» [19, 91]. Очевидно, автор мав на увазі те, що осика була чи могла бути тотемом.

Це виглядає цілком закономірним, адже завдяки будові черенків листя осика весь час створює шум, навіть у безвітряну погоду. А це створює ефект одухотвореності (тобто, здається, що осика жива), який легко міг у добу анімізму чи тотемізму наділити це дерево надприродними властивостями. За Д. Зелениним, дерева-тотем могли помститися як будівничим, так і мешканцям нового дому, оскільки останні забрали у дерева життя (чим не мотивація для табу використання деревини, якщо тотемом була осика) [13, 39].

2. По-друге, несприйняття осики як будівельного матеріалу зумовлене і її нетривкістю в умовах змінної вологості та температури (тобто в житлових опалюваних приміщеннях). Проте вона цілком придатна для зведення холодних господарських будівель (наприклад, хлівів) [9].

До речі, дуже схожі повір'я пов'язані й з вербою: з неї зробили цвяхи, якими скріплювали хреста, на якому розіп'яли Спасителя, і за це її точать хробаки [23, т.1, 76].

Заборони на використання у будівництві стосувались і тополі [1, 527], яку в народі вважали невісткою, проклятою свекрухою [21]. Відповідно, рубати це дерево в ритуальному світогляді прирівнювали до вбивства.

Не використовувалася на Волині в будівництві і вільха, оскільки «вільха крутить» [17] та «її шашель точить на макуху» [4].

Непридатними для зведення житла волиняни вважали вербу, березу, липу та осокір. Та навіть придатні породи деревини проходили подальший відбір на присутність набутих дефектів та аномалій.

Так, українці Волині уникали спорудження будівель із всохлого дерева. Волиняни вважали, що дерево «як засохло, воно вже не придатне ні до чого» [4]. Це було пов'язано з повір'ям, що таке дерево «некрепке» і «вже не має тих соків» [28]. Мотивація заборони – ліс або сад «усихає від відьми, бо вона гризе його» [29, ч.5, 203]. Крім того, сухе дерево вже «померло», причому з невідомих причин, які могли заподіяти шкоду і мешканцям нового дому.

Категорична заборона стосувалась дерев, розбитих чи спалених блискавкою (громом) – «громобою» [4]. Інформатори з Волині стверджували, що таке дерево «не рубали на будинки» [30], «його тільки палити [можна]» [31].

Мотивацій заборони доволі багато: від банальних «шось воно є», чи «буде в хаті шось, шо не треба» [24], «люди кажуть, шо не можна» [32], до більш складних і ясних.

Зокрема, чи не найбільш поширеним було уявлення про те, що якщо в стіни чи дах будівлі потрапить деревина, в яку вдарив грім, то в подальшому блискавка обов'язково влучить у цю будівлю: «Бо ше впаде [грим] на ту хату» [33], «з цього не роби, бо буде грим бити по хаті» [27]. Подібна заборона мала під собою практичну основу, адже дерево, в яке вдарив грім вже не було фізично придатне для будівництва. Можливо, блискавки частіше били в ті стовбури, що накопичували в собі найбільше металів, відповідно, по-перше, руйнуючись у стінах зрубу таке дерево могло виділяти в повітря шкідливі речовини, а по-друге, притягувати до хати блискавку.

З іншого боку, повсюдно на Україні (Волинь не виняток) побутувало повір'я, про те, що блискавка б'є в те місце, де є злий дух [34, т. 51, 28]. Отже, очевидно, не саме

дерево притягує блискавку, а те, що є в тому місці. Зрештою, на Волині побуває повір'я про те, що не слід у дощ ставати під сухим дубом, оскільки у ньому ховається чорт. Блискавка, вишукуючи чорта, може убити й людину [35, 4].

Таким чином, табу на вживання деревини, в яку влучила блискавка можна пояснити і тим, що воно одного разу вже було покаране і могло притягнути до хати повторну дію невідомих сил у вигляді удару грому («Бо раз Бог покарав, же грім вдарив, то його вже більше не беруть») [15].

Остерігалися мешканці Волині використовувати в будівництві дерева поламані вітром («вітролом») або вивернуті вихором з корінням («вивертень»). Серед мотивацій – найрізноманітніші негаразди:

- 1) «невістка триматися на буде» [36];
- 2) в хаті, де є «виворотень», «ніхто не буде жити, ... той вмер, а то те, а то те» [37];
- 3) «бо то вже тримається в хаті, що то не від Бога, а від злого Духа» [15];
- 4) буде налітати вихор і зривати крокви, або й увесь дах. Причому можлива відстрочка на декілька поколінь – «може і третє, і четверте коліно перейти» [4].

Отже, заборона ґрунтується не на самій деревині, а на її контакті з вихором, адже, «повал нечиста сила взяла» [38].

Зауважимо, що в українській традиції вихор завжди пов'язується із нечистою силою [21, 8; 35, 4]. В. Шухевич пише про те, що чортові слуги («явидники, юдники») перебували під «виворітьми» [29, ч.5, 6]. Крім того, вважалося, що великий вихор підіймається, коли помирає самогубця (щоб швидше забрати його душу) [23, т.1, 35]. Із вищенаведеного зрозуміло: дерева, вивернуті вихором, вважалися нечистими, оскільки на них при контакті переходила нечистота вихора, що їх узяв (зламав, вбив). Очевидно, що описані повір'я мають дещо глибше коріння, явно дохристиянського походження.

Дерево вивернуте з коренем слабше тримається в землі. Отже, у нього слабша коренева система і, відповідно, гірша деревина.

Насамкінець додамо, що негативний вплив вирваного з коренем дерева можна було знешкодити:

- спалити (в т. ч. і для обігріву житла), адже «воно (*негатив, злий дух* – А. З.) з димом все виходить» [27];
- щоб виворіт не шкодив, потрібно «щоб пролежало 9 днів; як впало, так 9 днів мало лежати. А потім вже можна робити» [28].

Остерігалися використовувати деревину, яка контактувала з самогубцями. Наприклад, дерево, на якому хтось повісився, «викопують з корінням і чи за село, чи на околицю його одвезуть» [10].

Важливе місце у процесі відбору деревини мали й вікові характеристики самого дерева. На Волині побуває повір'я, за яким старе дерево (дуб у цьому випадку) «в своїй житні всьо пройшов, він вже нічого не боїться», тому «він вже більш устійчий» [15].

Щодо інших будівельних матеріалів – каменю та глини – відомості щодо ритуальних аспектів їх відбору у українців Волині значно скупіші. Треба зважити також і на те, що камінь не був розповсюдженим матеріалом для зведення житла в цьому регіоні.

Стосовно глини у якості будівельного матеріалу то на її заготівлю поширювалися ті ж заборони, що й на решту матеріалу: не брали нічого з цвинтаря чи згарища, місця, де була церква, чи інших теренів, що носили сакральний чи пов'язаний зі смертю характер («непевні місця», як пише Л. Шевченко [39, 89]).

Тому волиняни мали встановлені місця, звідки всі брали глину («глиниска в лісі» [24]), не остерігаючись жодних наслідків. Зрештою, кожен господар мав глину у запасі. Тому дефіцитом вона не була й екстрених випадків її використання теж не передбачалося.

Селекція дерева відбувалась у декілька етапів, кожен із яких був необхідний для встановлення оптимальної якості матеріалу на спорудження житла. Причому деревина проходила своєрідний відбір як на реальну придатність, так і на визначення її

світоглядно-ритуальної цінності.

Матеріал, що проходив всі етапи відбору, вважався оптимальним. У випадку ж невідповідності деревини ритуально-світоглядним вимогам, вона вже не вважалася прийнятною для будь-якого житла.

У цій складовій передбудівельного циклу будівельної обрядовості тісно переплелися практичні знання, світоглядно-ритуальні уявлення язичницького періоду та певні нашарування християнського часу (в основному апокрифічного характеру).

Незважаючи на швидку втрату жителями Волині рис традиційної культури, подекуди ще й досі дотримуються тією чи іншою мірою описаних нами повір'їв. Це свідчить про значну роль будівельної обрядовості в комплексі духовної культури цього регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Сілецький Р. Вибір будівельного матеріалу в українців (заборони, прикмети, звичаї, повір'я) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2002. – Вип.37. – Ч.1. – С.525-541.
- Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975.
- Зап. 7.07.2007 р. в с. Великі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Сергія Васильовича Грабовського, 1930 р. народж.
- Зап. 13.07.2007 р. в с. Рівки Славутського р-ну Хмельницької обл. від Степана Олександровича Оксенюка, 1927 р. народж.; Петра Степановича Оксенюка, 1961 р. народж.
- Гошко Ю.Г., Федака П.М. Звичаї та вірування, пов'язані із спорудженням житлових та господарських будівель // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К., 1987. – С.237-243.
- Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян – Л.: Наука, 1983. – 189с.
- Зап. 9.07.2006 р. в с. Малі Бережці Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Ольги Антонівни Казмічук, 1928 р. народж.; Петра Тимофійовича Казмічука, 1924 р. народж.
- Зап. 12.07.2007. р. в с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Анатолія Федоровича Тротюка, 1936 р. народж.
- Зап. В. 12.07.2007 р. в с. Великий Скнит Славутського р-ну від Григорія Яковича Вознюка, 1944 р. народж.;
- Зап. 14.07.2007 р. в с. Довжки Славутського р-ну Хмельницької обл. від Петра Васильовича Шаха, 1931 р. народж.; Валентини Петрівни Бойко, 1957 р. народж.; Ліді Афанасіївни Шах, 1934 р. народж.
- Зап. 13.07.2006 р. в с. Кімнатка Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Миколи Григоровича Годованого, 1934 р. народж.
- Данилюк А. Народне будівництво Бойківщини XIX – поч. XX ст. (на матеріалах польових досліджень Музею народної архітектури та побуту у Львові) // Бойківщина: науковий збірник. – Дрогобич, 2002. – Т.1. – С.172-184.
- Зеленин Д. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1937. – 78с.
- Зап. 15.07.2006 р. у с. Комарівка Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Любові Михайлівни Гонтарук, 1941 р. народж.; Ольги Григорівни Барабаш (Гонтарук), 1981 р. народж.
- Зап. 17.07.2007 р. в с. Великі Бережці Кременецького р-ну від Олексі Власовича Пальчевського, 1932 р. народж.; Івана Семеновича Кондратюка, 1926 р. народження, місце народження Дедеркальський район (тепер Шумський) Тернопільської області.
- Зап. 14.07.2007 р. в с. Довжки Славутського р-ну від Лідії Пилипівни Опанасюк, 1926 р. народж.
- Зап. 17.07. 2007 р. в с. Понори Славутського р-ну Хмельницької обл. від Василя Опанасовича Гнатюка, 1931 р. народж.
- Беньковскій И. Осика въ верованиях и в понятии народа на Волини // Киевская Старина. – 1898. – 7-8. – С. 6-9.

- Зап. 15.07.2007 р. в с. Малий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл. від Ганни Савівни Мельник, 1942 р. народж.; Ніни Семенівни Козійчук, 1943 р. народж.; Євдокії Пилипівни Гриценюк, 1931 р. народж.; Лідії Сергіївни Янової, 1933 р. народж.; Віри Савівни Родюк, 1937 р. народж.
- Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали зібрані Кравченком Васильом. – Житомир: друкарня «Робітник», 1920. – 169с.
- Зап. 17.07. 2006 р. в с. Гаї Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Росоловського Петра Михайловича, 1918 р. народж.
- Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом Юго-Западного отдела, собранные Чубинским П. П. – СПб, 1872. – Т.1. – 468с.
- Зап. 12.07.2006 р. в с. Іква Кременецького р-ну Тернопільської обл. від Олександра Олександровича Циганюка, 1946 р. народж.

25. Зап. 17.07. 2006 р. в с. Гаї Кременецького р-ну від Ніни Федорівни Антонюк, 1924 р. народження, місце народження с. Града; Трохима Михайловича Антонюка, 1920 р. народж.
26. Зап. 7.07.2007 р. в с. Малі Бережці Кременецького р-ну від Костянтина Андрійовича Гуславського, 1921 р. народж., місце народження м. Кременець; Степана Полікарповича Грицюка, 1940 р. народж.
27. Зап. 18.07.2007 р. в с. Понори Славутського р-ну від Михайла Микитовича Петрійчука, 1946 р. народж, місце народж. – с. Хоняків Славутського р-ну Хмельницької обл.
28. Зап. 16.07.2007 р. на хуторі Борщівка Гошанського району Рівненської обл. від Кондратюка Юрія Стаховича, 1936 р. народж.
29. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5 // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1908. – Т.7. – 203с.
30. Зап. 11.07.2006 р. в с. Града Кременецького району Тернопільської обл. від Сергія Івановича Кузя, 1936 р. народж.
31. Зап. 17.07.2007 р. в с. Понори Славутського р-ну від Андрія Яковича Кондратюка, 1949 р. народж.
32. Зап. 10.07. 2006 р. в с. Великі Бережці (хутір Підгора) Кременецького р-ну від Миколи Семеновича Грушицького, 1945 р. народж.
33. Зап. 12.07.2007 р. в с. Великий Скнит Славутського р-ну від Нестерука Миколи Федоровича, 1941 р. народж
- 34.
35. Кравченко В. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині по сумежних губерніях // Труды Общества Исследователей Волини. – Житомир, 1911. – Т. 5. – 220с.
36. Зап. 7.07. 2006 р. в с. Великі Бережці Кременецького р-ну від Олексюка Степана Павловича, 1927 р. народж; Олексюк Алли Васіанівни, 1927 р. народж.
37. Зап. 9.07.2006 р. в с. Малі Бережці Кременецького р-ну від Олександра Степановича Красевича, 1950 р. народж.
38. Зап. 13.07.2006 р. в с. Кімнатка Кременецького р-ну від Миколи Григоровича Олещука, 1961 р. народж.
39. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладами будівлі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1 і 2. – С.87-95.

Тетяна КАУК

Зв'язки із громадськістю як шлях удосконалення науково-освітньої роботи музею

Останнім часом значно змінилася загальна картина музейного світу. Деякі зміни сталися завдяки новим зовнішнім, стосовно музейної справи, обставинам, інші – внутрішній логіці розвитку музею.

Нові історичні умови, в яких від початку 90-х років працюють музеї, додали їм багатьох можливостей, відкрили яскраві, привабливі перспективи. Разом із тим їх, як і суспільство загалом, спіткали досить серйозні труднощі. Проте музеї зуміли відстояти досить високий соціальний статус у суспільстві і деякою мірою адаптувалися до викликів нової доби.

Опинившись у ринкових умовах і зазнавши на початку 90-х років досить серйозних збурень, пов'язаних із скороченням дер-

жавного фінансування, музеї почали активно працювати над проблемами залучення відвідувачів і створенням нових форм роботи. Музеям було запропоновано заробляти самостійно, залучати до своєї діяльності позабюджетні кошти.

Збільшення відвідувачів музею досягається різними способами, велику роль при цьому відіграє реклама.

Серед різноманітних каналів комунікації і поширення інформації найефективніші, як вважає О.О. Лебедева: **особистий, візуальний, Інтернет, ЗМІ.**

Особистий канал поширення інформації. Це один із найпоширеніших способів передавання інформації. Усне слово часто вважають найбільш універсальним засобом PR.

Дійсно, у цього каналу є ряд переваг:

- безпосередній, емоціональний вплив на аудиторію;
- «зворотній зв'язок», можливість миттєво реагувати на подію;
- необхідність мінімуму технічних засобів і посередників;
- і, як наслідок, дешевизна.

Але в цього каналу є й суттєві недоліки, головний із яких – обмежений розмір аудиторії. Особистий канал є дуже ефективний, якщо мова йде про налагодження стосунків із людьми, точка зору яких має значення для багатьох. Зручний він для контактів із журналістами, меценатами.

У сфері культури найбільш поширеною формою, можливо, за винятком особистих контактів, є **прес-конференції** – зустрічі, присвячені обговоренню важливих питань, які влаштовують за необхідності.

У РОКМ проводились прес-конференції на різну тематику:

- присвячена Міжнародному дню музеїв;
- 15-ій річниці фольклорно-етнографічного свята «Музейні гостини» та інші.

Проводячи таку роботу, ми розуміємо, що вона буде успішною, коли дотримуватись певних вимог, а саме:

- потрібно правильно вибрати дату проведення конференції. При цьому необхідно врахувати графік виходу газет, теле- і радіопередач, щоб інформація не запізнилася в ефір;
- попередньо розіслати запрошення, а за кілька днів нагадати про них, інакше великий шанс, що у вічній журналістській зайнятості про запрошення або забудуть, або цей захід не встигнуть внести у план;
- обов'язково складається прес-реліз, причому в такому вигляді, щоб він частково або повністю міг бути опублікованим;
- відповідаючи на питання, бажано давати короткі відповіді й уникати звинувачень на адресу запрошених [4, 2].

Також у музеї проводились різноманітні **науково-практичні конференції**, що також сприяють поширенню інформації:

- До 165-річчя будинку РОКМ, 2004 р.;
- До 150-річчя від дня народження Дми-

тра Івановича Яворницького, 2005 р.;

- 100 років першого музею в Рівному, 2006 р.;
- Вернувся навіки в Україну (присвячена 125-річчю від дня народження І.Огієнка – митрополита Іларіона), 2007 р.;
- Микола Костомаров – у вимірах сучасності, 2007 р.;
- До 190-річчя від дня народження М.Костомарова, 2007р.;
- Підсумки II Всеукраїнського фестивалю у Дніпропетровську, 2008 р. [3].

Цей вид роботи також сприяє налагодженню тісних контактів із громадськістю.

Неодноразово в нашому музеї проводились і круглі столи.

Круглі столи – дискусії, під час яких обговорюються важливі проблеми і в них бере участь широке коло людей: науковці, викладачі, представники громадськості.

Організувати круглий стіл важче, ніж прес-конференцію, через власне технічні причини. Однак в музеї вони проводяться:

- До 60-річчя виселення холмщаків з етнічних українських земель. Учасники: РІС, РОДА, РОКМ, товариство «Холмщина», міський колегіум, 2004 р.;
- Збережемо культурну спадщину краю – РОКМ, МЕРУ ім. С.Дем'янчука, РІС, РДГУ, 2005 р.;
- Розсекречена пам'ять (про голодомор в Україні в 1932-1933рр.) – представники ЗМІ, науковці, викладачі вузів, 2007 р.;
- Цвинтарі прикордоння – «Товариство для природи та людини», м.Люблін, Польща, РОКМ), 2008 р.;
- Іван Мазепа та його доба – РОКМ, обласне управління культури, обласна бібліотека, 2009 р. [3].

Допомагають розширити зв'язки з громадськістю краєзнавчі читання, вечори пам'яті, які влаштовують музейні працівники. Краєзнавчі читання: «Пам'ятаймо разом» присвячене дню міста, «Згадаймо разом» – до 120-річчя від дня народження відомого народного цілителя, травника, священика М. А. Носаля; вечір пам'яті з

нагоди 150-річчя від дня народження Володимира Галактіоновича Короленка – були проведені на належному рівні [3].

Ще одна форма – **колективні дієства**. Наприклад, свята. Масові заходи можна розглядати в рамках особистого каналу, так як у них є елемент особистого впливу на аудиторію. А можна виокремити у самостійний канал. Суть від цього не змінюється, не змінюються і проблеми.

Свято чи акція можуть бути як пов'язані, так і не пов'язані із основною діяльністю музею. Важливо, щоб вони були унікальні, ексклюзивні і одночасно зрозумілі відвідувачам. Має сенс подумати про нетрадиційні вирішення (наприклад, проводити свято не в стінах приміщення, а на подвір'ї музею – це дозволяє гостям не тіснитися, не заважати один одному). Величезне значення має все те, що впливає на настрої та емоційний стан: пісні, колір, світло, музика.

Уже стало доброю традицією кожного року напередодні Міжнародного дня музею проводити в РОКМ фольклорно-етнографічне свято «Музейні гостини», на яке запрошують народних умільців з Рівненщини, Волині, Івано-Франківщини, Тернопільщини та інших регіонів. Свято супроводжують виступи кращих фольклорних колективів Рівненської області, зокрема фольклорні гурти «Барвінок», «Волиняни», «Весняночка», «Хутірські музики», танцювальний гурт «Зернятко» та багато інших. Це свято знають у нашому місті, в області, воно збільшує число відвідувачів і служить прекрасною рекламою музею.

Минулого року у нас в музеї започатковане ще одне нове колективне дієство – нічна екскурсія. Уперше наші науковці мали змогу побачити її, коли брали участь у I Всеукраїнському музейному фестивалі, що проходив у Дніпропетровську. Вирішили таку форму роботи запровадити і в себе. Нічна екскурсія «Герої минулого про себе, нащадків і завтрашній день» проводилася напередодні Міжнародного дня музеїв для слухачів творчої лабораторії

«Музеї України в туристичній індустрії» і мала великий успіх [5].

Поширення інформації відбувається і через **візуальний канал**. До нього можна зарахувати все те, що людина сприймає очима: плакати, вивіски, схеми, вказівники тощо. Щоб візуальні послання були ефективні, вони повинні чітко відповідати на три питання: «Що?», «Кому?», «Де?».

Зображення повинно бути простим, лаконічним, легко впізнаватися і слугувати нагадуванням.

Для різних категорій відвідувачів візуальна інформація має відрізнятися.

Інформація для дітей має бути більш яскравою, доступною, цікавою, для дорослих – лаконічною.

Прекрасна візуальна інформація у комерційних виставках. Майже кожного року до нас приїжджає виставка воскових фігур із Санкт-Петербурга. Їх плакати-реклами зустрічаємо по всьому місту: в школах, на ринку, в транспорті, на зупинках, в магазинах, не кажучи вже про повідомлення в пресі й на телебаченні.

Ще один канал поширення інформації і налагодження стосунків – **Інтернет**. Останнім часом усе більше музеїв стають комп'ютеризованими і це допомагає також збільшувати число відвідувачів, зробити рекламу музею більш доступною.

Реалізуючи різні PR-акції в Інтернеті, часто припускаються помилок. Одна із них – спроба відтворити у віртуальному просторі простір реальний. Не слід подавати на сайт усе в тій послідовності, в якій збудована експозиція. Бо віртуального туриста цікавить не що за чим йде насправді, а що в цьому музеї унікального, визначного, раритетного, заради чого можна приїхати.

У газетно-журнальному середовищі є поняття – «родзинка програми» – найкращий матеріал, що тягне, ніби локомотив вагони, усі інші публікації [4, 6]. Тобто, дійсно, на музейний сайт необхідно виносити все найцікавіше, найрідкісніше, найцінніше. Саме таку інформацію ми намагаємося подавати на наш музейний сайт (www.muse-um.rivne-obl.eu).

Великого значення в програмах зовнішньої поточної PR-діяльності надаємо плануванню відносин музею із засобами масової інформації. Мета цих зусиль – збільшення кількості повідомлень у ЗМІ та їх ефективність, зменшення можливості перекручування інформації [1, 163].

Сьогодні це наймасовіший канал, що охоплює величезну аудиторію.

Музей володіє різною інформацією. Як донести її до ЗМІ? Існують різноманітні форми подачі інформації: прес-довідки, прес-релізи, прес-пакети.

Прес-довідка – інформація про повсякденні заходи, про те, що не є сенсацією. Посилається регулярно, бажано в одні і ті ж організації. Розраховувати, що на основі прес-довідки з'являться публікації, не слід. Сенс цієї роботи в іншому. Стабільний потік інформації характеризує заклад культури як надійного інформаційного партнера. Головне в цій формі роботи – чітке дотримання періодичності подачі інформації. Кожного тижня в редакції різних газет ми подаємо коротку довідку про те, що можна оглянути в нашому музеї.

Прес-реліз – текст, що несе важливу інформацію. Наприклад, готується презентація виставки. Прес-реліз подається в такому вигляді, щоб його можна було повністю чи частково опублікувати. Розсилається за деякий час до події чи роздається під час презентації тощо.

Готуючи прес-реліз, слід пам'ятати, що новина чи сенсація має відразу «кидатися в очі», тому її виносять на початок. Якщо вона буде вказана десь у середині тексту чи наприкінці, то може бути, що її зовсім не прочитають, пробігши очима кілька рядків. Саме тому перші рядки повинні писатися яскраво, ефектно. Останнім часом, готуючи прес-релізи, ми намагаємося зробити матеріал ілюстративним й усунути

власні емоційні оцінки.

Прес-пакет – добірка матеріалів з додатками і фотографіями. Прес-пакети готуються до якихось великих подій. Так готувались прес-пакети до ювілейної дати – 100-річчя першого музею в Рівному. Крім прес-релізу, присвяченого головній події, подавалися матеріали історичного й архівного характеру. Добірка має бути досить вагомою, щоб редакція могла об'ємно і цікаво розповісти про подію.

Відправляючи інформацію в редакцію, потрібно вказати, кому, в який відділ вона адресована чи великими буквами написати якесь ключове слово («культура», «музей», «виставка»).

Взагалі, робота зі ЗМІ тільки тоді дає результати, коли вона ведеться постійно і послідовно.

А досягти серйозних результатів в PR-роботі можна лише тоді, коли будуть використовуватись усі канали і комбінуватись різноманітні форми роботи [4, 12].

Прийшов час учитися працювати в сучасних умовах: розробляти нові концепції музейної роботи, залучати комерційні структури до співпраці, навчатися новим технологіям і комунікаціям. Бо всім зрозуміло, що культурі, а особливо музейній галузі, за сучасного рівня державної підтримки вижити буде надзвичайно важко [2].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вайдакер Ф. Загальна музеологія. – Львів: Літопис, 2005.
2. Іванченко Н. Туризм і культура – шляхи ефективного співробітництва. Прес-служба програми «Музеї України».
3. Книга обліку масових заходів, Рівненський обласний краєзнавчий музей, 2000-2008 рр.
4. Лебедева Е.О. «Технологии работы учреждений культуры по связям с общественностью» // Музей будущего: информационный менеджмент. Российский институт культурологи. – М.: Прогресс-Традиция, 2001г. // www.ict.edu.ru.
5. Омелянчук І. Музеї йдуть до людей // Урядовий кур'єр. – 2008 р. – 5 червня.

Колекція городнянської кераміки в збірці Національного музею народної архітектури та побуту України

Полісся – давня етноконтактна зона між українцями та білорусами. У пізньому середньовіччі північна частина населення Прип'ятського Полісся разом із подвинсько-дніпровською людністю склала етнічний простір сучасної Білорусі [8, 69]. Відповідно південна частина поліських автохтонів тяжіла до українського етнічного масиву. За даними дослідників кінця XIX – початку XX ст. українське населення мешкало в Пружанському, Кобринському, Брестському повітах Гродненської губернії та в південних частинах Пінського та Мозирського повітів Мінської [1, 97, 99; 5, 12; 18, 165-166].

Під час утворення Національного музею народної архітектури та побуту України (далі – НМНАПУ) архітектори і етнографи досліджували і землі українсько-білоруського порубіжжя. Перші експедиції в цьому напрямку відбулися 1974 року. Предметом наукових зацікавлень дослідників були особливості традиційної народної культури та архітектури Полісся. Результатом цієї роботи стало створення частини експозиції «Полісся», комплектування фондової колекції та низка публікацій [3; 4; 14].

На території Білорусі до фондового зібрання Музею в різні роки було придбано колекції з сіл Синявка Клецького та Великий Рожин Солігорського районів Мінської області, Гажин, Свіча, Демидів Наровлянського району Гомельської області, Мокрове Лунинецького, Мотоль Іванівського, Велемичі, Городна Столінського районів Брестської області. Найчисленніші збірки становлять колекція дерев'яних виробів з Наровлянського району Гомельської області (89 зразків) та колекція кераміки з с. Городна Столінського району Брестської області (178 зразків).

Пропонована стаття є спробою проко-

ментувати колекцію городнянської кераміки, «щоб майбутні покоління одержали в спадщину не лише німі експонати, багато в чому їм незрозумілі, а й уявлення про їх творців і середовище» [13, 554]. Аналіз збірки городнянської кераміки в контексті відомостей про історію осередку, територію розповсюдження гончарних виробів, їх асортимент, технологію виготовлення та особливості декорування дозволить грамотно використовувати експонати в подальшій музейній практиці.

Городна як осередок традиційного гончарства привертала до себе увагу краєзнавців, лінгвістів, істориків та етнографів. За свідченням уповноваженого Польського банку К.Контрима, на початку XIX ст. білоглиняну городнянську кераміку вивозили у Варшаву, Вільно, Київ, Мінськ [10, 21]. Статті з короткими історичними та етнографічними описами Городної, її історії, мешканців, гончарного промислу зустрічаємо в альманахах 1930-х років краєзнавчого товариства у Пінську [19; 21; 22]. Про тогочасних «городенців» та їх мандри Поліссям згадує в своєму нарисі Ф. Одрач [12]. Окремі сторінки монографії О. Лобочевської присвячені історії гончарного промислу в Городній у міжвоєнний період: науковець детально зупиняється на заходах Поліського товариства допомоги народним промислам, Польського союзу сільськогосподарських торгових кооперативів щодо покращання стану гончарів, подає інформацію про початок використання поливи городенцями [9].

Цінними в етнографічному плані виявились лінгвістичні матеріали. Стаття «Лексика городенських гончарів» В. Варенича та А. Кривицького містить коротку краєзнавчу довідку про цей осередок, детальні описи посуду, процесів його виготовлення та збуту [2]. Не менш інформативною є

розвідка Ф. Д. Клімчука, присвячена архаїчному говору городенців, другу частину якої складають польові записи автора, що містять матеріали про гончарний промисел [7].

Особливості гончарного промислу Городної освітлюються в монографії С.О.Мілюченкова. Автор, залучаючи великий за обсягом порівняльний матеріал (археологічний, історичний, етнографічний), подає відомості про осередок в контексті вивчення народного гончарства Білорусі [10]. Є. Сахута характеризує городнянську кераміку з точки зору мистецтвознавства [16]. Короткі відомості про гончарний осередок та процес виготовлення кераміки містить стаття Л. Г. Орел [14].

Колекція городнянської кераміки складається з трьох нерівнозначних за кількістю частин. Перша частина колекції (5 зразків), представлена переважно полив'яною керамікою 1970-х років, була придбана для фондової збірки під час експедиції С. Верговського та Л. Орел 1976 року. Друга частина збірки закуплена 1980 року та становить 166 неполив'яних виробів, виготовлених на замовлення Л. Г. Орел. Третю частину складають 8 експонатів, придбаних автором в Городній під час відрядження 2008 року.

Традиційній городнянській кераміці притаманні крупні, кулеподібні форми переважно з одним вушком. У горщиків воно верхньою частиною кріпиться до вінець, а нижньою – до вичеревка глиняного виробу. Характерними ознаками класичної городнянської кераміки є відсутність поливи, світлий, майже білий колір черепка та оздоблення червоно-коричневого кольору. Найчисельнішу групу музейної збірки становлять виготовлені в кінці 1970-х років Вечорком Олександром Павловичем неполив'яні білоглиняні вироби, більшість з яких декоровані опискою. Повстає питання: наскільки ці вироби традиційні? Щоб знайти відповідь, потрібно зробити невеликий екскурс в історію осередку.

За переказами старих людей, походження Городної пов'язане з гончарством:

«...Городна зделана з етих, с пастухов. ...І вони тут гето товар ганялі. ... А гети пастухи, як пригнали скотину, значить, тую гліну взяли, викопали, месилі, зробили таку би миску. І тую миску поставили, і стала вона белити. Як вона стала коло огню, то стала беліти, зробилася посудина. С тою посудиною пошли вже корови дойти. Подойіли корови. Вже вони варили суп чи там молока нагрели. Стали поступенно, поступенно. Зробили вже як загон для скота. Скотину сюда заганялі. Вже хатки поробили. І после вже вона зробилася Городна» [7, 460-461].

Городна до війни називалась Городно. Назви гончарних центрів Городище, Городниця, Городецьке, Городок (*так само як і назва Городної – Д. К.*), на думку О. М. Пошивайла, «вказують на існування в цих місцевостях укріплених поселень» [15, 320]. І дійсно, давнє городище, захищене з трьох боків болотом, а з четвертого – трьома рядами валів та ровами, знаходиться в двох кілометрах на північний схід від сучасного села [17, 386].

Перші згадки про Городну сягають давньоруських часів. Із занепадом Турово-Пінського князівства вона відійшла до чернігівських князів Ольговичів [6, 41]. У XII ст. Городна – стольне місто удільного князівства [20, 18-19]. Саме з цього часу, за твердженням науковців, спостерігається виготовлення кераміки з глинищ біля Городної [10, 30]. Ще одним доказом давніх ремісницьких традицій цього осередку було отримання у 1579 році міських привілеїв (магдебурзького права та гербу «Лосині роги»), які були підтверджені у 1670, 1753, 1773 та 1792 роках [7, 456; 20, 18-19]. Місцевий краєзнавець у кінці 1930-х років відзначає: «в Городній мешкають люди спокійні і дуже ввічливі, що мають свої старі традиції і гонор міщанський, якого не дозволяють ображати» [21, 36-37].

Значна частина населення містечка була охоплена гончарним промислом: «Гето був основной істочнік жизни городнянської» [7, 460]. Кіселі, Вечорки, Генбіцькі [9, 231], Шелести були потомними гончарями.

У 1924-1925 роках гончарством займалось 10 відсотків населення (255 чоловік разом з членами сімей) [9, 231]. Приблизно стільки ж людей у міжвоєнний період було зайнято збутом кераміки. Цю цифру підтверджують дані Ф. Одрача, Є. Сахути та Ф. М. Клімчука [7, 459; 12, XIII; 16, 36]. За межами Городної чоловіки проводили значну частину року: возили, продавали, обмінювали горщики на зерно. Одночасно з містечка вирушало від двох-трьох [19, 57] до двадцяти возів, які називали «фурами» [7, 460]. У Білорусі їх шляхи охоплювали більше половини теперішньої Брестської та біля треті Гомельської областей, крайні регіони Гродненської та Мінської областей, а на Україні – біля половини Рівненської області, північний захід Житомирської, північно-східну частину Волинської [7, 456].

У Городній склалася своєрідна система мір гончарного посуду. Кераміку тут рахували «фурами». На одну фуру можна було взяти від 100 до 1000 виробів різної ємкості [22, 61]. В залежності від розміру горщики мали спеціальні назви: «поляк» вміщував 1-1,5 пуда жита, «одинец» – 8-16 кг зерна, «пудодинец» – 6-8 кг, «нерознак» – 4-6 кг, «зливач» – 2 кг, «пувзливач» чи «зливачик», «осемак», «семак» – 1,5 кг, «мамзель» – 1 кг, «мамзелік» – 2 фунти збіжжя. Для означення об'єму інших форм використовували похідні від розмірів горщиків означення: мамзелеві, зливачові, нерознакові, пудодинцові, одинцові [11, 135-136]. Відзначимо, що «макотри» невеликих розмірів мали спеціальні назви: «макош» (розрахована на 1-2 кг зерна) та «макошик» (ємністю від 1 кг до 1 фунта) [2, 184]. Таку ж систему мір використовують і в с. Кривиця Дубровицького району Рівненської обл., де виготовляють подібну до городнянської кераміку [14, 77].

На початку XIX ст. у Вільно городнянський посуд називали «телеханським» за аналогією з фаянсом, який виготовляли в Телеханах [10, 21]. Такий ефект досягався завдяки якості місцевих тугоплавких глин, які після випалювання давали дуже міцний черепок і не вимагали додаткового захис-

ту у вигляді поливи. Полив'яні та неполив'яні вироби з музейної колекції відрізняються кольором черепка. У перших він жовтуватий, у других – білий. Пояснюється така різниця використанням глини різної якості. Городенські гончарі для своїх майбутніх виробів брали чорну (глусту) та білу (пісну) глини на спільному глинищі, розташованому на захід від села [19, 55]. Кожен ґатунок глини спочатку ретельно перемішували ногами в ямі. Потім різали їх на шмати вагою 15-20 кг, перевозили на подвір'я. Там пласти глустої та пісної глини складали один на другий і збивали дерев'яним молотом. Для утворення однорідної маси глину двічі чи тричі стругали [2, 178]. За Польщі «яма» (вертикальний кар'єр зі значними підкопами в сторони за пластами глини), де копали і чорну і білу глини, опинилась на території панського маєтку, і городенці вимушені були брати глину в іншому місці [2, 178]. Це, на нашу думку, призводить до зміни якості глини, а відповідно і кольору черепка, який в той час був жовтим чи цеглистим [19, 53]. У повоєнний час доступ до глинищ знов став вільним. Проте в моду входить полив'яна кераміка, яка вже не вимагала глини такої високої якості.

На перший погляд, у кінці XIX - на початку XX ст. городенці виготовляли типовий для того часу асортимент: миски, горщики, макітри («макотри»), глечики («гладішки», «збанки», «слої», «слоїки»), баньки («буньки»), ринки, вазони. Нетиповим, однак, було призначення деяких виробів. За даними кінця 1930-х років, в «макотрі» вимішували тісто на млинці, а мак терлі у спеціальній дерев'яній місці - «валку»; «збанки» (глечик з носиком та ручкою) використовували для доїння корів, а «гладішки» (широкогорлий глечик без носика та ручки) для зберігання та зсідання молока; у невеликих «слоїках» тримали масло, сало, солонину, а у більших «слоях» - інші продукти харчування; «макіуші» (невеликі посудини з прямими стінками, які розширюються від денця до устя, з одною ручкою) призначались для

випікання «булок» та зберігання сметани, а «буньки» могли використовувати для збивання масла [22, 59-61]. За свідченням зберігача Поліського музею в Пінську Д. Георгієвського наприкінці 1930-х років глиняні тарілки та велике начиння для зберігання збіжжя, яке «міг виготовити гончар з дуже довгими руками, бо висота виробу залежала від довжини рук майстра», стали музейною рідкістю [19, 54].

Традиційні миски, горщики, «збанки», «гладишки», «буньки», «макотри» складають третю частину музейної колекції городнянської кераміки. Але в інтерпретації Вечорка О. П. їх форми дещо змінилися. Наприклад, невеликі «слоїки» і горщики («ронделики», «огребеники») гончар формує з двома вушками, тоді як традиційно з двома вухами тут виготовляли лише посуд великих об'ємів [2, 184].

На прикладі колекції Вечорка О. П. можна простежити за змінами в асортименті городнянських виробів у 1960-1980-ті роки. Майстри починають виготовляти чайні та кавові комплекти, чайники, цукорниці, маслянки, сільнички, пляшки, графіни, чарки, декоративні підсвічники та скриньки. Ці товстостінні, досить грубо сформовані вироби становлять другу третину музейної колекції. Вони неполив'яні та декоровані опискою, тоді як для осередку у той час було властиве виготовлення полив'яних виробів.

До складу останньої третини колекції Вечорка О. П. ми віднесли вироби, поява та функціонування яких в осередку вимагає додаткового вивчення. Відомості про виготовлення та використання в Городній кухлів, друшляків, «лоханьок», «огребників», «ронделиків» зустрічаємо лише в публікації Орел Л. Г., в той час як лінгвісти в кінці 1960-х років ці назви посуду не фіксують [2, 184-185]. Пізнішого походження, на нашу думку, і глиняні барильця, маслобійки, одтягачки, форми для випікання хліба і пасок, які в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. мали свої городнянські «прототипи».

Традиційним декором неполив'яної ке-

раміки була «опіска», якою прикрашали ще сирий виріб на гончарному крузі. Для цього використовували червону глину та пензлик, виготовлений з 3-4 куриних пір'їнок [2, 180]. Основними мотивами розпису кінця 1930-х років були спіральні чи хвилясті лінії: «На горщиках домінують спіральні лінії, на глечиках – спіральні чергуються з хвилястими чи пересікаються. На мисках – переважно груба лінія спіральна, початок якої знаходиться по середині дна» [19, 54]. За свідченням кінця 1960-х років, розписували у декілька рядів «пасочками» та «кветками». Широкий та плаский посуд (миски та тарілки) прикрашали і з середини, і зовні, а інший – лише на верхній частині виробу: біля вінець та на плечиках [2, 180]. Пізнішим за часом виникнення є декорування посуду насічками («рубежиками»). Воно виконувалось ножиком чи «карбовкою» (дерев'яним зубчастим кільцем) по сирий глині [2, 180; 14, 76]. Такий вид оздоблення, на нашу думку, виник як закономірне продовження місцевої традиції. З поширенням в осередку виготовлення полив'яної кераміки опіска поступово була замінена на «рубежики», які надавали полив'яному посуду більшої декоративності. Зауважимо, що використовувати поливу городенці почали не раніше 1939 року. А широкого розповсюдження вона набула значно пізніше, коли всі городенські гончари оволоділи технікою поливання посуду. Ще на початку 1950-х рр. на ринках Столінського району переважала традиційна білоглиняна кераміка [9, 241].

Вироби Вечорка О. П. прикрашені і розписами, і насічками. Якщо розписами (різноманітними поєднаннями рівних, хвилястих пасків і косих рисок-цятток) декоровані переважно традиційні форми (горщики, глечики, макітри, баньки), то насічки фігурують на більш сучасних за походженням виробках (тарілки, барильця, графіни, кухлі, кружки, солянки, цукорниці, підсвічники, скарбнички). Останній вид декору майстер часто поєднує з нетиповим для осередку оздобленням вдавленнями (виконуються по сирий глині великими пальця-

ми). На виробах Вечорка О. П. розписи досить примітивні. У них відсутні легкість та делікатність декору, що були притаманні виробам кінця XIX – початку XX ст.

За даними, отриманими під час відрядження до Городної в жовтні 2008 року, сьогодні в осередку гончарюють одинадцять майстрів. З них постійно займаються виготовленням посуду лише шість: Шелест Миколай Яковлевич, Шелест Арсень Васильович, Басавець Аврам Миколайович, Ковалько Григорій Йосипович, Кісель Миколай. Вік майстрів коливається від 74 років до 87 років. Молодь, навіть і вміючи гончарювати, не хоче залишатись в Городній: «Зараз в Бресте больш ганчароу, чим у Гарадной, самі, викладчіками у Бресте у педунівесітеті працюють, ну і в свободное от работы время займаються керамікай...»*.

Наведемо ще таку статистику: якщо у 1980-х роках тут працювало 20 гончарів віком від 50 до 70 років [14,76], то у 2000-х роках – біля десятка: Іван, Левон і Адам Генбіцкі, Миколай Басавець, Іван Лічевський, Олександр Вечорка, Матвій Пячонка [16, 37].

Не так давно в Городній при сільському будинку культури відкрився «Центр гончарства», де Басавець А. М. навчає бажаючих гончарному ремеслу. У центрі займаються хлопчики віком 10-14 років. Старші учні вміють формувати невеликі горщики, кружечки, мисочки не гірше за майстра. Останнім часом в центрі почали робити неполив'яні «мамзеліки», оздоблені хвилястими пасками, які мають попит у міського споживача (використовують їх як порційні горщики для приготування страв).

Процес виготовлення глиняного посуду сьогодні від традиційного відрізняється використанням електричного гончарного круга: «Єдом у гліну, гліну копаєм, привозим, збиваєм її, потом перестругуємо, да оп'ять збиваєм, тогда уже замочуємо. Як привезлі, гліна в помещенії лежит. Єжелі

гліна така нехороша, то три раза нада перестругать, а так два раза, но три раза – то лучше. Постругалі, замочили, щоб не була густа і рідка не була, а потом вже береш на лауку да мнеш, примінаєш, оп'ять її, і починаєш делать. Миски, збанки, горшки – що хоч. ... Поліці такіє на поліці ставим їх, сохнуть, потом ворочаєм їх, забираєм, щоб воно чисте було і сохнут полностью. Буває і 50 штук сделаєш. Бо счас хотя ногами не крутиш, мотором счас, а то ж ногами. Тогда бером їх і до горна ставим. (...) Смотри яка печ, у каждого по своему. Буває саме довше шесть часоу (*випаляюм* – Д. К.). Ето надо дрова сухіє. Заклалі у горн їх, потом побітим закриваєм їх зверху, щоб держалася температура. А випалили – то чи покупають, чи везуть, я раньше возів. (...) Поліву тоже палімо. На муку перепальваєм, потом добавляєм гліну, воду, голову (*свинець* – Д. К.), розмешаєм і мелєм в жорнах. Раз віпаляться набело, а потом полів, поліваєм»**.

Теперішні майстри, народжені переважно в 1930-х роках, від своїх батьків навчені виготовленню полив'яного посуду, який і роблять до цього часу. У залежності від майстра змінюється той чи інший відтінок поливи, яка зсередини повністю, а зовні більше ніж наполовину покриває жовтуватий черепок. Асортимент виробів сучасних городнянських майстрів представлений в колекції 2008 року. Найбільш розповсюдженими формами сьогодні залишаються горщики, «збанки», вази та вазони.

Музейна колекція городнянської кераміки ілюструє зміни в гончарному виробництві осередку останньої чверті XX – початку XXI ст. Своєрідність цієї збірки полягає в тому, що більша її частина виготовлена на музейне замовлення Вечорком О. П. Гончар, який успадкував майстерність цілої династії умільців, мав виготовити вироби за традиційною технологією. Виконання такого завдання ускладнювалося тим,

* Записано автором 08.10.2008 року в с.Городная Столінського району Брестської обл. від Леоновець Олімпіади Дмитрівни, директора «Центра гончарства».

** Записано автором 08.10.2008 року в с. Городная Столінського району Брестської області від Шелеста Миколая Яковлевича 1934 р. нар.

що наприкінці 1970-х років осередок спеціалізувався на створенні полив'яної кераміки, а традиція виготовлення білоглинної неполив'яної кераміки на той час була втрачена. Саме тому, на нашу думку, колекції Вечорка О. П. притаманні такі риси: 1) невисока якість черепка, незважаючи на дотримання традиційної технології (підготовка «білої» глини, розпис по сирій глині червоно-коричневою глиною, однократне випалювання); 2) перевага асортименту, типового для полив'яної кераміки кінця 1970-х років над традиційними формами; 3) низька естетична цінність нетрадиційного асортименту, позбавленого полив'яного оздоблення; 4) трансформація традиційних (посуд невеликих форм з двома вушками) та поява нових, не зумовлених конкуренцією з промисловою продукцією форм (лоханьки, барильця, одтягачки, маслобійки); 5) поєднання традиційного оздоблення з декором 1970-х років. Разом з тим окремі експонати із загальної колекції городнянської кераміки можуть поповнити як інтер'єри давніх поліських хат, так і поліську частину експозиції «Українське село 60-70-х років ХХ ст.»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Анучин Д.Н. К вопросу о белорусской территории / Курс белоруссоведения: лекции, читанные в Белорусском народном университете в Москве летом 1918 года. – М., 1918-1920. – С.87-100.
2. Варенич В.Я., Кривицкий А.А. Лексика городенских гончаров / Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М., 1968. – С.175-192.
3. Верговський С.В. Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 2. – С.74-80.
4. Верговський С. Пам'ятки Зарічненщини в експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України // Західне Полісся: історія та культура. Випуск 2. – Рівне, 2006. – С.107-119.
5. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляш-
ся й Холмщини в першій половині ХХ століття: Хроніка подій. – К., 1997. – 288с.; іл.
6. Довнар-Запольский М.В. История Белоруссии. – Минск: Беларусь, 2005. – 680с.
7. Климчук Ф.Д. Отголоски праславянины в Столинском районе Брестской области // Язык культуры: Семантика и грамматика. К 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923-2003). – М., 2004. – С.454-465.
8. Курочкин О. Дослідження етнічної історії білорусів (Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии. Новая концепция. Минск, 1991. – 143с.) // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 1. – С.68-70.
9. Лабачэўская В. Зберагаючы самабытнасць: з гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі. – Мінск: Бел. навука, 1998. – 375с., іл.
10. Милуценков С.А. Белорусское народное гончарство. – Минск: Наука и техника, 1984. – 183с.
11. Міл'ючэнкаў С.А. Гончарная сістэма мер // Этнаграфія Беларусі: Энцыкл. – Мінск: БелСЭ, 1989. – С.135-136.
12. Одрач Ф. Наше Полісся // Пам'ятки України. – 2002. – № 3-4. – Додаток: с.I-LIV.
13. Орел А., Смолинський С. Музей народної культури // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К.: Т-во «Знання», 1966. – Вип. 23. – 1989. – 576с.: іл.
14. Орел А. Гончарство Правобережного Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 4. – С.75-82.
15. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408с.
16. Сахута Я. Беларускае народнае дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва: 2-е выд. – Мінск: Беларусь, 2001. – 110с.: іл.
17. Свод памятников истории и культуры Белоруссии: Брестская область. – Минск: БелСЭ, 1990. – 424с.: ил.
18. Янчук Н.А. Этнографический очерк Белоруссии / Курс белоруссоведения: лекции, читанные в Белорусском народном университете в Москве летом 1918 года. – М., 1918-1920. – С.152-184.

æ

Аналіз перекладів Біблійної оповіді про створення світу П. Куліша та І. Франка у зіставленні з єврейським оригіналом

Мало хто в кінці XIX – на початку XX ст. міг би похвалитись такою широкою сферою наукової діяльності, як І. Франко. Його перу належать праці наукового, літературознавчого, історичного, соціально-психологічного характеру [9; 11]. Окрему увагу І. Франко приділяв вивченню релігійних проблем, які переважно розглядав з точки зору позитивізму [9; 10]. У цьому плані І. Франка сміливо можна назвати провідним релігієзнавцем.

У цій розвідці буде йти мова, як про І. Франка – релігієзнавця, так і про І. Франка перекладача. До її написання спонукали детальні студії над його працею «Поема про сотворення світу» [10]. Аналізуючи біблійну оповідь про створення світу в світлі тогочасних досягнень в археології, біології тощо, І. Франко наводить детально перероблений ним переклад фрагменту біблійного тексту – двох перших голів книги «Буття», зробленого П. Кулішем [10, 75-99]. На нашу думку, в цьому випадку можна твердити про власний Франковий переклад вищезгаданого уривку. На жаль, це лише маленька частинка тієї нереалізованої великої праці, яку задумав І. Франко, адже він хотів прокоментувати увесь Старий Завіт або хоча б його першу частину – П'ятикнижжя Мойсеєве [10, 19]. Звичайно, що для цього він здійснив би переклад принаймні найважливіших місць Старого Завіту. І хоча І. Франку вдалось перекласти лишень цей маленький уривок, це не применшує його статус як перекладача Біблії.

До такого роду заняття, а власне перекладу, І. Франка спонукав, як зазначає сам автор, зроблений недостатньо професійно повний український переклад Біблії

П. Кулішем, І. Левицьким та І. Пулюєм у 1904 р. [3]. Тобто, за рік до появи Франкової «Поеми про сотворення світу» [10, 37]. Найбільша критика І. Франка була на адресу покійного вже П. Куліша.

І. Франко зазначив, що переклад 1904 р. не можна назвати ні популярним, ні науковим, зокрема через наявність у ньому церковно-слов'янських слів (наприклад: рече, глаголе, воїнство, гласи, печалі тощо) [10, 73-75]. Адже ці вкраплення, як зазначає автор перекладу, роблять Біблію книгою, що важко читається [10, 75]. Критикує І. Франко П. Куліша і через неточність тлумачення таких космологічних понять, як – «тогу вавогу» (пуста і пустошня – Буття 1:2) [3], «тегом» (безодня – Буття 1:2) [3], «меракхет» (ширення духу Божого – Буття 1:2) тощо; і в недосконалому знанні давніх та сучасних європейських мов: давньоєврейської, давньогрецької, латинської, французької, німецької, англійської [10, 74-88].

У рамках сучасних богословських досліджень проблема перекладу Біблії, або якщо говорити іншими словами, проблема співвідношення перекладів та оригіналу є дуже актуальною. Біблія є основою християнської релігії, а християнство в свою чергу сильно впливає на наше суспільне життя як світоглядна, регулятивна, консолідуюча ідеологія. Чи можемо ми з повною довірою опиратися на переклади? Чи можемо ми їм вірити? Такі питання є важливими в християнському світі, і особливо в його протестантській частині, де Біблія відіграє роль повсякденної книги, порадника на будь-який випадок життя.

Критика І. Франка на адресу П. Куліша спонукала нас до здійснення власного перекладу вищезгаданого уривку* та прове-

* Щодо нашого власного перекладу, то тут слід зазначити, що під час його здійснення не ставилось за мету надати йому

дення його порівняльного аналізу з перекладами П. Куліша та І. Франка. Ми поставили собі за мету дати відповідь на питання: наскільки оригінал відрізняється від перекладів; наскільки неточними є тлумачення в перекладах окремих понять; наскільки взагалі адекватно можна перекласти біблійний текст; чи дійсно переклад П. Куліша є таким недосконалим, як твердив І. Франко?

При перекладі та порівняльному аналізі текстів нами були зроблені наступні висновки:

1) Звичайно, кожен переклад є суб'єктивним. При їх здійсненні вирішальну роль відіграли: уявлення про загальноприйнятий варіант української мови, які в П. Куліша та І. Франка були різними (адже стандарт української літературної мови остаточно сформувався вже в радянський період 1920-х рр.); можливе використання різних граматик та словників давньоєврейської та інших мов. Відповідно космологічні, етнографічні поняття, маловживані слова могли тлумачитися по-різному;

2) Однозначно, що кожен український переклад (в тому числі переклади 1904 р. та І. Франка) максимально точно передає суть Біблії. Проте, залежність перекладача від словника в гіршому випадку чи навіть його володіння достатнім лексичним запасом у кращому навряд чи допоможе подолати за допомогою перекладу мовно-культурний бар'єр між сучасними українцями та давніми семітами;

3) Щодо здійснення популярного та наукового перекладів Біблії, про які писав І. Франко, то тут виникає риторичне запитання: чи можуть взагалі такі переклади бути? На нашу думку, Біблію можна перекласти, дотримуючись літературного варіанту української мови, з максимально точним збереженням суті давньоєврейського тексту, або ж буквально чи дослівно, з повним порушенням правил синтаксису української мови, але відтворюючи логіку

та особливості мови оригіналу (щодо останнього, то ми частково здійснили таку спробу – (Додаток 4).

4) І останній висновок стосується перекладу Біблії 1904 р. П. Кулішем, І. Левицьким та І. Пулюєм, який І. Франко та інші [10, 30-32] вважали неточним чи недосконалим. Не позбавлений недоліків, він також має свої позитиви. При перекладі перших десяти голів книги Буття, щоправда лише в окремих випадках, ми зустрілися з найточнішими перекладами біблійних слів у порівнянні з іншими українськими, польськими та російським перекладами, якраз в Українській Біблії 1904 р. [2-8]. Також вважаємо, що проаналізований у цій статті біблійний уривок найточніше перекладений все-таки П. Кулішем, особливо в передачі простих незв'язних речень оригіналу, чого бракує І. Франкові;

5) Припускаємо, що критика І. Франка підсвідомо зводилась усе-таки не до викриття непрофесійності перших українських перекладачів Біблії, а до заперечення архаїчного вже на той час та слов'янізованого варіанту української мови, яким Святе Письмо було представлене тогочасному українському суспільству.

П. Куліш серед сучасних українських перекладачів Святого Письма був піонером, тому потрібно належним чином оцінити його суттєвий вклад у розвиток сучасної української біблеїстики. Він був першим, хто дав українцям Біблію національною мовою, тому недоліки перекладу 1904 р. в порівнянні з цим фактом несуттєві.

Зазначимо, цікавою є й робота І. Франка. Перед нами він постає як учений-релігієзнавець, який володіє давніми мовами (зокрема давньоєврейською та акадською [10, 105-127]). По суті, він уперше в українській релігієзнавчій науці привідкрив процес здійснення перекладу Святого Письма. Нам лишається лише шкодувати через те, що задуми І. Франка в цьому плані не були реалізовані вповні.

літературного характеру, ми просто хотіли максимально точно передати зміст тексту оригіналу. У місцях де це можливо (а це є більша частина тексту), переклад майже буквально наближено до єврейського тексту; там де не вдалось цього зробити — давні семітські мовні звороти замінено сучасними українськими відповідниками, які, на нашу думку, максимально точно їм відповідають (твердь — небозвід, голови чотирьох річок — чотири інші річки тощо).

II. Наукові праці.

9. Франко І. Про Ватикан, унію та католицизм. – К.: Політвидав України, 1981. – 256с.
10. Франко І. Сотворення світу / Передмова В.М. Погребенника. – К.: Обереги, 2004. – 160с.
11. Франко І. Твори в 20-и томах / Редакційна колегія: Корнійчук О. Е., Білецький О. І., Козланюк П. С., Кошиця Д. Д., Омеляновський М. Е. – К.: Художня література, 1950-1956.

III. Граматики.

12. Гезеніус В. Еврейская грамматика / Перевод К. Коссовича. – СПб., 1874. – 600с.
13. Грилихес А. Практический курс древнееврейского языка Ветхого Завета. – М., 1996. – 247с.
14. Ламбдин Т. Учебник древнееврейского языка /

Под редакцией М. Селенёва /Перевод с английского Я. Эйделькинда. – Российское библейское общество. – М., 1998. – 510с.

15. Павский Г. Краткая еврейская грамматика для обучающихся Священному языку в Духовных Училищах. – М., 1822. – XIV, X, 126с.

IV. СЛОВНИКИ.

16. Штейнберг О. Еврейский и халдейский этимологический словарь к книгам Ветхого Завета. – Вильна, 1878. – 544с.

18. **וולמן-שירצק מ., שירצק ד. פולישקו-ידיש-
דיקטאנאר**
(Вольман-Ширчек М., Ширчек Д. Польско-иудейский
кишеньковый словарь. – Тель-Авив: Двир,
1930. – 330с.).

Андрій КОРЧАК, Алла СКОВРОНСЬКА

Латинські написи на архітектурних пам'ятках Підкаменя

Споглядаючи руїни колишнього комплексу домініканського монастиря в містечку Підкамені* на Бродівщині, важко збагнути, що в XVII-XVIII ст. тут знаходився знаний на всю Річ Посполиту та й можливо на цілу Східну Європу релігійний та науковий центр. Католицька, латинська культура відійшла в небуття, залишивши нам уламки своєї давньої величі. Одним із цих уламків є латинські інскрипції – короткі за змістом написи, поміщені на спорудах давнього конвенту. Власне ці інскрипції є лишень чудом уцілілою мізерною частиною епіграфічної спадщини монастиря в Підкамені. Однак завдяки скрупульозній звичці законників фіксувати все те, що з часом представлятиме хоч якийсь інтерес для прийдешніх поколінь, сьогодні ми можемо ознайомитись з більшою частиною підкамінських латинських інскрипцій, але вже не на спорудах, скульптурах,

фресках чи інших об'єктах, а в книгах Садока Баронча та Пьотра Красного, присвячених дослідженню минулого конвенту. Не вдаючись до глибокого аналізу проблеми призначення епіграфічних пам'яток, зазначимо лишень, що підкамінські інскрипції мали практично дві основні цілі: проголошення девізів, з означенням якогось прагнення чи стремління до реалізації певної мети домініканськими монахами, або ж повинні були подати якусь важливу інформацію про об'єкт, на якому вони були поміщені.

У цій роботі торкнемося лишень тих інскрипцій, які до сих пір оздоблюють архітектурні пам'ятки монастиря. Будучи своєрідною окрасою екстер'єрів культових будівель, вони не тільки милують око допитливого краєзнавця, прочанина, туриста чи випадкового перехожого, але й спонукають спробувати відповісти на

* Зараз тут знаходиться Крестопрісхожденський монастир студійського уставу УГКЦ.

1. Вежа костьолу (1708-1713, 1761 рр.). Дерев'яне завершення 1938 р. згідно з проектом В. Дайчака. Фотографія В. Ульянова 2005 р.

питання, що ж там на них написано?

Пройшовши через надбрамну вежу над дверима якої поміщено дату: 1704, потрапляємо на монастирське подвір'я. З лівого боку від входу знаходиться величний храм Внебовзяття Пресвятої Діви Марії Святого Хреста апостолів Петра і Павла та всіх Святих (1643-1696 рр.) До входу у храм прибудована висока вежа (1708-1713, 1761, 1938 рр.), власне, на ній знаходяться перших три написи. У первісному варіанті тексти були набагато більшими [6, 151-167], однак при оправленні в 1861 р. вежі цементом їх значно скоротили і виконали заново [4, 327].

На південній стіні нижнього ярусу вежі під трикутним віконним фронтоном поміщено камінну таблицю з інскрипцією: VIOLATOR OPERIS INFELIX ESTO / ОСКВЕРНИТЕЛЬ СПОРУДИ ЦІЄЇ НЕЩАСНИМ БУДЕ*. З написом пов'язана

цікава легенда. У 1773 р. монастир відвідав австрійський імператор Йозеф II [4, 308]. Монарх мав задум закрити конвент, як це робив з багатьма монастирями своєї держави, але, прочитавши грізну пересторогу, змінив своє рішення [8, 51]. Реально ж, у 1788 р. імператор усе-таки розпорядився скасувати монастир, а його споруди перетворити на фортецю. Святиню врятувала лише смерть Йозефа II 1790 р. [4, 318-320].

На західній (лицевій) стіні нижнього ярусу вежі під трикутним віконним фронтоном поміщено камінну таблицю з інскрипцією: TU GLORIA TU SPES TU PRAESIDIUM NOSTRUM / ТИ СЛАВА ТИ НАДІЯ ТИ ЗАХИСТ НАШ. У даному девізі мова іде про Богородицю, оскільки власне саме їй був посвячений монастир, у посіданні якого були чудотворні стопи та образ Пречистої. До речі, трохи вище від інскрипції в ніші поміщено статую Богородиці з маленьким Ісусом на руках, а знизу на увінчаному короною щиті дату заснування в Підкамені домініканського монастиря: 1464.

На північній стіні нижнього ярусу вежі під трикутним віконним фронтоном на штукатурці зображено напис: DEO OM VIRGINI DEIPAR THAUMAT VRG SO** / БОГУ КРАЩОМУ ВЕЛИЧНОМУ ДІВІ БОГОРОДИЦІ ЧУДОТВОРИЦІ УСІМА СВОЇМИ (силами – авт.).

2. Напис на північній стіні вежі бл. 1861 р. Фото В Ульянова 2006 р.

* Тут і далі подаємо можливі альтернативні варіанти перекладу текстів: Осквернитель творіння цього нещасним буде.
** ОМ — О[РТИМО] М[МАХИМО]; S[УИС] О[МНИБУС] — усіма своїми, або ж S[АНСТІ] О[ФФИЦІІ] — святого служіння [5, с.355, с.512; 9, caput III]. Богу Кращому Величному Діві Богородиці Чудотвориці святого служіння.

3. Декоративна консоль над входом у колишній капітулярій 1686 р.
Фото А. Корчака 2008 р.

З північно-західного боку до костьолу впритул розміщується колишній капітулярій – приміщення для монаших зібрань, який плавно переходить у будівлю кляштору (келії). Над входом у капітулярій із західної сторони поміщено консоль – декоративну камінну підставку, що виступає над поверхнею стіни, вона колись підтримувала скоріш за все якусь статую. На консолі поміщено напис: ANNO D* 1686 / РОКУ БОЖОГО 1686, нижче зображено квітку.

Оглянувши вищезгадані інскрипції, потрібно повернутись назад до вежі та перейти до східної сторони храму. Власне в цьому місці до святилища костьолу прилягає збудований у 1760-1762 рр. ораторіум – приміщення для приватних молитов монахів. Зараз тут знаходиться головна церква оновленого монастиря. На східній стіні ліворуч входу в храм «Не ридай

мене, Мати» зображено герб «Trzaska» (пол.) [12], а під ним фундаційний напис: PERILLUSTRIS MAG-NIFICUS DOMINUS ANDREAS WYLE-ZYNSKI POCILLATOR VOLHYNII IN FUNDAMENTIS ISTIUS CHORI** LA-PIDEM ANGULAREM REPLETUM SAC-RIS RELIQUIIS POSUIT PROPRIIS MANIBUS DIE 14 JULII 1760 ANNO / ПОВАЖНИЙ ЗНАМЕНИТИЙ ПАН АНДРЕАС ВИЛЕЖИНСКИЙ ЧАШНИК ВОЛИНСЬКИЙ ПІД ФУНДАМЕНТИ ЦЬОГО ХОРУ КАМІНЬ НАРІЖНИЙ НАПОВНЕНИЙ СВЯТИМИ РЕЛІКВІЯМИ ВЛАСНОРУЧНО ЗАКЛАВ 14 ЛИПНЯ 1760 РОКУ. Незабаром, 1 жовтня 1762 р. в присутності фундатора Єнджея Вилежинського відбулась урочиста інтродукція – впровадження отців домініканців до новозбудованих хорів [4, 299].

4. Фасад колишнього ораторіуму 1760-1762 рр. Зліва від входу на пілястрі видно пусте місце, оскільки в цей час таблиця з написом у зв'язку з ремонтними роботами була тимчасово демонтована. Фото В. Ульянова 27 червня 2006 р.

* D[OMINI] – Господнього.

** Chori – ораторіуму.

5. Таблиця з написом на фасаді колишнього ораторіуму 1760-1762 рр. Фото А. Корчака 2008 р.

Праворуч від входу до колишнього ораторіуму знаходиться східний корпус келій монастиря. Східний кут південної стіни приміщення підтримується могутнім викладеним з каменю контрфорсом, в основі якого вирізьблене клеймо з монограмою декоративної роботи: IHS / IXC (Ісус Христос)*, увінчаною хрестом. Справа в невеличкій прямокутній ніші вирізьблено дату: A D** 1874 / РОКУ ГОСПОДНЬОГО 1874***. З обох боків нішу прикрашають монограми. Зліва «MARIA», літери якої вплетені у єдиний візерунок. Справа ледь помітна монограма IHS / IXC, увінчана хрестом. Ця дата означає скоріш за все час завершення зовнішніх ремонтних робіт на будинку келій, проваджених тогочасним пріором Антонієм Сяркевічем (1870-1874 рр.) [6, 143]

Обійшовши зі сходу вищезгадане приміщення, на північно-східному куті будівлі бачимо ще один фундаційний напис. Під верхньою камінною табличкою, на якій зо-

6. Південно-східний контрфорс східного корпусу келій 1746-1759 рр. Фото В. Ульянова 2006 р.

бражено герб родини Потоцьких «Pilawa» (пол.) [11] – п'ятираменний хрест – прямо над цоколем поміщено іншу камінну таб-

7. Монограма «IHS» на південно-східному контрфорсі східного корпусу келій. Фото М. Гончара 2006 р.

* IHS є також аббревіатурою наступних девізів: а) in hoc salus — у цьому є спасіння; б) in hoc signo spes mea — у цьому знакові надія (мається на увазі Господній хрест); в) in hoc signo vinces — з цим знаком ти переможеш [10].

** A[NNO] D[OMINI].

*** Дата 1874 є дуже приблизною. Цифра 7 скоріш за все перебита з цифри 6.

8. Північно-східний кут східного корпусу келій 1746-1759 рр. Фото В. Ульянова 2006 р.

личку з текстом: ILLUSTRISSIMUS DOMINUS MICHAEL POTOCKI CAPITANEUS TREMBOULENSIS IN FUNDAMENTIS ISTIUS PARIETIS LAPIDEM ANGULAREM SACRIS RELIQUIIS IMPLETUM PROPRIIS MANIBUS POSUIT 11 JUNII 1746 / ВЕЛЬМИШАНОВНИЙ ПАН

9. Таблиця з написом на північно-східному куті східного корпусу келій. Фото В. Ульянова 2006 р.

МІХАЕЛЬ ПОТОЦКІ СТАРОСТА ТЕРЕБОВЛЯНСЬКИЙ ПІД ФУНДАМЕНТИ ЦІЄЇ СТІНИ КАМІНЬ НАРІЖНИЙ СВЯТИМИ РЕЛІКВІЯМИ НАПОВНЕНИЙ ВЛАСНИМИ РУКАМИ ПОКЛАВ 11 ЧЕРВНЯ 1746.

Домініканський історик Садок Баронч в своїй книзі про підкамінський монастир помістив цікаву розповідь про те, як саме відбувалась процедура закладення наріжного каменю. Для відтворення колориту тогочасної епохи приведемо цей текст мовою оригіналу:

ó

ó

(пол.)

[4, 271].

У тій же самій північній стіні східного корпусу келій влаштовано арковий проїзд у його внутрішнє подвір'я. Зверху над проїздом вирізьблено напис: 1759 DM13* / 1759 БОЖОЮ РУКОЮ 13. Цікавою для розгадки є цифра 13. Вважаємо, що дана інскрипція подає інформацію про завершення спорудження східного корпусу келій, а цифра 13 означає тривалість будівельних робіт від часу закладення наріжного каменя 11 червня 1746 р. до 1759 р.

При бажанні, попередньо домовившись з ченцями в монастирі, можна також оглянути ще дві інскрипції: мідну вкриту позолотою монограму «MARIA» та камінь з

* D[IIS] M[ANIBUS] дослівно — Божими руками [5, 451]. П. Красни подає суттєво відмінний варіант інскрипції: D.M. 1759 K.B. [6, 161]. В реальності поставлені перед датою 1759 літери D.M. стоять після неї. Щодо літер K.B. то вони з'явилися скоріш за все в результаті невдалої спроби відчитати напис з неякісної фотографії. Візуально інскрипція має приблизно наступний вигляд: 1759 ДМЛЗ. Л — специфічний варіант написання цифри 1. Причому в цифрі 13 коло Л видно подряпину, яка на фотографії змінює вигляд даної цифри на К. Відповідно З сприймається як В.

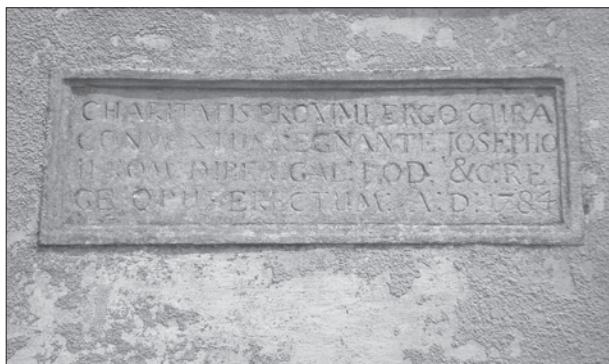

10. Колишнє приміщення монастирського шпиталю 1784 р.
Фото В Ульянова 2006 р.

написом: А. D. 1746. Раніше вищезгадана «MARIA» красувалась у середині «Gloriae» – «Слави», яка у вигляді увінчаного короною* сонця до сьогодні завершує храмову вежу, промовляючи, що свого часу підкамінський конвент був місцем перебування в ньому чудотворного образу Пречистої. На початку весни 2008 р. сильний вітер зірвав монограму, розкидавши її частини на монастирському подвір'ї. Інскрипція «А. D. 1746» вирізьблена на камені, і може відноситися до східного корпусу келій або до бастіонів конвенту, оскільки будівництво цих двох об'єктів розпочалось у зазначеному році [4, 270-271].

Тепер розглянемо кілька латинських інскрипцій поза межами кляштору. На колишньому шпитальному будинку (півден-

11. Напис на колишньому приміщенні монастирського шпиталю 1784 р.
Фото В. Ульянова 2006 р.

но-західний кут цокольної частини споруди), що знаходиться на захід від монастиря зустрічаємо ще один фундаційний напис: CHARITATIS PROXIMI ERGO CURA CONVENTUS REGNANTE JOSEPHO II ROM: IMPER: GAL: LOD: & C: REGE OPUS ERECTUM: A: D: 1784 / ЛЮБОВІ (ДО) БЛИЖНЬОГО РАДИ КЛОПОТАННЯМ КОНВЕНТУ ПРАВЛЯЧИМ ЙОЗЕФОМ II РИМСЬКИМ ІМПЕРАТОРОМ ГАЛИЧИНИ ВОЛОДИМИРЩИНИ ТА ІН. (ЗЕМЕЛЬ) КОРОЛЕМ БУД-

ІВЛЮ СПОРУДЖЕНО РОКУ БОЖОГО 1784.

Спустившись на кілька метрів нижче, підходимо до церкви Параскеви П'ятниці, первісно каплиці Стіп Матері Божої (1731, 1739-1741 рр.). На споруді можна оглянути дві оригінальні монограми: «MARIA», які знаходяться над входом у храм. Літери монограм вплетені у єдиний візерунок і доповнені оригінальними скульптурними композиціями. Над самими входними дверми «MARIA» у «Славі» оточена з двох сторін хмарами і підтримувана знизу двома херувимами з дитячими обличчями. Зверху зображено три лілії, а над ними, безпосередньо під вікном бабинця, велику мушлю. Вище в ніші фронтона «MARIA» зображена на троні під балдахіном, зверху увінчана короною.

Останнім об'єктом нашої подорожі буде каплиця св. Вінцентіа Феррарського (відома в народі як каплиця св. Антонія Падуанського) сер. XVIII ст. На її лицевій стороні під самим карнизом поміщена ліплена абрєвіатура: О Н А С та 1892 рік. У цей час був проведений детальний ремонт пам'ятки. Одним з фундаторів робіт був тогочасний власник підкамінських добр Альберт Цетнер, ініціали якого ми бачимо [2, 23-24; 6, 148-167]. Що ж стосується

* Приблизно до 1778 р. корона мала зверху хрестик, який також зірвав вітер.

12. Колишня каплиця Сіп Діви Марії 1731, 1739-1741 рр.
з 1788 р. церква Параскеви П'ятниці. Фото А. Корчака 2007 р.

іншого жертводавця, то його ім'я поки що залишається невідомим, ми ж можемо робити тільки припущення. Очевидно, що це була людина, яка мала близьке відношення до монастиря та містечка. Це міг бути тогочасний пріор конвенту, або ж навіть донька графа Альберта Ольга Огосальська**.

13. Монограма «MARIA» у «Славі» над входом у церкву Параскеви П'ятниці.
Фото А. Корчака 2007 р.

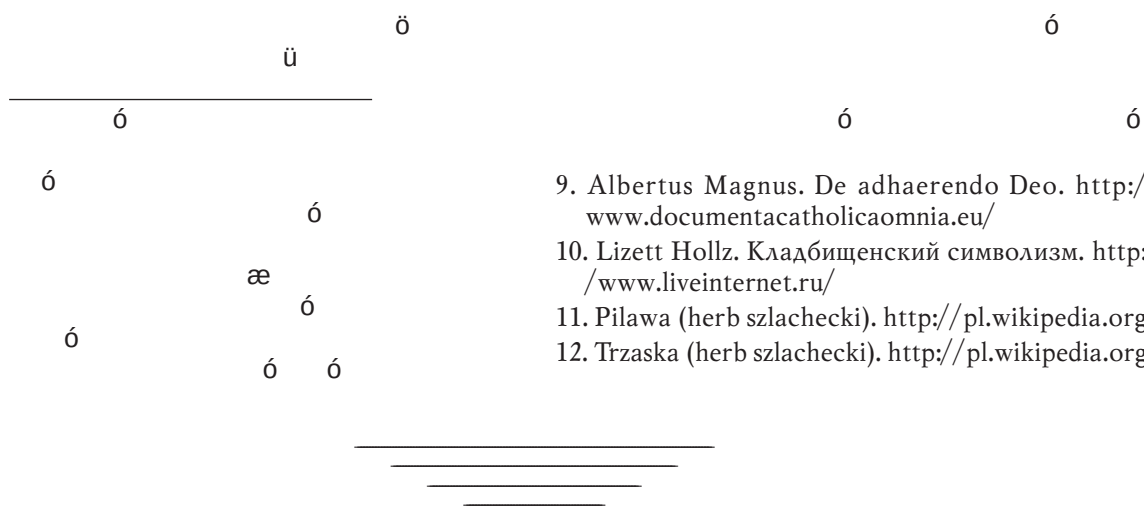

14. Зірвана вітром з монастирської вежі монограма «MARIA» 1938 р.
Фото А. Корчака 2008 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гудима П. Підкамінь. Портрет на фоні століть. – Тернопіль: Терно-граф, 2004. – 256с.
2. Корчак А. Християнські святі, шановані у Підкамені. – Броди, 2008. – 64с.: іл.
3. Крестопроісхожденський монастир студійського уставу в Підкамені. Фотобуклет / укладач тексту І. Монастирський, фото І. Бабійчук. – Львів: Свічадо. Без р/в. – 10с.

* Прізвище графині згадує у своїй книзі про Підкамінь П. Гудима [1, с.79]. Доцільно було б з'ясувати як писалось її прізвище польською мовою (можливо Hosalska?).

9. Albertus Magnus. De adhaerendo Deo. <http://www.documentacatholicaomnia.eu/>
10. Lizett Hollz. Кладбищенский символизм. <http://www.liveinternet.ru/>
11. Pilawa (herb szlachecki). <http://pl.wikipedia.org/>
12. Trzaska (herb szlachecki). <http://pl.wikipedia.org/>

Людмила ЛАНШИНА

Стефан Мацко – дослідник рослинного світу Волинського лісостепу

(ДО 110-Ї РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВЧЕНОГО)

28 серпня 2009 року виповнюється 110 років від дня народження відомого польського ботаніка, палінолога, еколога, біогеографа Стефана Мацка.

Життєвий шлях та творча діяльність талановитого вченого була тісно пов'язана з Україною, зокрема, з її чарівними куточками – Волинським і Рівненським Поліссям.

Народився Стефан у с.Жабне Тарновського повіту Краківського воєводства у родині службовця. Після закінчення початкової школи в м. Тарнові він протягом 1911-1916 рр. навчався в місцевому реальному училищі, яке не встиг закінчити через початок Першої світової війни. 17-річним юнаком Стефан Мацко вступає добровольцем до Польських легіонів і бере участь в італійській військовій кампанії. У червні 1918 р. він був поранений і потрапив до полону, а 1919 р. повертається до Польщі і служить у Війську Польському. За участь у боях та виявлену при цьому відвагу Стефан був нагороджений орденом Залізного Хреста І Бригади Польських легіонів.

1919 р. Стефан Мацко у Львові здав екстерном екзамени на атестат зрілості та

працював учителем початкової школи в с.Кренжоли Меховського повіту. У 1924-1928 рр. навчався на математично-природничому факультеті Ягеллонського університету в м.Кракові. У 1927-1928 рр. він видає в Кракові підручник з філогенетичної систематики рослин. У 1928-1932 рр. Стефан Мацко працював в університеті асистентом, був стипендіатом фонду народної культури.

Під керівництвом видатного польського ботаніка, професора Владислава Шафера, Стефан Мацко проводив наукову роботу з вивчення азалії понтійської (рододендрон жовтий). У 1930 р. він захищає дисертацію на тему «Вивчення географічного поширення та біології азалії понтійської в Польщі» та здобуває науковий ступінь доктора філософії з природничих наук.

У 1931 р. Стефан Мацко здав екзамен для отримання кваліфікації вчителя середньої школи. У цьому ж році виходить одна з його найважливіших праць з палінології «Короткий огляд напрямків і методів аналітично-пилкових досліджень».

У 1932-1939 рр. учений жив у Луцьку, працював викладачем природничих дис-

циплін в державному ліцеї та гімназії імені Тадеуша Костюшка. Викладацьку роботу Стефан поєднував з науково-дослідницькою та громадською. Він був одним із організаторів Волинського наукового товариства, керівником його наукової ради та природничого відділу Луцького музею. Як делегат Державної ради охорони природи від Волині С. Мацко постійно проводив природоохоронну роботу в краї. У 1932-1939 рр. він працював завідувачем відділу природи.

У 1937 р. Стефан Мацко одружився з Ядвігою Венгоржевською, з якою виростив чотирьох дітей: синів Анджея – журналіста і Северина – інженера та доньок Єву і Гражину.

У 1940-1941 рр. С. Мацко працював науковим співробітником Львівського відділення Академії наук України. Він очолював групу флористів, порушував питання про необхідність створення гербарію рослин Західної України.

Під час окупації вчений перебував у Польщі, на Любельщині, де виконував обов'язки керуючого млинами спочатку в Грубешові, а пізніше в Замосці. Навіть у складні воєнні часи він знаходив можливість вивчати рослинність боліт в околицях Замосця та проводив пилковий аналіз торфових відкладів.

У повоєнні роки Стефан переїхав до Вроцлава, де в 1945-1947 рр. займав посаду ад'юнкта ботанічного саду Вроцлавського університету. У 1947-1954 рр. учений завідував кафедрою екології та географії рослин, а в 1951 р. отримав титул професора.

У 1954-1956 рр. С. Мацко був деканом факультету природничих дисциплін. Одночасно з 1948 до 1965 року працював директором Ботанічного саду.

Із 1957 р. Стефан Мацко очолював Комітет охорони природи Вроцлавщини. Він був одним із організаторів Корконоського народного парку, заступником голови його Наукової ради.

За свою наукову та громадську діяльність Стефан Мацко в 1955 р. був нагороджений Золотим Хрестом за заслуги, а в 1966 р. – Золотою відзнакою «Заслужений

для Сілезії» (він виступав ініціатором колективних геоботанічних досліджень в заповідниках Сілезії).

Праці вченого здобули популярність і за кордоном: його було обрано членом Міжнародного палінеологічного товариства в Канаді (1963 р.), членом однієї з секцій на Міжнародному симпозиумі в Індії (1964 р.).

17 квітня 1967 року життя великого природолюбця обірвалося. Поховали Стефана Мацко у м.Вроцлаві. У ботанічному саду Вроцлавського університету встановлено пам'ятний знак, присвячений видатному польському вченому.

Його вчитель професор В. Шафер високо оцінив свого учня: «Стефан Мацко палко любив природу і добре знав її як ботанік-еколог. Із тих двох джерел любові та знання випливали його численні праці, якими збагатилася література наукова та природоохоронна» [1, 6].

Унікальна ботанічна колекція, яку Стефан Мацко зібрав і передав до Волинського краєзнавчого музею, результат великої копіткої праці вченого з вивчення флори Волині та Польщі.

Географія місцевостей, звідки комплектувався гербарій, досить широка, а збором рослин для нього видатний ботанік займався з 1925 до 1938 р. Гербарій складається з 3385 гербарних зразків, з них 3075 аркушів судинних рослин, 70 мохів та 240 лишайників. Складають колекцію 60 видів рідкісних рослин, з них 33 види занесені до нового видання Червоної книги України [2, 8].

«Усі мої наукові ботанічні матеріали, які знаходяться в Луцькому музеї, хай там і лишаються. Думаю, що так буде найкраще, з них, при можливості, скористаються волинські ботаніки», – писав Стефан Мацко у листі до Волинського краєзнавчого музею. І дійсно, його гербарій служить прекрасним методичним посібником для ботаніка-початківця, і як взірць професіоналізму – для досвідченого вченого.

Частина унікальної колекції – ще й гербарій, який був зібраний Стефаном Мацко на території Рівненської області. Зокрема, серед рослин цієї місцевості можна

назвати такі, як: глечики жовті, хамоміла лікарська, королиця звичайна, волошка фрігійська, полин звичайний, півники сибірські та угорські, підмаренник північний, ковила найкрасивіша, пірчаста, волосиста та багато інших.

Колекція рослинного світу, зібрана талановитим ботаніком, має велике наукове значення. Вона дає можливість простежити за зміною рослинності Волині та Рівненщини під впливом інтенсивної господарської діяльності людини, вивчати географію поширення рідкісних рослин.

Відвідуючи найцікавіші куточки Волинської та Рівненської областей, Стефан Мацко звернув увагу на одну із найкрасивіших рослин нашої флори – азалію понтійську, яка також носить назву рододендрон жовтий. Її батьківщина – дикі гори Кавказу та Малої Азії. Ця чудова рослина, кущі якої сягають висоти 2,5 метрів, має гарні квіти золотисто-жовтого кольору. Під час цвітіння (з початку травня до середини червня) вони поширюють сильний запах. Азалія понтійська займає обмежений простір у вигляді «острова» з площею приблизно 160 км².

Відомо, що дослідженням цієї рослини захопилися ботаніки з часу її першої знахідки Діонісієм Меклером у 1795 р. на околицях села Губкова, тепер Рівненської області. Відомий український геолог, академік П. А. Тутковський, коли вперше побачив азалію понтійську на Словечансько-Овруцькому кряжі, із захопленням назвав її кавказькою красунею в Україні.

У своїх працях, присвячених азалії понтійській, Стефан Мацко давав не тільки географічний аналіз цього виду рослин, а й аналізи: біотопний та біології квітки. Він вважав, що ця рослина є неогеновим реліктом, і постійно піклувався про її охорону.

У науковій праці «В справі охорони азалії понтійської на Волині» Стефан Мацко писав: «Прикро бачити, що унікальна в Європі рослина, яка повинна бути предметом особливої опіки культурного суспільства, і в інших країнах є оздобою парків і садів, а у нас на Волині вона є природною окрасою волинських лісів і прире-

чена на знищення через нерозпорядливість компетентних органів, які за це відповідають» [3, 1].

З ініціативи С.Мацко були створені перші на Поліссі резервати для охорони рододендрона жовтого поблизу сіл Карпилівки та Сновидовичів (тепер Рокитнівський район Рівненської області).

Широко представлена в гербарії флора Кременецьких гір, яку вчений ретельно вивчав з метою створення тут ботанічних резерватів і детально описав у праці «Рослинність проєктованих резерватів на Волині» [4, 2], що була видана у 1938 р. у м.Луцьку.

Стефан Мацко обґрунтував мережу природно-заповідних об'єктів Волині, включаючи територію сучасних Волинської та Рівненської областей та Кременецького району Тернопільської області (Ochrona przyrody, 1938). Автор подає детальну геоботанічну характеристику запропонованих об'єктів, доповнюючи її в разі потреби геологічними або археологічними відомостями. Більшість територій для охорони, запропонованих С. Мацко, увійшли до сучасної природно-заповідної мережі. Так, заказником загальнодержавного значення є «Вишнева гора» біля м.Рівне, гори Страхова, Божа та Дівочі скелі разом із іншими горами в околицях м. Кременця охороняються як філія заповідника «Медобори», пам'яткою природи місцевого значення є Соколіні гори на березі річки Случ у Рівненській області. На жаль, до нашого часу не зберігся унікальний липовий ліс, що займав площу понад 2300 га на лівому березі річки Стир між селами Боремець та Ярославичі в Рівненській області, де Стефан Мацко пропонував створити лісовий резерват. Залишений ученим детальний фітоценотичний опис цього унікального лісового масиву є важливим джерелом цінних наукових відомостей про ліси Волинського лісостепу в недалекому минулому.

У монографії «Рослинність межиріччя Стиру, Горині і Случі» (1948-1952 рр.) [5, 3] С. Мацко узагальнив результати своїх багаторічних досліджень рослинного покри-

ву Волинської та Рівненської областей. У цій праці він вперше застосував екологічні методи до фітоценології рослин і проаналізував залежність рослинних угруповань від ґрунтів та мікроклімату. За даними палінологічного аналізу вчений відтворює післяльодовикову історію розвитку рослинності Волині та Рівненщини. Значний науковий інтерес мають наведені автором для кожного угруповання флористичні списки та картосхеми поширення рідкісних видів рослин нашого краю.

Професор Стефан Мацко був усе життя закоханий у дивовижний світ природи. Самовіддана організаторська діяльність ученого, його численні праці, овіяні благородним полум'ям життя, завжди будуть кликати, вчити нові покоління.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей

Інв. – інвентарний

КДФ – група збереження «Книги, документи, фото»

П – група збереження «Природа»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

б

ВКМ. Інв.№ КДФ – 15387

ВКМ. Інв.№ П – 4820

альбом з публікаціями

С.Мацко

ВКМ. Інв.№ КДФ – 16990

№

ВКМ. Інв.№ КДФ – 17676

ВКМ. Інв.№ КДФ – 17678

а

№

7. Мельник В. Життя і наукова діяльність Стефана Мацко // Український ботанічний журнал. – 1999. – Т.56. – № 6. – С.661-664.

8. Олешко В., Савчук Л., Андреева Т. Каталог гербарію Стефана Мацка та Йозефа Панека. Із фондів ВКМ. – Луцьк, 2005. – 582с.

Бібліотека ВКМ. № 36927.

Аліна МАСЯЄВА

Сакральні споруди Рівненщини на старовинних листівках початку ХХ ст. Каталог листівок з фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею

Не дивлячись на свою відносно недовгу історію – близько 140 років, поштова листівка стала невід'ємною частиною зображувальних матеріалів, які є незамінними в науково-дослідницькій діяльності. Поряд із живописом, графікою, фотоматеріалами, поштівки зберігаються у фондах музеїв, бібліотек, архівів, вони є невід'ємною складовою виставок, постійних експозицій багатьох музеїв України, зокрема і Рівненського обласного краєзнавчого музею. У наш час листівки перестали бути просто об'єктами колекціонування, вони використовуються у фондовій роботі, а також

служать інформативним історичним джерелом.

Поняття «поштівка» зазвичай розглядається як художньо оформлений поштовий бланк. Термінологія, пов'язана з листівками, склалась порівняно недавно. У період появи цього виду видання, використовувались поняття «ілюстровані відкриті листи», «відкриті листи з видами», «поштова картка», «поштівка». У 1920-і роки перевага надається більш лаконічному терміну «листівка». У спеціалізованій літературі під «листівкою» розуміється листове художнє видання встановленого формату

1. Рівне. Воскресенський собор (з 1872 до 1925 р. – 90 x 140 мм, з 1925 р. – 150 x 10 мм). Лицьова сторона поштівки має зображення (воно може бути представлене репродукцією, малюнком чи фотографією), а зворотна сторона використовується для поштового повідомлення та тексту, який пояснює зображення. Поштівки, так само, як і плакати, книжкові ілюстрації, екслібри є різновидами друкованої графіки. Одним з різновидів ілюстрованих листівок є «видові фотолистівки» (також використовуються терміни «документальні листівки» чи «фотолистівки»), в основі зображень яких лежать фотографії. Термін «видова листівка» включає в себе види, створені фотографом, а також і художником. Фотопоштівки можуть бути представлені у вигляді оригіналів фотографій, видрукованих безпосередньо з негативу невеликим тиражем, й репродукцій, зроблених у друкарні.

Ілюстровані листи – явище, яке з'явилося на зіткненні поштової та видавничої справи, сфери графічного мистецтва та фотографії, туризму, області людського спілкування та суспільних пріоритетів. За

законами ринку видавці орієнтувались на попит, щоб задовольнити запити певної аудиторії, неодноразово перевидавали листівки з видами найбільш відвідуваних та популярних місць. В свою чергу, поштівки відіграли помітну роль в популяризації культурних пам'яток Рівненщини. Розповсюдження та тиражування поштових листівок із зображеннями визначних пам'яток окремого міста чи селища сприяло поєднанню образів якоїсь місцевості саме з відтвореними на ній культурними об'єктами. Головним чином на листівки потрапляли пам'ятники історичного центру міста, будівлі найбільш відомі. Обираючи об'єкти для фіксації, видавці та фотографи, відбирали, перш за все, ті будинки та місцевості, які були найбільш пізнаваними, користувались незмінною увагою і самих жителів, і гостей міста.

Найрізноманітніші аспекти життя Рівненщини були зафіксовані в сотнях тисяч фотографіях та на видових листівках. На жаль, у пожежах, війнах, трагічних подіях ХХ століття втрачено не лише значну частину унікального зображувального матеріалу, але й були зруйновані самі будівлі. У першу чергу це стосується пам'яток церковного будівництва. Тим ціннішим стає кожен фотознімок, який відображає епоху, яка лишилася у минулому, а також втрачені храми. Поява видів храмів, монастирів на фотокартках та листівках продовжила давню традицію зображення святих на гравюрах, літографіях. Досить цікавим є те, що розмір таких творів друкованої графіки наближений до мініатюрного розміру поштівки. Листівки з видами церковної архітектури відіграли важливу роль у збереженні пам'яток церковної старовини. Фотолистівки з такими зображеннями відігравали провідну роль у творчості багатьох професійних фотографів й аматорів.

Самими популярними сюжетами на листівках були святині Волині: Свято-Воскресенський собор, костел Святого Антонія, Троїцький монастир у Межирічі, Богоявленська церква в Острозі та ін.

Одним із найулюбленіших сюжетів видових поштівок Рівненщини був Свято-Воскресенський собор (№ 1-9), представлений фотографіями у різних ракурсах. У музейній збірці налічується 9 документальних листівок з видами собору. Собор можна вважати своєрідним взірцем неоруського напрямку в архітектурі кінця XIX століття. Рішення про будівництво Свято-Воскресенського собору було прийняте у 1890 році, проект розробляв архітектор Дейнека. На урочистому закладанні храму був присутній російський імператор Олександр III. 20 жовтня 1894 року Свято-Воскресенський собор освятили – і він до сьогодні милує око городян Рівного [5, 99-100].

На фотолистівці 30-х років XX століття з видом Кураторіуму округу шкільного Волинського воєводства (№ 10) привертає увагу невелика римо-католицька капличка, яка не збереглася до наших днів. Писав про неї історик, випускник Київського університету, учитель Рівненського реально-го училища з 1888 р. – Анатолій Анципочикунський. Він зібрав цікаву інформацію з історії гімназії і опублікував її окремим нарисом у Києві 1894 р. [4, 128]. Ось що пише дослідник про католицьку капличку: «По отдаленности гимназии от местного собора и приходского костела, воспитанникам очень затруднительно было исполнять свои религиозные обязанности, особенно в ненастное время года; чувствовалась настоятельная необходимость устроить при гимназии церковь и католическую каплицу. Каплица была построена на счет добровольных пожертвований учеников, чиновников гимназии и частных лиц. Все заботы по постройке принял на себя Фортунат Погоский. 26 сентября 1857 года в присутствии гимназического начальства, учеников и посторонней публики происходило освящение новопостроенной капи-

2. Рівне. Воскресенський собор

цы во имя Святого Станислава» [1, 52-53].

На початку 60-х років каплиця стала місцем польських демонстрацій, тому було багато спроб з боку польського училищного начальства закрити її. Реферат, присвячений історії каплиці, який є складовою Рівненського обласного архіву, свідчить, що зачиненною вона стояла лише у 1914 р. На плані міста 1937 р. будівля каплиці ще нанесена [7, 7].

Серед представлених на поштівках храмів, частіше усього зустрічаються найвідоміші. У фондах РОКМ зберігається поштівка з видом рівненського костелу Святого Антонія (№ 11). Його було збудовано у 1899 році на пожертви прихожан. А почали зводити стіни, вимурувані з червоної цегли, ще в 1858 році [5, 100]. Керував будівництвом архітектор Костянтин Войцеховський. Освячено костел 17 жовтня 1900 р. У Першу світову війну костел постраждав, реставрація відбулася 1927 р., тоді ж храм було розписано поліхромією в модерністичному стилі. Розписом займався художник К. Політинський. Крім того, костел отримав нові вітражі. Під час Другої світової війни костел не постраждав, діяв аж до 1958 р., тоді радянська влада вирішила його закрити, а тогочасного ксьондза Серафіма Кашубу вигнали з міста. Під час ремонтів в радянську епоху храм багато втратив: розібрано було дві вежі, які можна побачити тепер лише на старих фотографіях та поштівках.

3. Острог. Волинська губернія. Руїни єзуїтського монастиря

Видавцями відбирались об'єкти добре пізнавані, які були своєрідними візитними картками Рівненщини. Серед подібних листівок, які зберігаються у музейній колекції, можна зауважити 6 фотопоштівок з видами Острозьких святинь. Серед них привертають увагу листівки з зображенням Богоявленського собору, який був збудований ще при князеві Василю Федоровичу Острозькому в першій половині XV століття (№ 14). На це вказують у своїх творах історики і краєзнавці XIX століття: П. Н. Батюшков, В. Домбровський, О. Левицький, С. Кардашевич, Н. І. Теодорович. Церква Богоявлення була кафедральним собором, а також родовою усипальницею князів Острозьких. В другій половині XVI століття протоієреєм собору був Дем'ян Наливайко, один із найвизначніших діячів Острозької Академії. З собором пов'язано повстання міщан проти фанатичної католички Анни-Алоїзи кн. Острозької Хоткевич, яке увійшло в історію нашого краю під назвою «Острозької трагедії» 1636 року. Після повстання міщан за її наказом собор був закритий і підданий анафемі. Він більше не використовувався до кінця XIX століття. Невикористання собору протягом двох з половиною століть

призвело до того, що будова перетворилась у руїни, які вимагали негайної відбудови. У 1886-1891 роках Богоявленський собор був не зовсім вдало відреставрований під керівництвом архітектора Базилевського. При цьому від стародавньої споруди залишилась лише північна сторона. Решта об'єму будови була знищена до обрізу фундаменту, і на старому фундаменті був збудований новий храм, характер-

ний для другої половини XIX ст. у псевдоготичному стилі. 11 листопада собор був освячений [3, 158].

Ще однією острозькою святинею є католицький костел Успіння Пресвятої Діви Марії, початки якого сягають 40-х років XV ст. (№ 13). Будівля костелу була знищена у 1443 році татарами, коли місто і навколишні володіння були спалені. Близько 1452 року, під час подальшої навали татар, ченці – домініканці залишили знищений костел, який біля 1490 року був руїною. А у 1582 році князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький, київський воєвода, підняв костел з руїн та віддав світським священикам. У 80-х рр. XIX ст. за пароха священика Владислава Кремінського (1876-1888) костел був у черговий раз перебудований і прийняв неоготичний ви-

4. Острог. Костел Успіння Пресвятої Діви Марії

OSTROG. Ruiny zamku ks. Ostrogskich XVI w. Les ruines du château des princes d'Ostrog XVI siècle

5. Острог. Руїни замку князів Острозьких XVI ст.

гляд: над костелом і містом домінували три гострі вежі. Після чергової пожежі 4 вересня 1888 року костел стояв у запустінні, й тільки в 1896 році була здійснена відбудова. При цьому його висота не повинна була бути вищою від недавно відновленого в сусідстві православного Богоявленського собору. Відбудова костелу тривала рік. Цього разу храм набрав неокласичного вигляду з чотириколонним портиком при головному вході. Костел є нижчий на 8 м від центрального купола Богоявленського собору. Автором проекту перебудови храму був Віктор Петровський. Тогочасний зовнішній вигляд храму зберігся і до нашого часу. Під час Другої світової війни в храмі знаходився склад зерна. У 1958 р. була винесена постанова про закриття всіх костелів на Волині. У 1959 р. радянська влада в місті Острозі відібрала у католицької общини ключі від храму. Тоді ж уночі було знято хрест. Почалося руйнування костелу, в якому було розміщено спортивну дитячо-юнацьку школу. Після тридцятирічної перерви римо-католицька парафія була зареєстрована в Острозі 27 вересня 1989 р., а чергова відбудова костелу і відродження релігійного життя наступили в 1990 р. Два роки тому, у 2007 р., було розпочато реставрацію

купола і даху костелу Успіння Діви Марії [3, 71].

Рідкісною є поштівка, на якій представлено єзуїтський монастир, збудований на кошти Анни Алоїзи Ходкевич і який був частиною гігантського архітектурного комплексу єзуїтського колегіуму. Ще за життя Анни Алоїзи до участі у проектуванні та будівництві долучалися такі відомі в Європі архітектори, як К. Грінбергер, Д. Бріано, В. Моллі та інш. У підсумку Острог отримав грандіозний архітектурний ансамбль, який разом з замком Острозьких став найприкметнішою ознакою міської забудови. Ця споруда не збереглася до нашого часу і побачити її можна на гравюрах Наполеона Орди середини XIX ст. та на фотолистівках [6, 100].

На фотолистівці № 16 представлено Свято-Воскресенську церкву, яка була збудована в 1672 р. на кошти прихожан і розташована в частині Нового міста, в Острозі. Навіть за радянських часів, коли Богоявленський собор було закрито, у цій церкві відбувались богослужіння.

У каталозі представлено три поштівки (№ 18, 19, 20) з видом монастиря у с. Межиріч Острозького району Рівненської області. Близько 1460 р. князь Іван Васильович Острозький побудував Троїцьку церкву та укріплення Межиріцького мона-

6. Межиріч Острозький. Монастир і оборонні мури

7. Корець. Загальний вид монастиря

стиря. Монастир-фортеця був колись передмістям Острога і за переказами, з'єднувався підземним ходом з Острозьким замком, а також протягом багатьох століть відігравав важливу політичну та релігійну роль на Волині. Коли 1610 р. волинський воєвода Януш Костянтинович Острозький покатоличився, то вигнав із Троїцького монастиря православних ченців і передав 1610 р. обитель католицькому ордену францисканців. Після закриття єзуїтського ордену в 1773 р. монастирем заволоділи монахи-кармеліти. У 1866 р. Свято-Троїцька церква і монастир були освячені і передані православному духовенству. 1918 р. у монастирських спорудах були розташовані квартири німецьких солдатів. Протягом 1970-1980 рр. у монастирі проводилися реставраційні роботи. У 1990 р. тут відкрився православний чоловічий монастир, який діє і до нашого часу [3, 90-92].

Але не лише фотографією цікава документальна листівка № 18, а й зворотною стороною, на якій міститься цікава інформація, а саме, що видання цієї поштівки було здійснене Волинським Краєзнавчим товариством. Волинське Товариство краєзнавців з'явилося 1927 р. і розпочало діяльність у Луцьку під керівництвом ін-

женера Ф. Ксенжопольського, а з 1933 р. увійшло до складу Польського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками минулого (діяло з 1906 р. у Варшаві і на початку 1930-х рр. стало фактично загальнопольською організацією у справі охорони культурної спадщини), займалося питаннями виявлення, дослідження, обліку та реставрації пам'яток історії та культури. Діяльність Волинського товариства

краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини поширювалась на Волинське воєводство. Відділення Товариства працювали у таких містах, як Острог, Рівне, Дубно, Сарни, Володимир-Волинський, Костопіль, Ковель та ін. Для підтримання тісних зв'язків з усіма своїми осередками Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини проводило щорічні і щопіврічні з'їзди делегатів цих осередків. Наприклад, один з таких з'їздів відбувся 20 листопада 1932 року. На ньому вирішувались такі питання, як розробка програми діяльності Товариства на найближчий час, пропаганда туризму і краєзнавчої діяльності через видавництво листівок, путівників; друк популяризаторських статей у пресі. Товариство активно співпрацювало з фотохудожниками та видавцями того часу [2, 22-27].

8. Дубно. Костел монастиря кармелітів XVII ст.

Досить цікавим на поштівці № 20 є зображення ренесансного димаря від печі, розташованого там, де був двір Януша князя Острозького і який зберігся до нашого часу.

Серед храмів, які знаходились в невеличких населених пунктах, зафіксованих на поштівках, особливо шанувались монастирі. Одним з таких є Корецький Воскресенський монастир, заснований ще у XVII столітті і представлений на потівках № 21, 22, 23. Будівництво монастиря розпочав Богущ Юхим Корецький, воєвода Волинський, який для освячення новозбудованого храму і монастирського корпусу запросив у Корець Львівського єпископа Гедеона Балабана і той освятив його разом з єпископами Луцьким – Кирилом Терлецьким, Пінським – Іоаном Гоголем, а також з Герасимом Смотрицьким, ректором Острозької Академії. В той час православним віруючим на території Волині накидали унію, і багато ченців і черниць ховались в монастирях, зберігши вірність православ'ю. Тому Воскресенська обитель не могла вмістити усіх іноків, і у 1620 році було засновано новий монастир з соборним храмом на честь Трійці. Згодом монастир був під владою католиків-францисканців, монахинь-базиліанок, католиків, а з 1945 року Свято-Троїцький монастир знову став православним, до того ж йому надана ставропігія в 1984 році. З Корцем і монастирем пов'язані останні роки коханої Пушкіна – Ганни Оленіної - Андрю, яка після смерті чоловіка оселилася недалеко від міста в селі Середня Деражня. Оленіна подарувала місцевому монастиреві землі, своїм коштом утримувала сирітський притулок для дівчаток. За заповітом похована на території Корецького жіночого монастиря.

У фондах РОКМ зберігається поштівка з зображенням монастиря бернардинів

9. Дубно. Костел бернардинів XVII ст.

XVII століття у місті Дубно (№ 25). Зведення храмового приміщення розпочалося у 1617 році за піклуванням Януша Острозького і тривало більш як десятирок років. Однією з причин затримки будівництва стала смерть Януша Острозького, завершував будівництво дубенського монастиря Франциск Заславський. Він, як і його попередник, виділяв чималі фонди на святу обитель. Монастир бернардинів існував більше 200 років, до 1852 р. Згодом було здійснено реконструкцію костелу під православний храм архітектором Є. Жіббером із Санкт-Петербурга. Роботи з реставрації фасадів та інтер'єрів почалися 1869 р., а завершилися 1875 р. Дах костелу, колись критий черепицею, а пізніше гонтами, покрили бляхою, добудували одну муровану та п'ять дерев'яних бань, стінний розпис в католицькому дусі перероблено на православний, латинські написи замінили слов'янськими, чотирьох римських пап перемалювали на чотирьох євангелістів. Невдовзі тут вже був православний Свято-Миколаївський собор, 13 червня 1876 р. вікарій Волинський освятив храм. 1909 р. тут заснували жіночий православний монастир, який існував до 1920 р., коли будівлі знову були передані римо-католицькій єпархії. 1931 р. тут розташувалася папська місія та духовна семінарія.

Ще одна святиня міста Дубно представлена на поштівці № 24 – монастир кар-

мелітів XVII століття. Спочатку на кошти Анастасії Чарнецької збудували костел (1630), а корпус келій прибудували до костелу у 1686 р. на пожертвування місцевої княжни Теофілії Любомирської. Колишній костел був тут побудований у стилі раннього бароко. 1890 р. вся територія кармелітського монастиря разом з будівлями за царським указом була передана Дубнівському Христо-Воздвиженському монастиреві, що знаходився неподалік, з північного боку, і був знищений в 1940-1950-ті рр. У 1920 р. комплекс було передано католицьким ченцям – кармелітам босим, а згодом монастир перейшов до католицьких черниць – сестер Провидіння. Після вересня 1939 р. монастир було ліквідовано. У наш час в приміщеннях монастиря знаходиться онкологічний диспансер.

На поштівці під №26 представлено Троїцький монастир-фортецю в Дермані. За документальними джерелами монастир засновано у XV столітті князем Василем Федоровичем Острозьким, який був його фундатором. 1602 р. князь Острозький переносить у Дерманський монастир частину устаткування друкарні з Острога. Дермань кінця XVI ст. — початку XVII ст. був одним із важливих осередків української культури на Волині. За часів радянської влади монастир продовжував існувати, хоча ставлення держави до церкви помітно змінювалося. У 1924 -1941 рр. Дерманська обитель зазнала польського гніту. Початком нового етапу обителі стала дата 24 грудня 1991 р.

Досить цікавою є поштівка з зображенням церкви Святого Олександра Невського в Радивиліві № 27. Будова храму була розпочата 1824 р., за сприяння єпископа Волинського – Стефана Романовського, а завершена у 1873 році. Будівництво тривало досить довгий період, це пояснюється постійним браком коштів та частою зміною єпископів. 15 вересня 1874 р. новозбудована церква була урочисто освячена архієпископом Волинським і Житомирським Агафангелом.

Роботи фотомайстрів відзначаються ди-

10. Здолбунів. Катеринівська церква

вовижною виразністю, незвичайними точками зйомки, увагою до окремих фрагментів та частин будівель. Сьогодні ці фотокартки дозволяють розгледіти деталі, особливості оздоблення храмів (наприклад, не збережені до наших днів шпیلی костелу Святого Антонія, екстер'єр соборів тощо).

Під номером 28 у каталозі представлена поштівка з видом Катеринівської церкви у місті Здолбунів, закладку якої було проведено 28 серпня 1894 р. Через два неповних роки було збудовано дерев'яний храм. Він був освячений 28 квітня 1896 р. Архієпископом Модестом. Храм проіснував 14 років, 17 березня 1910 р. він згорів. Після пожежі розпочинається будівництво теперішньої церкви, яке тривало 4 роки. 1914 р. храм був освячений в ім'я великомучениці Катерини. У 1980-х рр. храм поступово ремонтують, а у 1990 р. проведено внутрішню реставрацію з написанням на стінах ікон та перелицюванням іконостасу.

Видові поштівки початку XX століття доносять до нас види втраченої історичної забудови, архітектурних пам'яток, православних святинь та чудових природних ландшафтів. Сукупність документальних відкритих листів з видами Рівненщини є самостійним джерелом по іконографії означеного регіону. Фотолистівки як один з самих демократичних і доступних видів прикладної графіки, який отримав широке розповсюдження на початку XX сто-

ліття, по-новому розкрили феномен фотографії. Завдяки високим тиражам цих видань, колекціонуванню цих джерел, для нащадків була збережена чимала частина фотографічної спадщини ХХ століття, оригінальні матеріали й негативи якої були помітно втрачені протягом століття. Поява ілюстрованих відкритих листів вплинула на діяльність багатьох установ і діячів в сферах культури, історії, науки, туризму. За півстоліття дореволюційного розвитку фотомистецтва суспільно-культурне життя Рівненщини, вигляд її вулиць та площ, був зафіксований в мільйонах знімків. До нашого часу дійшла лише незначна частина оригінальних фотодокументів, які зберігаються в музеях, бібліотеках, приватних архівах, ще менша – вивчена і надрукована. У наш час спостерігається процес відродження краєзнавства та інтерес до регіональної історії, відбувається перевидання старих поштів як у вигляді окремих видань, так і у формі книжкових ілюстрацій. У школах Рівного введено курс «Рівнезнавство», видається великий обсяг наукової, науково-популярної ілюстрованої літератури. Проблеми виявлення та використання іконографії пам'яток Рівненщини сьогодні цікавлять широкі кола дослідників – від краєзнавців-любителів до професійних працівників культури й освіти, викладачів, співробітників музеїв, архівів і бібліотек.

КАТАЛОГ ЛИСТІВОК

3 ВИДАМИ САКРАЛЬНИХ СПОРУД РІВНЕНЩИНИ (ФОНДОВА ЗБІРКА РОКМ):

1. Рівне. Собор. (пол. та фр. мовами). Видано у Кракові, Польща. – РКМ – Інв. № 870.
2. Рівне. Собор. (пол. та фр. мовами). Видано у Кракові, Польща. – РОКМ – Доп. ф. № 14095/1.
3. Рівне. Воскресенський собор. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Ф. XI. 5128.
4. Рівне. Воскресенський собор. (без лицьового підпису). Видав Dr.Trenkler & Co Leipzig – St. Graph. Kunstanstalt. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/4 (Рис. 1).
5. Рівне. Воскресенський собор. Дореволюційний період. Видав Dr.Trenkler & Co Leipzig – St. Graph. Kunstanstalt. – РОКМ – Інв. № III Д.775/2.
6. Рівне. Воскресенський собор. Будівля залізничного вокзалу. (нім. та фр. мовами). – Видав W. Neumann & Co у Берліні. S. 42. – РОКМ – Інв. № III Д. 775/3.
7. Рівне. Воскресенський собор. (нім. та пол. мовами). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д. 766/19 (Рис.2).
8. Рівне. Свято-Воскресенський собор. (рос. та пол. мовами). Видав книжковий магазин Гальперіна в Рівному. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/3.
9. Рівне. Головна вулиця. Собор. (пол. мовою). Видав Gustav Holfmann, Hipoltstein, Mittelefranken. – РОКМ – Інв. № III Д. 775/1.
10. Рівне. Кураторіум округу шкільного. (пол. та фр. мовами). Видано у Кракові, Польща. – РКМ – Доп. ф. № 12212/1.
11. Рівне. Костел 20-30 рр. (пол. мовою). – Друк – «Ruch 10». – РОКМ – Інв. № III Д. 21240.
12. Острог. Волинська губернія. Колишній вигляд єзуїтського монастиря. (рос. та пол. мовами). Видав магазин М. А. Цимермана. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/14 (Рис. 3).
13. Острог. Костел. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/12 (Рис. 4).
14. Острог. Волинська губернія. Богоявленський собор. (рос. та пол. мовами). Видав магазин М. А. Цимермана. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/16.
15. Острог. Руїни замку князів Острозьких XVI ст. (пол. та фр. мовами). Видано зі зборів Волинського Краєзнавчого Товариства в Луцьку. – РОКМ – Інв. №: III Д. 768/10 (Рис. 5).
16. Острог. Нове місто. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/21.
17. Острог, Волинська губернія. Колишній монастир кармелітів. (рос. та пол. мовами). Видав магазин М. А. Цимермана. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/17.
18. Межиріч Острозький. Фрагмент монастиря. (пол. та фр. мовами). Видано зі зборів Волинського Краєзнавчого Товариства в Луцьку. – РОКМ – Інв. №: III Д.768/8а,б,в; Доп. ф. № 4839 /1-9; № 13753/23.
19. Монастир в Межирічі Острозькому. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Доп. ф. № 4843/3.
20. Межиріч Острозький. Монастир і оборонні мури. №6. (без лицьового підпису). Видав Краєзнавчий відділ в Луцьку, друк «Grafika», Вільно. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/15 а, III Д. 768/15 б (Рис. 6).
21. Корець. Загальний вид монастиря. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РКМ – Інв. № 22387/3 (Рис. 7).
22. Корець. Загальний вид. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Ф. XI 4729/1.
23. Корець. Свято-Троїцький монастир. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РКМ – Інв. № 1037.

24. Дубно. Костел. (пол. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РКМ – Доп. № 18968 (Рис. 8).
25. Дубно. Костел бернардинів XVII ст. (рос. та фр. мовами). Видано зі зборів Волинського краєзнавчого товариства в Луцьку. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/31 (Рис. 9).
26. Монастир в Дермані. (без лицьового підпису). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Доп. № 352/1.
27. Радивилів. Церква Олександра Невського. № 4. (рос. мовою). Видав С. Суворин и К°, 1915 р.; фототипія Шерер и Намбгольц и К°, Москва. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/46.
28. Храм біля станції Здолбунів Південно-Західної залізниці. (рос. мовою). Рік і місце видання не зазначені. – РОКМ – Інв. № III Д. 768/50 (Рис. 10).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Анципо-Чикунський А. А. Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832-1889. – К., 1894. – 147с.
2. Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії пам'яток Волинського Воеводства (1921-1939 рр.) // Краєзнавство. – 2008 – № 1-4. – С.22-27.
3. Острозька Академія XVI–XVII ст.: енцикл. вид. /Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М. Ковальський та ін. – Острог: Острозька Академія, 1997. – 201с.
4. Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки: нариси історії міста. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 300с.
5. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223с.
6. Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К.: Техніка, 2002. – 168с.
7. Шахматова Л. Я. Католицькі храми у Рівному // Сім днів. – 1996. – 23 лист. – С.7.

Роман МИХАЛЬЧУК

Заслужено ЖИТТЯМ

Ті, хто врятував хоч одне життя – врятував світ. Так говорить Біблійний вислів. Тому знати про людей, які ризикували власним життям заради інших, вважаю обов'язком свідомого громадянина.

Людей, які рятували від смерті євреїв в часи Другої світової війни, в Ізраїлі називають не просто героями, а «Праведниками народів світу». В Україні таких людей – понад півтори тисячі. Наша розповідь – про життєвий шлях Праведниці – Мосійчук Марії Сидорівни, що стала спасителькою для Софії Яківни Горништейн – найкращої подруги та однокласниці. За подвиг Марія Сидорівна була удостоєна звання Праведник України (8 травня 1992р.), а згодом – Праведник народів Світу (20 листопада 1993р.). На честь Марії Сидорівни, її батьків та сотень Праведників народів Світу в Ізраїлі висаджено алею дерев та викарбовано імена спасителів, яких також нагороджено дипломами та медаллю Яд Вашем

Марія Сидорівна Мосійчук

(Інституту дослідження Голокосту в часи Другої світової війни).

Приємно, що шанують подвиг жінки не лише за рубежом, а й у нашій державі. Указом Президента України від 26 вересня

2008р. Марія Сидорівна нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня за мужність і самопожертву, виявлені у роки Другої світової війни при порятунку осіб єврейської національності від фашистського геноциду, для збереження пам'яті жертв Голокосту.

За життя Марія Сидорівна багато пережила: польську, радянську, німецьку окупацію. Допоки дочекалася незалежності України, скуштувала «принад» усіх режимів, у тому числі й «найгуманнішого з усіх» – радянського, що «нагородив» її виселенням із рідної землі до незатишного для спецвиселенців Сибіру.

Та життєва філософія Марії Сидорівни вчить не нарікати, прощати та допомагати. І це не лише слова – це все її життя, підтверджене 82-літнім досвідом.

Дитинство Марії Сидорівни пробігало, як і у всіх дітей того часу: допомагала батькам по господарству, пасла корову, пряла. Вдома розмовляли лише українською мовою, адже сім'я була українська. Хоча добре знали польську, бо її вчили у школі.

Батько Слободюк Сидір Тимофійович та мати Юстина Степанівна стежили за вихованням дітей. А їх було троє (у Марії були братик Коля і сестричка Рая). Виховували дітей в українському дусі, вчили їх були щедрими, вихованими, добрими.

Сім'я берегла традиції предків, тому щонеділі всі ходили до церкви. На той час

Медаль Яд Вашем

Диплом Яд Вашем
(Інституту дослідження Голокосту в часи Другої світової війни) про присвоєння міжнародного звання Праведника народів світу

було неприродно, якщо хтось в неділю не пішов до церкви.

Найбільшими святами для маленької Марії було Різдво та Пасха. На Різдво припадали канікули. Завжди випадало багато снігу і можна було ковзатись. За традицією батько завжди ставив ялинку. А там і солодощі, цукерки, якими тоді балували малечу дуже рідко.

Пасху зустрічали по-своєму радісно. Було тепло, дзвонили церковні дзвони, цвіли черешні, усе оживало. Тиждень до Великодня дитримувалися суворого посту: мама не давала їсти скоромне. Особливо строго було у середу й п'ятницю. Якщо на столі були огірок, картопля, хліб, то вже добре, а якщо ще й олія чи оселедець – то взагалі розкіш. Останній тиждень перед Великоднем всією школою ходили в церкву сповідатись і причащатись.

Коли Марії виповнилось сім років – пішла до школи. Навчання дуже подобалась, любила його. «Мені то було свято, як я йшла в школу», – зазначає Марія Сидорівна.

Школа була державною, але на її потреби громада здавала гроші, причому незалежно від того, чи ходили всі діти з роди-

Нагорода Президента України «За заслуги»

ни в школу, чи ні. Були й обіди (якщо це так можна назвати). Давали кружку кави та кусень чорного хліба.

Навчання велося польською та українською мовами. Коли ж у Мізочі встановився німецький режим – додали ще й німецьку. Вивчали арифметику, українську, польську мови. Були також уроки малювання, співів, фізкультури та Закону Божого. Ходили до школи всі разом: українці, поляки, євреї. Хоча євреї додатково вивчали єврейську мову.

З великою теплотою Марія Сидорівна згадує свою вчительку – Шумовську Анастасію Федорівну. Чим запам'яталась? А тим, що була перша. Хоча власних дітей Анастасія Федорівна не мала, та дуже любила чужих. Настільки любила, що зі своєї куцої зарплати купувала взуття та одяг бідним учням. Якщо хтось із учнів довго не приходив у школу, бо не було що вдягнути та взути, вона сама навідувалась туди і купляла їм речі.

Анастасія Федорівна Шумовська (справа)

1939 р. приніс в життя мізочан великі зміни. 17 вересня в містечко вступила «доблесна» Червона армія. Хоча «доблесною» її було важко назвати: з вигляду солдати були обдерті, як собаки. Не порівняти з солдатами польського гарнізону, що стояв до 1939 р. в Мізочі – гарно вдягнуті, в хромових чоботах. Але червоноармійці не комплексували – голодні та бідні, вони суворо дотримувалися наказу: не брати нічого з рук українців.

Прийшла нова влада – прийшли й нові порядки. Панську землю роздали селянам,

які, правда, недовго нею раділи. Це допоки всіх не «запрягли» в колгосп. А тих, хто не підкорився, – на Сибір.

Зміни в суспільстві відчули навіть школярі. З навчального процесу було виведено польську мову та Закон Божий, натомість ввели німецьку. Понавозили підручники російською мовою і стали вчити радянських пісень, як-от, наприклад, «Широка страна моя родная».

Що стосується солдат, то вони непогано ставились до місцевого населення. Але зовсім по-іншому поводити себе місцеві ідеологи радянського будівництва. Чимало службовців приїхало в Мізоч зі сходу. Вони нічого не розуміли у звичаях місцевого життя. Їхня культура і світогляд докорінно відрізнялись від місцевих українських звичаїв і світобачення. Довго різали українцям слух російські матюки, без яких ніяк не могли обійтись у спілкуванні представники «старшого братнього народу» й «найпередовішої у світі комуно-більшовицької ідеології».

Лад, що встановили брати-визволителі, можна схарактеризувати словами Кобзаря: «На нашій, не своїй землі». Тому що господарями на своїй землі мізочани себе не відчували. Навпаки – людей зробили ворогами народу. А ярлик цей приклеїли за те, що люди були просто українцями й патріотами своєї землі, народу, культури.

Наступило 22 червня 1941 р. Була неділя, гарний, сонячний день. Учні якраз завершили навчання. Давно йшли розмови про те, що буде війна, але ніхто не вірив, що таку велику державу, як Радянський Союз, зможе хтось перемогти, тим більше Німеччина – країна, де тих німців – «горсточка». Та видно та «горсточка» перетворилася на потужний кулак – війна все-таки почалася.

«Совети» швидко здали містечко, практично без пострілів та боротьби. І вже через кілька днів на мотоциклах у Мізоч приїхали німці. Що таке мотоцикл і «з чим його їдять» у Мізочі не знали. Це була справжня дивина, досягнення тогочасної техніки.

Окупувавши містечко, німці заквартиру-

вали в поміщицькому домі, де жила пані Шабльовська, і у чеха Мацека.

Відразу розпочалося створення нових органів управління. Місцевих людей набирали в поліцію. Оскільки німецькі чоловіки були на війні, Третьому Рейху не вистачало робочих рук. Тому почався вивіз населення в Німеччину. Забирали старших дітей, підлітків, чоловіків. Людей вивозили цілі ешелони. Прикро, та слідувала за цим місцева поліція.

Спочатку окупанти не дозволяли собі сваволі чи знущань над населенням. Багато хто повірив, що високоосвічений європейський народ справді визволяє від московських азіатів-окупантів. І це дійсно була поширена думка в колах українців. Але пройшов час, і німці загосподарювали по-своєму. Якщо їм треба було щось, наприклад поросся, то вони заходили в двір і не питали, чиє воно – шпичку в бік, закололи, зареготали і «до побачення». «Яйка єсть, млеко єсть? Давай». Чи яку жінку чи дівчину «шкурнуть». Тоді люди побачили, що нова влада зовсім не медом пахне, і що від одного іґа вскочили в інше.

Через війну Марія в школі довго не повила – туди понавозили німецьких солдат. Одного разу, повертаючись після занять додому, вона з подругою замітила, що за ними йшов солдат-німець. Вислідивши їх, через день, прийшов на двір. Батько подумав, що то вже по його душу прийшли. А солдат став говорити про війну. Сказав, що Сталіна і Гітлера треба кинути в один мішок, прив'язати камінь і кинути в «Чар шварц шмер» (Чорне море). Батько думав, що то шпигун, бо провокаторів у той час вистачало. Та німець приходив знов і знов, розмовляв із батьком, вони навіть заприятелювали. Виявилось, що людиною він був непоганою, цілком відрізнявся від поширеного образу фашистів, якими радянська пропаганда до війни лякала людей. Сам він шкодував, що йде війна, і що він далеко від рідної домівки. А коли мала бути облава на людей – попереджав про це. Виявляється, не всі німці були з одного тіста, були й серед них люди.

Про ставлення фашистів до євреїв у часи війни знають усі. Не була винятковою ситуація і в Мізочі, де більшістю жителів були саме євреї. У центрі містечка окупанти влаштували гетто. Його обгородили колючим дротом під напругою. Зроблено це було більше для залякування, ніж для того, щоб когось убити. Усе-таки війна. А в ті часи з електрикою було сутужно. Багато євреїв уже виїжджали та переселялися в інші місця. Узимку в гетто люди дуже мерзли, бо палити було нічим. У кімнатах їх було дуже багато, тож людям не лишалось нічого робити, як тільки грітись тим повітрям, що надихали. Вільно рухатись права вони не мали. А на одязі була пришта зірка Давида, яку вони повинні були носити спереду і ззаду.

У самому гетто німці створили штучний голод (так само і комуністи в 1932-33 рр. на Україні забирали в людей залишки продуктів). З'явилися люди, що правдами і неправдами намагалися допомогти голодуючим, постачали продукти євреям. Одним із них був Терешко Парфенюк: він займався постачанням яловичини (корів) в гетто, що тоді було суворо заборонено німецькою адміністрацією. Тому коли попався на гарячому, вирок був один – смерть. Такого вироку також заслуговували два єврея, що допомагали йому. Смерть мала бути показовою, тож у центрі Мізоча на площі змаїстрували шибеницю і зігнали всіх людей, щоб подивилися на страту, навіть дітей зі школи поприводили.

Донька Терешка Ніна просила за батька, упавши до ніг німців. Лише завдяки її слізнотому благанню, його відпустили. За ту трагічну годину Терешко весь посивів. А євреїв усе-таки повісили.

Що стосується життя українців з євреями, то в Мізочі бувало по-різному. Але сім'я Марії Сидорівни товаришувала з родиною євреїв Янкеля Бродського. Як тільки його дружина Хана спече «кіхлики», як тоді говорили, то пригощає й сусідських діток. Натомість Юстина щось своє дає, розділяла молоко на усіх – і своїх, і чужих. Подобалась Марії Сидорівні маца,

яку пекли євреї. Нею їх теж пригощали, коли українські діти виконували певні роботи чи доручення (релігійні правила євреїв забороняють працювати їм у свята). Тому малеча їх виконувала залюбки.

І ось наступило свято Покрова 1942 р. Ще з вечора понаїжджали в Мізоч жандарми і оточили гетто. А на наступний день усім об'явили, щоб всі євреї збирались: їх вивозитимуть на роботи в Німеччину.

За наказом німців люди брали з собою всі цінні речі: коштовності, кращий одяг. Не всі вірили, що їх повезуть у Німеччину, дехто знав, що їх чекає смерть. Але виходу не було. Повів колону на смерть рабин.

Ще дорогою до залізничного вокзалу, як вели євреїв, почалися поодинокі розстріли. Багато людей навіть не дійшли до пункту призначення, були вбиті.

І ще одна подробиця. Очевидці розповідають, що в той час світила зоря, яка освітлювала дорогу приреченим. Вони пояснюють, буцімто вона вказувала на небезпеку та біду, що чекала на євреїв.

Отже привели євреїв не до залізничного вокзалу, як обіцяли, а до великого рову за цукровим заводом, який за наказом німців викопали вони самі. Там і відбувалися вбивства. Озброєні німці та місцева міліція з собаками суворо охороняли людей.

У самому ж гетто сталася пожежа. Достеменно невідомо, чому вона виникла: чи євреї самі запалили будинки, щоб німцям не дістались їхнє майно та й вони самі, чи це діло рук фашистів, щоб викурити звідти євреїв, що ховалися від розстрілу.

Тоді в Мізочі робилося справжнє пекло. Вбивства євреїв стали звичним явищем. Одного разу Марія з подругою йшли в напрямку с. Півче. Дівчата запримітили вбиту єврею, що лежала в кущах біля містка. З її правого плеча текла кров. Одна рука відкинута вбік, а іншою жінка тримала дитя, що ще ссало материнські груди. Можете собі уявити це страхіття! Дитя ще не знало, що його мама мертва, а горнулося до грудей. Видно, жінка недавно була вбита. Тут почулося німецьке: «Хальт, хальт!» Дівчата перелякались і втекли звідти. На

все життя Марія Сидорівна запам'ятала цю вбиту єврею та маленького хлопчика.

Усе-таки декому пощастило вирватися з того пекла. Однією з них була Софія Горнштейн. Коли погнали всіх євреїв на розстріл, вона сховалась від німців і зуміла втекти від смерті. Софія вирізнялась міцним характером. Завдяки цьому й вижила.

Прибігла Софія до найближчих людей – сім'ї Слободюків, найкращої подруги – Марії. Постукавши у вікно, не на жарт перелякала брата Миколу: брудна Софія кричала про допомогу, наводила жах.

Як згадує Марія, Софія благала, щоб батько не вигнав її. Сидір тепло прийняв дитину. Софію помили, нагодували, на горі зробили ліжко з соломи і зі словами «Спи дитино, а день покаже, що робити» поклали її спати.

Порадившись, лишили Софію у себе, поіншому і не могло бути. Хоча всі добре знали: якщо німці знайдуть єврею – усю сім'ю розстріляють. Про це нагадували оголошення на стовпах, про це говорили самі німці.

Та допомагала сім'я не лише Софії, а й іншим євреям, що до них приходили (Нухін, Рахміль, Буніч). Давали, що мали: ячний хліб, молоко, капусту, огірки, цибулю, кисіль якщо був.

Отже, з'явилася в сім'ї Слободюків ще одна людина. Було складно прохарчуватися, адже йшла війна. Сім'я ж слухала батька: «Де їсть п'ять – шостому завжди знайдеться». Так Соня перебула осінь, зиму і весну. Але надалі ховатися було небезпечно. До Марії приходили в гості подруги. Від них і пішла чутка, буцімто в хаті ховається єврейка. Тому по черзі її стали переводити ховатись до родичів.

Одного разу в місті Сидір зустрів поліцей. Той так і сказав: «Сидір, жидівку прячеш? Сьогодні будуть шукати». Новина налякала. У той же день Софію зібрали і відправили до родичів Шахів у с. Верхів.

А до хати прийшло четверо німців. Під час обшуку зірвали підлогу, все оглянули. Маленьку сестричку Раю хотіли підкупи-

ти солодощами, аби тільки сказала, де єврейка. Пішла поліція ні з чим.

Невдовзі у Верхові також стало небезпечно переховувати Соню, тому її переводять назад у Мізоч, але вже до сім'ї Гуц (вул. Дрищівка). Ризикуючи життям, батько вивозить Соню у нову схованку. Бог дав, що по дорозі ніхто не трапився, і дівчину благополучно переправили до Мізоча.

Коли ж їхав назад, Сидір заїхав до знахарки. А вона йому нагадала таке: «Ти думаєш про дитину, чи вона виживе. Вона виживе, а ось ти подумай за себе». А через два тижні забрала Сидора польська поліція. Сталося це 12 липня 1943 р. У ту ніч йому приснився годинник, який впав і розбився на шматки. Пояснив цей сон Сидір по-своєму: годинник – це його життя, що розбилось. Тому вже знав: скоро прийде по нього смерть.

Тож коли прийшли поліцаї, він не ховався. Покірно зібрався і пішов. Марія пішла за батьком, але поліцаї повернули її додому, сказавши, щоб наступного дня принесла батьку сніданок. Та на другий день Сидора в поліції вже не було. З того часу батька не стало, і не відомо, де він похований.

А 28 серпня відбулася пожежа. Партизани почали викурювати фашистів із Мізоча. Тоді поляки, що служили в поліції зганяючи злість на людях, підпалювали хати українців. Ходили по хатах зі снопами і просто підпалювали. Судячи з усього, це був наказ німецької адміністрації, яка не бажала нічого залишити своїм наступникам.

Не минула біда і хату Марії Сидорівни. Дещо встигли покидати в льох, щоб зберегти від вогню. Але жити відтепер не було де. Тому зібрали свої врятовані пожитки (корова, телиця, дві овечки, шість гусей) і пішли жити в с. Дуброва. Там їх прихистив батьків брат. Побувши три тижні –

повернулися. На той час вже не було ні німців, ні поляків. На згарищі лише хата маминої тітки. Там же і зимували, покнакривавши картоплинням, усіляким зіллям. Слідували, щоб не розвалилася піч, яка стала прихистком і рятівником для усієї сім'ї, рятуючи людей від холоду.

Ще врятувало те, що копи жита та пшениці під час пожежі були на полі. Тоді багато хто залишав їх там. Це і врятувало врожай від вогню, а сім'ю від голоду.

Одягу не було. Його шили з мішковини та ганчір'я. Взуття також на всіх не вистачало. Сестричка Рая через те й померла. Нogi завжди були мокрі, тому й застудилася. Захворіла на туберкульоз і померла.

Коли ж війна наближалась до завершення, німці стали покидати Мізоч. Сталося це на початку 1944 р. Коли залишали містечко – робили все, щоб зруйнувати його. Розбомбили залізничний вокзал, спалили цукровий завод, обдерли як липку. Залишили в Мізочі після себе лише болгар, які були в них у полоні. На Різдво всі вони прийшли до церкви й запам'ятались як чудові співаки.

А на старий Новий рік (14 січня) прийшли в Мізоч червоні. Знову зміна влади і знову нові (старі) порядки. Закрутила колесо репресивна система.

У 1950 р. Марію Сидорівну визнали куркулем, і як ворога народу влада вивозить усю сім'ю на Сибір. Ще в 1946 р. Марія Сидорівна вийшла заміж за Павла Порфировича. У шлюбі в 1947 р. народилася донька Люба, а в 1949 р. – син Микола. Тому вивезли всю родину: Марію, двох дітей, хворого на туберкульоз чоловіка та свекруху Мотрю. В акті написали, що в її господарстві було 8 га землі, кінь, корова, молотилка. Приїхали вночі й сказали, що іменем радянської влади їх виселяють. Власне суду не було – усе вирішила сумнозвісна комуністична «трійка». Радянський гуманізм у дії...

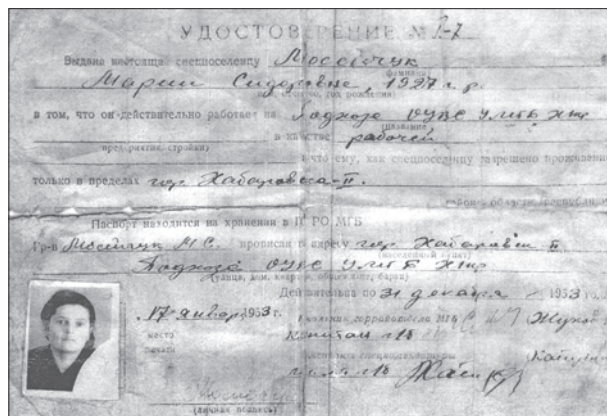

Діти Марії Сидорівни:
Микола та Люба

Спочатку всіх завезли в Клевани на пересильний пункт. А вже потім відправили до Хабаровського краю (станція Хабаровськ II). Усього їхало 17 вагонів. Ніхто «ворогами народу» не опікувався, відношення охорони було гірше, ніж до кримінальних бандитів. У переповнених вагонах майже не годували. Їли те, що було. Добре, що в Здолбунові брат Микола приніс велику хлібину і цукерок. Тож годувала маленького синочка Марія цими цукерками. Але вистачило їх тільки до Красноярська. А далі маля почало вмирати з голоду. Тож потрібно було десь діставати харчі. Виручило те, що в Красноярську поїзд зупинили, щоб усіх помити в лазні. А неподалік торгував кіоск. Марія відразу підбігла купити чогось для дитини. Там довго не хотіли щось продавати «ворогу народу», але вмовила й купила піріжків та 2 кг цукру, тому щиро раділа, що зможе хоч якось підтримувати малого. Та радість була недовгою. Охоронець запідозрив Марію у втечі й вилаявши добірними російськими матюками, штовхнув прикладом так, що жінка впала і весь цукор висипався на щербінь.

«Втікачка» отетеріла. Надія нагодувати сина зникла разом із тим цукром, що висипався на землю. У відчаї взяла відро кип'ятку, що було поряд і вилила на кривдника. Конвоїр кинув гвинтівку і побіг геть. А Марія стала навколішки й почала збирати цукор. Згодом кинула в кип'яток цукру з брудом, і, плачучи, нагодувала синочка. Невдовзі прийшов комендант охорони, почав допитувати, хто й навіщо ошпарив солдата. Марія все докладно розповіла, але нічого не писала, як їй було сказано. Справа залагодилось, а «пасажирам» навіть видали по кусню ковбаси, трохи цукру та солоної риби.

Кінцева станція – Хабаровськ II. Їхали до неї більше місяця, з кінця липня – до третього вересня. А там – як на базарі: приходили «покупці» і дивились на «товар». Оглядали людей, як худобу: яка сильніша – на одну роботу; худа й безсила – на іншу. Новоприбулим видали документ, який посвідчував особу. Без нього

«Паспорт-посвідчення» Марії Сидорівни в Хабаровську

люди не могли вільно рухатись. Марію Сидорівну, яка важила тоді 42 кг, направили разом із сім'єю в підсобне господарство. Поселили в бараці, де раніше тримали солдат-власовців. Уже в першу ніч на сім'ю чекав сюрприз: спати не давали клопи, яких була там сила-силенна. Стало зрозуміло, чому всі стіни були замазані кров'ю: це були клопи, яких давили солдати. Спати не можна було, діти розплакались. Тож винесла Марія їх на двір, накрила ряденцем, а сама сіла й плаче.

Та світ не без добрих людей. Наступного дня місцева жителька, знаючи про біду, допомогла. Взяла до себе дітей, помила, зарубала качку, нагодувала. А Марія всю ту «канурку» вимазала соляркою. Хоча дуже смерділо, але через тиждень клопи зникли.

А через деякий час, на більшовицьке свято Жовтневої революції, дали сім'ї іншу кімнату з маленькою кухнею. Коли ж тітка з Демидівки вислала 200 рублів, зажили трохи краще. Вирішила Марія купити козу. Відтоді з'явилося молоко.

Сама ходила на роботу. Годувала телят, а їх було чимало – 72. Роботи було багато. Вставала зранку і цілий день коло худоби. Доглядала на совість – ні одної смерті. Пригадує Марія Сидорівна одного бичка Тигра. Йому пророкували смерть, бо був дуже слабкий, не міг стати на ноги. Але в Марії не опустилися руки, довго вона його доглядала і все-таки виходила. Тоді здалося їй, що доля бичка така, як і в неї. Так і сказала мимоволі, коли була біля

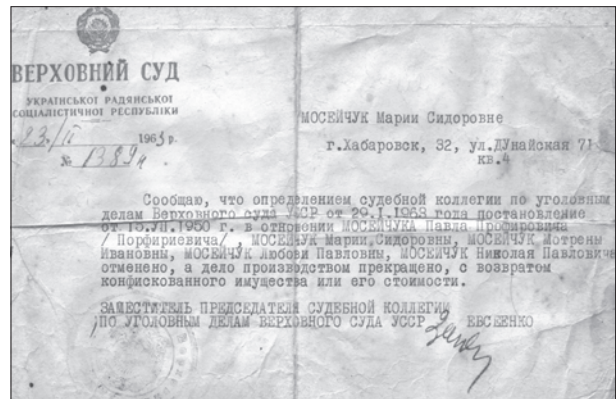
нього: «Ти такий бідний, як я». Слова ці почув ветеринар, що стояв поряд. Він не вірив, що Тигр буде жити, і сказав, що бичок тоді виживе, коли його матір встане з того світу. Але бичок через тиждень підняв голову, потім став і виздоровів. За це дали Марії 70 рублів премії.

Та не довго вона втішалася, бо захворіла на запалення легень і була змушена лягти в лікарню. Сина забрала з собою, бо не було на кого залишити. Та на дитя поклала око медсестра Лапіна. Своїх дітей у неї не було, тож звернулася до Марії: «Отдай мне мальчика, я его вирощу, у меня ребенок умер, мне маточную сделали, детей у меня не будет. Я хочу, чтобы у меня были дети, а то муж меня бросит».

Не на жарт злякалась Марія. Відмова ніяк не подіяла на настирливу медсестру, яка такі розмови провадила щодня. Тож побоюючись, що дитя можуть викрасти, Марія втекла з лікарні. Не повернулася в медзаклад і тоді, коли «швидка» приїхала по неї.

Ще в лікарні познайомилася із поляком. Той був з Острога, тому майже земляк. Репресували його через те, що був осадником. Але через деякий час йому дозволили повернутися додому. Був зятим патріотом своєї держави. Весь час розповідав про Польщу і запропонував виїхати з ним додому – влаштувати фіктивний шлюб. Лише таким чином можна було вирватися з тієї неволі. Але Марія відмовила: «Я хочу на Україну, а не в Польщу. Не Польща моя батьківщина». Чоловіка і дітей ніколи б не покинула.

Після лікарні продовжувала важко працювати. Умови жахливі, холод неймовірний. Одного разу ледь не замерзла. Йшла з роботи додому і тут напала якась слабкість, захотілось сісти перепочити. Так і зробила. Незчулася, як задрімала. І тут чує, ніби вже Пасха, дзвони дзвонять і дитина кричить: «мама». Відразу схопилась і хотіла піти, але ноги замерзли. Почала котитись. Яюсь доповзла додому. Добре, що почув чоловік, забрав із подвір'я, почав обтирати. Тоді приморозила ноги, що

Рішення Верховного суду СРСР про зняття «спецпоселення» із сім'ї Мосійчуків і повернення їй конфіскованого майна

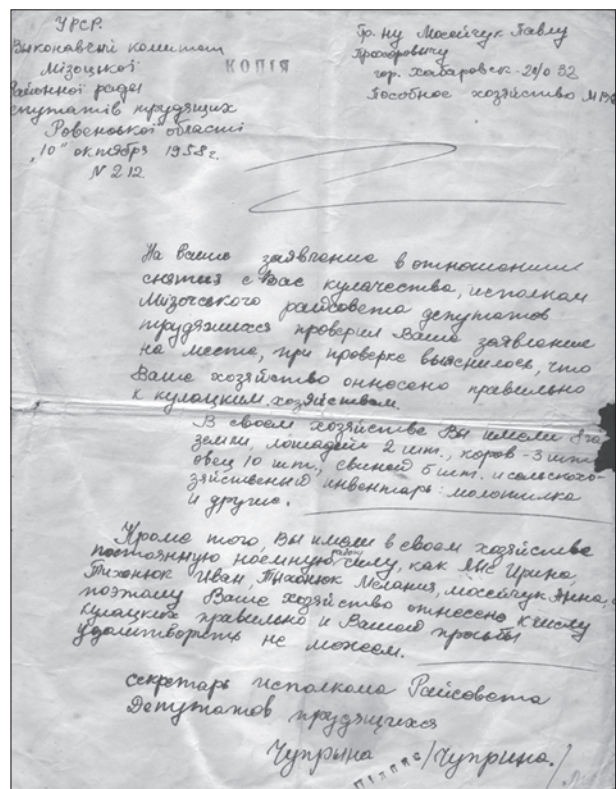
й досі вони дають про себе знати.

А на дітей напала цинга. Тож тільки на-стала весна, ходила по черемшув, заварювала, пекла з неї пиріжки і давала дітям.

Дозвілля проходило в роботі. Це тільки в росіян, коли «получка», то час проходив весело з горілкою, частушками та гармошкою. А в неї – діти, сім'я. Кожну копійку берегла, на пусте не витратила.

Після смерті Сталіна пощастило Марії влаштуватись у депо. Трафаретила вагони, а згодом вивчилася на машиніста компресорної станції у вагонному депо.

А через сім років заслання дозволили

Відмова Мізоцької Райради у поверненні конфіскованого майна. 1958 рік

Марії Сидорівні виїхати на своє колишнє місце проживання, тобто в Мізоч. Так їздила кожного року, доки не пробула у вилці 24 роки. 1974 р. повернулася у Мізоч назавжди. Із домашнього майна нічого не залишилось. Голова колгоспу постарався: все конфіскував.

Сама влаштувалася на сезонну роботу на цукровий завод. Чоловік хворий, а мама не ходила. Обом потрібен був догляд.

За часи незалежності Марія неодноразово зустрічалася із врятованою Софією Горнштейн. Кілька разів навідувала її в Крем'янці, де та проживала.

Згодом почали шукати людей, які рятували євреїв у роки Другої світової війни. Так і віднайшли Марію Сидорівну. З Київського осередку Товариства єврейської культури прийшов лист. Марія дала відповідь. Таким чином її свідчення потрапили до Ізраїлю в Інститут дослідження голокосту Яд Вашем.

Людей, що рятували євреїв в часи війни на їхній батьківщині шанують, називають «праведниками народів світу». Завдяки старанням єврейського товариства для них

Софія Горнштейн – урятована українською родиною Слободюків з Мізоча: Сидором Тимофійовичем, Юстиною Степанівною і Марією Сидорівною

Поїздка Марії Сидорівни в Ізраїль

організували поїздку по визначним місцям Ізраїлю.

Правда від Марії Сидорівни ізраїльські чиновники зажадали оплатити цю подорож. Та українка захистила своє право на безкоштовну поїздку. Згодом їй прислали і посвідчення «праведника народів світу».

Поїздка до Ізраїлю запам'яталася. Марію тепло зустріла Софія. Там відвідала Голгофу, була також на Оливковій горі, біля Гробу Господнього, там, де Божа Матір похована. Побувала на горі, де сатана спокушав Ісуса Христа. Правда не встигла побувати у Вифліємі та Назареті, тому що поїхала в Хедеру до Софії.

Зараз, будучи на заслуженому відпочинку, тепло згадує поїздку на Святу землю. На пам'ять лишилися фотографії та приємні спогади.

...За своє страдницьке життя Марія Сидорівна заслужила на шану та повагу. Проживши нелегке, подекуди трагічне, життя виробила свої «філософські» принципи: вболіває за мир і справедливість, хоче, щоб ніколи не було війни, бо не з книжок знає, яке це горе, хоче, щоб перш за все люди берегли совість, честь та порядність, а багатство... якщо воно без Бога, то воно лише на час, – каже українська героїня Марія Сидорівна Мосійчук із селища Мізоч на Здолбунівщині.

ДЖЕРЕЛО

Відеоінтерв'ю «Праведниці народів світу» Сидорчук Марії Сидорівни 1927 року народження, записане Генадієм Тененбаумом (американський центр вивчення Голокосту) 19 листопада 1997 року // Архів автора.

Використання німцями бронетехніки під час каральних операцій проти УПА на Волині

Із початком німецько-радянської війни ані Гітлер, ані найвище командування СС не сподівалося на значний супротив населення України німецьким військам. Це пояснювалося цілою низкою повідомлень про негативне ставлення жителів Західної України до більшовицького режиму, які отримувало командування Рейху. Через це згідно з директивами ще в травні 1941 р. було створено чотири «айнзатцгрупи», яким доручено встановити «новий порядок» на окупованих територіях. Вони розділили між собою лінію фронту за географічним принципом: група «А» – країни Прибалтики; «В» – Смоленськ, Москва; «С» – напрямки Києва; «D» – південь України. У свою чергу кожна з груп поділена на «айнзатцкоманди» та «зондеркоманди» (нім. *Sonderkommando* – особлива команда). Останні нараховували в своєму складі від 70 до 120 чоловік і поділялися на підкоманди по 20-30 чоловік. «Айнзатцкоманди» діяли в глибокому тилу, тоді як «зондеркоманди» – безпосередньо біля лінії фронту. Загальна чисельність усіх «айнзатцкоманд» становила близько 3000 чоловік, а особовий склад кожної з них коливався від 500 (група D) до 990 (група A). У кожній групі було близько 350 есесівців, 150 водіїв і механіків, 100 співробітників гестапо, 80 співробітників допоміжної поліції (їх набирали переважно з-поміж місцевого населення), 130 співробітників поліції порядку (нім. *Ordnungspolizei*; ORPO) та 30-35 співробітників СД.

Така структура «айнзатцгруп» зберігалася до кінця 1941 р. Однак через недо-

статню кількість особового складу та зростаючий опір місцевого населення в 1942 р. починається переформування груп. Зокре-

Бронеавтомобіль SD.Kfz.221

ма, проведено підсилення добровольцями з місцевого населення, «шутцманншафтами» (нім. *Schutzpolizei*, «охоронна поліція» скор. «шуми»), загальна чисельність яких згідно зі звітами на кінець 1942 р. становила 47974 чоловік. Крім цього, були створені також і «з'єднання по боротьбі із бандами» з особовим складом на кінець того ж року: 14953 німців і 238105 «східних помічників» (нім. *Ost-Hilfswilligen* (Hiwis)).

Відповідно до розподілу територія Західної України потрапила в зону дії «айнзатцгрупи С» (за Рівненщину відповідала безпосередньо «зондеркоманда 4а» чисельністю 700 чоловік). Щодо техніки, якою укомплектовували «айнзатцгрупи» і яку вони застосовували в боротьбі з українськими партизанами, то командування СС було переконане в недоцільності використання важкої техніки при «встановленні нового порядку». Тому «айнзатцгрупи» мали переважно легкі бронеавтомобілі SD. Kfz.221 та його модифікації. У спогадах і документах чітко фігурують три

різновиди цього броневих автомобіля. Так, модифікація SD. KFZ.221 замість даху башти мала протигранатну сітку, а перші 143 машини ще й складні оглядові щілини, прорізані в бронелистах. У моделі SD. KFZ.222 у відкритій зверху десятигранній башті встановлювали 20-мм гармати та 7,92-мм кулемет MG34. Про цю модель броневих автомобіля німцями під час каральних операцій згадує в своїх спогадах курінний УПА Максим Скорупський-«Макс». Описуючи бій, що відбувся в травні 1943 р. поблизу села Стіжок на Кременеччині, Скорупський зазначає, що «з боку німців перше відізналося панцерне авто, що замикало колону. Тепер воно рушило з місця і поза колоною авт, обминаючи лежачих німців, під'їздить до середини колони... Але панцерне авто їхало прямо на нас, сіючи з кулемета. Дано команду: «Гранати»... Один із стрільців кинув на віддаль тридцять метрів. Граната розірвалася біля панцерки без наслідків. Треба було в'язаних гранат і знання бою із панцерками зблизька, але не було вже часу. З уваги на брак амуніції наказано відступити...» [1, 92].

Також на озброєнні «айнзатцгруп» була модифікація SD. KFZ.223, яка забезпечувала зв'язок розвідувальних підрозділів. На ній було встановлено радіостанцію дальньої дії.

Однак ситуація щодо озброєння німецьких поліційних частин починає суттєво змінюватися на початку 1943 р. Із травня діяльність українських партизанів у лавах УПА починає завдавати відчутних проблем німецькій адміністрації. Так, на початку травня 1943-го на шосе «Ковель – Брест» велика німецька автоколона потрапила в засідку, організовану УПА, й була розгромлена. Серед загиблих був один із найближчих соратників Гітлера, начальник штабу СА, обергрупенфюрер СА Віктор Лютце. Цього ж місяця в Україну прибув рейх-міністр окупованих територій Сходу А. Розенберг. На нараді в Рівному йому доповіли, що «українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди» [2, 213]. Комісар округу Луцька заявив: «Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізничі підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює» [цит. за: 2, 214]. Із плином часу ситуація щодо перебування німецької адміністрації лише погіршувалася, як зазначається у німецьких звітах за червень 1943-го, «велика «українська банда» захопила доволі добре захищені військові продовольчі склади в Шепетівці, що міста Горохів та Острів із усіх боків оточені «крупними групами банд». А вже в кінці червня 1943 р. Ерх Кох, звертаючись до Альфреда Розенберга, визнав, що німці були змушені повністю залишити територію генеральної округи Волинь – Поділля (Луцька і Житомирська області), яка мала площу 174 тис. кв. км. Північну частину цієї території утримували радянські партизани. Південь Волині був у руках українців [2, 214].

Така ситуація змусила переглянути політику есесівського керівництва щодо боротьби з партизанами. Відповідно ще до листа Ерха Коха німецьке командування розпочало масштабну антипартизанську операцію. Командування німецькими військами взяв на себе командувач СС і поліції у Генеральному Комісаріаті Волинь і Поділля бригаденфюрер СС Гінцлер. Відповідно до наказу №41 за його підписом у Любомлі, Дубні, Горохові та Володимирі було створено спеціальні групи СД, які за допомогою поліційних частин мали відновити «німецький порядок» на окупованих територіях. 21 червня 1943 р. територію Рейхскомісаріату Україна було оголошено «зоною антипартизанських операцій», а з липня 1943 р. вищий керівник

Емблема (зверху) та нарукавна стрічка бійців дивізії СС «Флоріан Гейер»

Емблема (зверху) та нарукавна стрічка бійців дивізії СС «Флоріан Гейер»

СС і поліції «Русланд-Мітте» обергруппенфюрер СС і поліції Еріх фон дем Бах-Зелевський був призначений начальником з'єднань боротьби з «бандитизмом». Для організаційної роботи Бах-Зелевський створив командний штаб. Начальником цього штабу він призначив бригадефюрера СС і генерал-майора поліції Еберхарда Херфа, офіцером оперативного керування був призначений майор «шупо» (скорочення від нім. Schutzpolizei, «охоронна поліція») Еріх Корн, начальником розвідки – оберштурмбанфюрер СС Конрад Штраус. Безпосередньою боротьбою з відділами УПА керував обергруппенфюрер СС і генерал поліції Ганс Адольф Прютцман [3].

Разом зі створенням з'єднання в розпорядження Бах-Зелевського було передано восьму кавалерійську дивізію СС «Флоріан Гейєр». Дислокувалася ця дивізія в районах Березне, Людвиполь, Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець. У її складі були: 15-18-й кавалерійські полки СС, 8-й танковий розвідувальний батальйон СС, 8-й моторизований артилерійський полк СС, 8-й зенітний дивізіон СС, 8-й протитанковий дивізіон СС, 8-й моторизований саперний батальйон СС, 8-й саперний розвідувальний батальйон СС, лижний батальйон СС, 8-й моторизований батальйон зв'язку СС, частини СС дивізійного підпорядкування, які мали номер «8». Особовий склад дивізії формувався переважно з мадярських добровольців і нараховував у грудні 1942 р. близько 11 тисяч чоловік, із яких 9 тисяч були мадярами.

Щодо озброєння дивізії, то воно значно відрізнялося від звичного для партизанів озброєння «шущманів». Так, лише протитанковий дивізіон нараховував близько 45 легких 75-мм винищувачів танків «Хетцер» на шасі танка Pz.Kpfw. 38(t) (Jagdpanzer 38(t) Hetzer), а танково-розвідувальний батальйон мав на озброєнні 75-мм шту-

75-мм штурмові машини StuG III, на шасі середнього танку Pz. Kpfw. III

рмові машини StuG III, на шасі середнього танку Pz. Kpfw. III. [3, 159-164; 4, 125-127].

Українські автори підтверджують використання важкої бронетехніки проти повстанців. Так, Петро Мірчук у своїй праці «Українська Повстанська Армія» пише, що «протягом липня-серпня 1943 р. відбувалися каральні операції проти УПА групи, до складу якої входили 50 танків і бронемашин, 27 літаків, артилерія, 5 бронепоездів. У липні відбулося 35 сутичок, у серпні – 24, у вересні – 15; втрати повстанців становили 1237 бійців і старшин, німецькі втрати – 3000 осіб. Одна із найвідоміших операцій: оборона бійцями УПА села Новий Загорів на Волині. 42 бійці чоти «Берези» в стінах монастиря вели кількаденну успішну оборону проти багатотисячного підрозділу, підкріпленого артилерією, танками та літаками. Гонитва за повстанцями тривала близько тижня й була безуспішною» [5, 54]. На ще один опис бою з використанням бронетехніки, який, щоправда, відбувся вже восени, натрапляємо в підпільній газеті «Вісті Української Інформаційної Служби»: «Із загону ім. Коновальця вислано 8 жовтня 1943 р. відділ у силі одної чоти на засідку при шляху Рафалівка – Володимирець, яким часто проїжджали німці. Про засідку випадково довідалися німці і вирушили більшою силою, щоб її по дорозі знищити. У загальному німців нараховувалося до 200 чоловік. У розвідку

поїхала німецька кіннота, а як бічний розшук їхав середньої величини танк.

У той самий час наспіла на допомогу повстанцям друга чота, яка зайшла німців заду. Німці, побачивши себе окруженими, почали в переполосі втікати, не заводячи навіть бою. Бачачи це, «героїчні» танкісти замість наступати на повстанців, пустились навтікача, та й це їм не вдалося, бо зі страху заїхали в болото. Щоб не попасти повстанцям у руки, німці вирішили танк зірвати. Вилізши з нього, почали приготувати в'язку гранат до розриву. Та і це їм не вдалося. Повстанці, прогнавши ворога, вирішили забрати танк. Зорганізували 20 пар волів та сотню селян, які допомогли витягнути танк із болота. Знайшовся шофер-танкіст, і танк пущено в рух» [6]. За описом дій танкістів і методів бою самої машини можна зробити припущення, що описаний «танк» є 75-мм штурмовою машиною StuG III.

Незважаючи на шалений натиск, німцям вдалося досягти лише часткових успіхів у проведенні каральних операцій. А тому з

наближенням фронту командувач військ СС рейхсфюрер СС Генріх Гімлер видав наказ, згідно з яким поліційні частини з Рівненщини були переведені на фронт. У розпорядженні відповідального за проведення операцій проти УПА обергруппенфюрера СС Прюцмана залишився лише 17-й полк цієї дивізії, з яким він заприсягнувся «придушити народне повстання на Волині». У березні 1944-го цей полк продовжував діяти проти повстанців на Волині. Під Ковелем його оточили радянські частини і майже повністю знищили [3, 161].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Скорупський М. Туди, де бій за волю. Спогади курінного УПА. – Чикаго, 1961. – 256с.
2. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж - Нью-Йорк - Львів, 1993. – 400с.
3. Семенов К. Войска СС. История, структура, боевое применение. – М., 2009. – 432с.
4. Бишоп К. Иностранные добровольцы в войсках СС. 1940-1945. – М., 2006. – 190с.
5. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. – 320с.
6. Вісті Української Інформаційної Служби. – 1944 р. – р. I, ч. II. – 1 квітня.

Степан МОХНЮК

Рівненщина в «Літописі Волині» Інституту дослідів Волині у Торонті й Вінніпезі

Інститут дослідів Волині було засновано в Торонто в липні 1951 р. З цього часу почалась видавнича діяльність «Літопису Волині» як науково-популярного збірника волинознавства.

У фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею знаходиться незначна кількість примірників часопису «Літопис Волині», проте наявні матеріали викликають особливий інтерес. На сторінках літопису висвітлюються матеріали, факти, історичні події, описуються пам'ятки Рівненщини. Це чи не єдиний цінний матері-

ал-інформація, яка дає нам уяву про минуле нашого краю, його буття, людей, історію поселень давнини, наукові праці, спогади, роздуми, дослідження, історичні пам'ятники і пам'ятки минулого.

Так, в «Літописі Волині» за 1972 р. поміщена стаття Д. Степовика з нагоди 70-річчя Бориса Тена [1, 22]. Микола Борисович Хомичевський здобув собі почесне місце в історії української культури. Відомий у літературі під псевдонімом, як Борис Тен, він передав українському народові цілий ряд творів світової літератури. На-

родився на Волині у славному селі Дермань, де в 1601 р. була відкрита перша в Європі сільська друкарня. Могутній вплив Острога з його академією позначився на всій історії цього дивовижного села. Із Острога і Дерманя линуло світло науки, і культури по всій Україні.

М. Хомичевський ріс, виховувався, вчився в Дерманській школі, де 25 років учителювала його бабуся, також мати. Викладання в школі велося українською мовою. Учителі знали блискуче німецьку мову, а деякі вміли розмовляти англійською і французькою. У школі чудово було поставлено викладання грецької мови й латині. Згодом Борис Тен переїхав у Житомир, де й прожив усе життя.

Він любить своє місто Житомир. Жив у простій українській хаті, з маленьким городом і садком. За 20 років у його скромній хатині «побували» Гомер, Аристотель, Платон, Вергілій, Софокл, Еврипід. Шість років Борис Тен перекладав «Одісею». Помер Микола Васильович Хомичевський у Житомирі.

У цьому ж номері «літопису» вміщена стаття проф. Ю. Шумовського «Містечко Острожець в давнину» [1, 41].

У Рівненській області не далеко м. Луцька на невеликих горбах простяглося містечко Острожець. Із народних оповідань м.Острожець відоме було ще в XIV ст. Але лише на підставі документів, історичних актів говориться про Острожець в 1528 р., коли містечко отримано Магдебурзьке право. Сам Острожець – брудний і маленький. Єдиною його окрасою були прекрасний парк та величезний замок графа. Місцевість краю приваблює чимало туристів, науковців, археологів.

Люди похилого віку оповідають, що у 1641 р., коли через Острожець на Берестечко проходили війська Б. Хмельницького, гетьман забрав у місцевих панів величезні скарби. Козаки, що їх закопали, були вбиті в боях. Таким чином ці легендарні скарби, що залишились у народних переказах, до сьогодні не знайдені. А тому стали предметом пошуків аматорів та архео-

логів. На жаль, війна та німецька окупація не дали змоги Ю. Шумовському закінчити свої досліді й провести більш систематичні розкопки в Острожці.

У цьому ж «літописі» розміщена стаття Ю. Шумовського «Село Городок в минулому». На захід від міста Рівного простяглося досить велике село Городок, яке своєю красою захоплює кожного відвідувача. Воно відоме понад 10 тисяч років. На північ від села знаходиться так звана «Вишнева гора», де росте унікальна флора, що викликає інтерес не тільки в Україні. Місцеві мешканці пильно охороняють унікальну рослинність.

У кінці XV ст. на наших теренах жили український православний князь Семен Несвітський та його дружина, відома українська патріотка православна княгиня Марія, яка збудувала замок і перетворила Рівне на місто. Її донька Анастасія Гольшанська вмираючи записала весь свій маєток в Городку Києво-Печерському монастирю, після цього тут була закладена невеличка філія Києво-Печерської лаври.

Незабаром сюди приїхав прихильник унії, єпископ Кирило Терлецький з Луцька і багато цінностей Городецького монастиря позабирав і знищив.

1634 р. відомий український церковний діяч митрополит Петро Могила взяв цей монастир під свою опіку, однак зберегти його було важко через грабунки польської шляхти, що «витискала» з Городка все православне, що призвело до переведення православного монастиря в уніатський.

1730 р. уніатський монастир-храм митрополит Анастасій Шептицький зруйнував і збудував камінний монастир в стилі бароко, який існує й нині.

1744 р., руйнуючи Запорізьку Січ і всі інші національні багатства в Україні, російська цариця Катерина II зліквідувала цілком монастир в Городку, а маєтки передала одному мадярському емігрантові графу Естергазе, нащадком якого був поміщик з с. Городок – барон Штейнгель – видатний український краєзнавець і збирач автентичних артефактів.

Однак, не дивлячись на різні історичні події, село Городок зберегло свою красу, старовинні пам'ятники і головне – національне українське обличчя.

У цьому ж журналі вміщена стаття А.Лібоцького «Пересопниця» [1, 105]. Село Пересопниця Рівненського району Рівненської області – це давньоукраїнське місто на правому березі ріки Стубли. Воно було колись столицею удільного українського князівства. Перша літописна згадка про поселення зафіксована як 1146 р.

У Пересопниці був православний монастир на честь Різдва Пресвятої Богородиці. Заснування цього монастиря сягає глибокої старовини. Перша згадка про нього датується 1490 р. Із Пересопницею зв'язана визначна пам'ятка староукраїнської мови: переклад Євангелія на мову подібну до тогочасної української мови. Праця над «Пересопницьким Євангеліє» розпочалася 1556 р. і була закінчена 1561 р. Переклали його «з мови болгарської на мову руську» архімандрит пересопницького монастиря Григорій і писар Михайло Васильович.

Пересопницьке Євангеліє було знайдено О. Бодянським в бібліотеці Переяславської семінарії 1837 р. До 1917 р. воно зберігалось у бібліотеці духовної семінарії в Полтаві, а тепер – у Національній бібліотеці АН України.

Нині Пересопниця невеличке село, збереглися лише вали, якими був обнесений замок удільних князів. Тут є церква на честь святого Миколая, невідомо коли і ким збудована. Вона дерев'яна на камінному фундаменті, крита залізом. Біля неї дзвіниця на чотирьох стовпах. На місці, де був колись славний пересопницький монастир, стоїть камінний хрест.

У «Літописі Волині» за 1982 р. уміщена стаття О. Волинця «Українська вища початкова школа в Сарнах» [2, 109]. Через цю школу пройшло кілька тисяч нашої молоді, отримавши національне виховання. Автор статті був учнем цієї школи, де навчали любити свій край, його звичаї, його традиції. Школа була створена ще за часів панування на наших теренах Російської імперії.

Директором школи був досвідчений педагог Іван Залозний – людина кришталевого характеру, палкий український патріот. Учительський колектив був старанно підібраний. Учителем релігії був старенький протоієрей Микола – за національністю білорус, який прихильно ставився до українців. Завдяки йому всі молитви проводилися українською мовою.

Після Першої світової війни Галичину та Західну Волинь окупували поляки. Важкі це були часи. Існування совєцької республіки в Дубровиці довело Сарненський повіт до страшного зубожіння. Залізничні мости на річках Горині та Случі були знищені. Школі бракувало приміщення, підручників, зошитів. Харчування було мізерне. Проте при школі існував театральний гурток із учнів старших класів, який мав великий успіх. Пізніше учасники гуртка виїхали на Україну. Подальша їх доля невідома. Польська влада знущалася з українського народу. У зв'язку з цим школа на Сарненщині перестала існувати.

У «Літописній Волині» за 1988 р. ведеться розповідь про древній Боремель, де на увагу заслуговував величавий палац Чацьких, та при ньому, в напрямку Случі, – розкішний сад, зложений знатним на Волині садівником-ірландцем – Маклером. Чацький змушений був утекти до Австрії. Російські війська частково знищили палац, а місцеві селяни цілком його розібрали. На тому місці наприкінці ХІХ ст. стояв замок перших боремельських православних князів, недалеко була церква Святої Трійці з іконою Ісуса Христа. Ікона раніше була в православному монастирі, який зруйнували татари, врятувати вдалося лише ікону Спасителя [3, 109].

На початку ХVІІІ ст. Чацькі знову заволоділи Боремлем. Вони не хотіли мати по сусідству православну церкву, тому наказали її розібрати у 1773 р. Але місцеві мешканці оповідали, що ця ікона знову з'явилася на тому самому місці, де була збудована церква. Це примусило Чацького побудувати там фігуру Спасителя цієї ікони. Ушанування цієї ікони народ відзначав у

десяту п'ятницю після Великодня.

У «Літописі Волині» за 1990 р. автор Я. Пура надрукував статтю «Білів». Уперше село Білів річкою Стублою Рівненського району згадується в 1545 р. Цікаве свідчення дає рукопис «Древня історія Клеванського майна», де сказано: «Направо від Жукова, за дві версти від Пересопниці, над річкою Стухлою видно знак, нині село Бельово». Назву Білів допустимо пов'язувати з поняттям «оснований на білому ґрунті». Білівський замок справді вкритий з боку річки білою терадою, що видніє подекуди й нині. Та й село при горі місцями устелено білою крейдою і річка звалась Білюча. На схід від Більова розміщене сусіднє поселення – Білівські хутори [4, 96-98].

У «Літописі Волині» за 1992 р. надрукована стаття-спомин Валентини Петренко «Трагедія Дубнівської тюрми». Це згадки В. Петренко про жах, який вона пережила в Дубенській тюрмі, куди її перевезли з Рівного 14 червня 1941 р. Автор розповідає про безжалісне катування енкаведистами невинних людей: «У маленькій камері, де, крім мене, сиділо ще 7 жінок. Ніколи не забуду тих худих облич, з мрією про волю. Тут були три польки, а решта – українки. 22 червня в полудень пролетів над тюрмою літак – це вже була війна. Почулися постріли на подвір'ї – це розстрілювали в'язнів. Уся зранена, стікаючи кров'ю, я чудом залишилася жива. А під вечір до в'язниці прибігли люди з околиць, які забрали й завізли мене до шпиталю. Дістала я разом шість пострілів і два поранення багнетом. Майже зовсім утратила кров, не було надії на життя. Але час і молодість перебороли все» [5, 117-120].

У «Літописі Волині» за 1999 р. уміщена стаття-спогад Семена Гоюка «Здовбицьке повстання».

На віддалі трьох кілометрів від міста Здолбунова знаходиться село Здовбиця. Перед Першою світовою війною в селі нараховувалося до трьох тисяч населення. У

селі була волость, двокласна школа, велична будівля православної церкви. Населення було українське, а навчання в школі та слово Боже в церкві провадились російською.

Селяни села не мислили державними категоріями, були байдужими до боротьби військ з більшовиками. Вони цікавилися економічними проблемами, негайним вирішенням земельного питання – перерозподілом поміщицької землі.

Ці настрої використали більшовики і почали по всій Україні вести пропаганду проти УНР, кинувши гасла «воля, рівність, братство, фабрики робітникам, землю селянам» [6, 22].

Більш помірковані люди в селі передчували лихі задуми місцевих більшовиків, намагалися їх відмовити від лихих учинків. Але це не зупинило авантюристів: повстання проти уряду УНР було підготовлено й одного весняного ранку 1919 р. біля волосного будинку, як центру повстання, почали збиратися селяни із Здовбиці, Гільчі, Дерманя. Уже на третій день повстання до Здолбунова увійшов ешелон, який одразу навів порядок. Українське командування довідалося, що головним центром повстання є Здовбиця, тому вирішено було навести порядок у цьому селі. Ешелон із українськими вояками під'їхав поближче до села і почав стріляти з гармат. Декілька снарядів зробили свою справу. Повстанці почали кидати зброю і розбігатися по хатах. Для селян цієї війни було досить.

Згодом люди пізнали суть більшовизму. Уже в 1930 р. Здовбиця відзначалась як одне з найпередовіших національно свідомих українських сіл на Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Літопис Волині. – Вінніпег. - 1972. - 184с.
2. Літопис Волині. – Вінніпег. - 1982. - 231с.
3. Літопис Волині. – Вінніпег. - 1988. - 238с.
4. Літопис Волині. – Вінніпег. - 1990. - 159с.
5. Літопис Волині. – Вінніпег. - 1992. - 206с.
6. Літопис Волині. – Вінніпег. - 1999. - 349с.

Володимир МУШИРОВСЬКИЙ

Справа всього життя

(ДО РОКОВИН 3 ДНЯ СМЕРТІ ХУДОЖНИКА МУЗЕЮ МІЧУДИ В.Д.)

Володимир Мічуда

Людина, яка усе своє життя присвятила улюбленій справі, творчій роботі, вже заслуговує на повагу і пошанування, а якщо ця людина – художник, з-під руки якого з'являються чудово оформлені музейні експозиції, виставки, вишукано написані тексти, оформлення яких неможливо переплутати з іншими, цієї пошани заслуговує вдвічі.

Ця стаття є продовженням серії публікацій про людей, які багато років свого життя, знань і вмінь віддали Рівненському обласному краєзнавчому музею. До цієї когорти ветеранів належить і Мічуда Володимир Дмитрович, який 45 років працював у музеї художником, забезпечуючи естетичний рівень оформлення його експозицій. Світлій пам'яті нашого колеги присвячується ця стаття.

Народився Володимир Дмитрович Мічуда 28 листопада 1943 р. в м.Рівному (Басів Кут) у сім'ї робітника. Його батько, Мічуда Дмитро Васильович, 1912 р. нар., працював у Рівненському обласному ремонтно-будівельному тресті столяром. Мати, Мічуда Віра Василівна, 1919 р. нар., колгоспниця, пізніше – домогосподарка. У 1957 р. народилась його сестра Галина Дмитрівна. Уся сім'я проживала в Рівному на вулиці Малорівненській, 68.

1958 р. Володимир Мічуда закінчив 8 класів середньої школи № 10 м. Рівне, у 1965 р. – 10 класів заочної школи. У 1960 р. він був прийнятий на роботу до Рівненського обласного краєзнавчого музею, де і залишився працювати назавжди, спочатку пожежним охоронцем, що поєднував свою роботу з обов'язками оформлювача, потім – на посаді художника-оформлювача. У його трудовій книжці є всього два записи: «прийнятий» 14.07.1960 р., наказ № 43, «звільнений» 29.07.2005 р., наказ № 19.

У 1962-1965 рр. Володимир служив у Радянській Армії, про яку часто згадував: «...три довгі роки доводилося карбувати крок у підбитих металевими пластинами черевиках на всіх військових парадах центральної площі в м. Баку». Під час служби в армії з дозволу командування заочно навчався у Бакинській художній студії, яку закінчив 1964 р. [4, 85]. Після демобілізації у 1965 р. Володимир Дмитрович повертається до музею на посаду художника-оформлювача музейних експозицій, виставок і реклами. Музей стає змістом його життя, надає йому наснаги, приносить радість, задоволення і визнання. Якщо дивитись на службове сходження у цьому закладі науки і культури, то Володимир Мічуда пройшов усі його щаблі. У січні 1969 р. переведений на посаду старшого художника-реставратора. У березні 1992 р. рішенням атестаційної комісії йому було присвоєно звання художника другої категорії, а 1998 р. – першої. Рішення атестаційної комісії обласного краєзнавчого музею було підтримане Рівненським обласним управлінням культури, враховуючи професіоналізм Володимира Мічуди, його сумлінне ставлення до справи, якісне і своєчасне виконання оформлювальних робіт.

У середині 60-х років розпочалася активна музеєфікація всіх споруд меморіального комплексу «Козацькі могили». Колишній директор музею-заповідника Лотоць-

кий П. Я. у своїх спогадах згадує, що у 1966 р. до музею-заповідника прибули зав. відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею Бухало Г. В., художник цього ж музею Мічуда В. Д. і директор Дубенського краєзнавчого музею Селедець В. Д. Разом із працівниками заповідника Лотоцьким П. Я. і Лісковим П. М. ними було створено першу невелику експозицію, що була розміщена в Михайлівській церкві [3, 4]. Однак вона була далека від досконалості. Пізніше, вже після

відкриття у червні 1967 р. основної експозиції музею «Козацькі могили», Мічуда В. Д. неодноразово виїжджав до заповідника і працював над її переоформленням і вдосконаленням.

У сучасній експозиції музею «Козацькі могили» у розділі, що розповідає про його історію, серед інших розміщено фото Володимира Дмитровича як одного з тих фахівців, що стояли біля витоків створення і становлення тепер уже Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

У матеріалах особової справи Володимира Дмитровича Мічуди в одній із численних характеристик зазначається, що протягом роботи у музеї в 60-70-х рр. ХХ ст. він забезпечував оформлення трикратної повної перебудови експозиції Рівненського краєзнавчого музею, що знаходився на вулиці С. Петлюри (колишня Червоноармійська) і виконання ним усіх робіт було на належному естетичному рівні [1, 14].

Після переїзду музею на вул. Драгоманова (колишня вул. Калініна) у 1975 р. він разом із художниками Феофаном Бобриком і Володимиром Гвоздинським брав участь у створенні проекту художнього оформлення нового музею, а пізніше, в роки незалежної України, – у його кардинальній перебудові. Крім цього, Володи-

Працівники РОКМ на монтуванні виставки вагону-музею на залізничній станції м. Дубровиці. 1974 рік. Зліва направо: Сень П. М., Мушировський В. М., Мічуда В. Д., Нікольченко Ю. М.

мир Дмитрович оформлював експозиції Дубенського краєзнавчого музею, Здолбунівського музею Героя Радянського Союзу М. Приходька, музею-квартири Героя Радянського Союзу М. Кузнецова в м. Рівне, меморіального музею письменника М. Островського у с. Вілія Острозького району, Сарненського історико-етнографічного музею, багатьох народних і громадських музеїв Рівненщини.

Виставковій роботі у музеї завжди приділялась особлива увага. У 70-80 рр. ХХ ст. особливою популярністю користувалися пересувні виставки вагона-музею та автомузею. Практично кожен рік вони курсували по селах і залізничних станціях Рівненщини. Автомузей працював у найбільш віддалених від обласного та районних центрів селах, людям яких непросто було дістатись до обласного чи районного музею. Виставки демонструвалися просто неба, на польових станах, токах, тракторних бригадах, сінокосах, школах, тощо в обідній час чи в короткі хвилини перепочинку.

Пересувні виставки вагон-музею мали різноманітну тематику, але, в основному, готувались до ювілейних дат. Працював вагон-музей на залізничних станціях Рівненського відділку Львівської залізниці Рівненської і Волинської областей, а також на декількох станціях сусідньої Біло-

русії. Ювілейна виставка присвячена 50-річчю утворення СРСР працювала цілий місяць на багатьох станціях Рівненської, Львівської, Закарпатської областей. Експертське обслуговування її забезпечували працівники музею Нікольченко Ю.М. і Мушировський В.М. Відвідувачами виставок були школярі місцевих та ближніх до станції сіл, залізничники. Ініціатива створення пересувної виставки вагона-музею належала начальнику вагона-клубу Рівненського відділку Львівської залізниці Борису Бойку. Він домогся виділення спеціального вагону для виставок, який курсував разом із вагоном-клубом, де для відвідувачів демонструвалися тематичні документальні фільми.

Усі, без винятку, виставки автомузею та вагона-музею готував та оформлював разом із науковцями музею Володимир Дмитрович Мічуда. Наведемо назви найвідоміших із них:

- «Людина і релігія», 1974р.);
- «Велика перемога», 1985р.;
- «Природні багатства Рівненщини та їх охорона», 1985 р.;
- «Під прапором братерства», 1986 р.;
- «Народу подвиг вікопомний», 1990 р.

Дві виставки автомузею «У братній сім'ї народів» та «Людина з легенди» у липні-серпні 1986 р. виїжджали у Макарівський район на Київщину і працювали у селах Великий Корашин і Вольне, де обслуговували будівельників, що будували житло для постраждалих від аварії на Чорнобильській АЕС. Для цієї мети їх спеціально готували науковці і оформлював наш музейний художник.

Багато тематичних виставок до обласних і всеукраїнських конференцій, круглих столів, ювілеїв було відкрито у стінах обласного краєзнавчого музею, серед них:

- «Т.Г.Шевченко і Рівненщина», 1987 р.;
- «У вирі воєнного лихоліття (до 50-річчя УПА)», 1992 р.;
- «Просвіті – 125», 1993 р.;
- «Обпалена пам'ять (до 50-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників)», 1994 р.;

- «З історії грошового обігу в Україні», 1995 р.;
- «Святі землі Волинської», 1996 р.;
- «Наш біль – Чорнобиль», 1996 р.;
- «Перемозі – 55», 2000 р.;
- «Via Regia – дорога європейської культури», 2004р. та інші [2].

Практично неможливо перерахувати всі художньо-оформлювальні роботи Володимира Мічуди, які створені його талантом і руками за 45 років роботи в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Адже він займався не тільки оформленням експозицій і виставок, але й підготовкою реклами до них, розробляв ескізи друкованої продукції музею, кліше для типографій, буклети тощо.

Усі працівники музею, та й не тільки, пам'ятають написані його рукою грамоти, подяки, вітальні листівки, мабуть ні один комп'ютер не набере тексту так, як писав його Володимир Дмитрович, застосовуючи свій оригінальний стиль – вензелі.

Оформлення реклами завжди було важливою ділянкою роботи музейного художника. В. Д.Мічуда приділяв їй багато уваги, він говорив, що реклама повинна «рвати» своїми кольорами, кликати, щоб її прочитали, повинна бути яскрава, чітка і, головне, зрозуміла. Він був прихильником того, щоб розміщувати рекламу не тільки біля музею, але й у людних місцях – на вокзалах, у центрі міста, у місцях торгівлі тощо. Кожного року він проводив реставрацію та оновлення інформаційних стендів, що розміщувались у 80-90-ті рр. ХХ ст. біля Свято-Воскресенського собору в центрі Рівного, виготовляв переносну рекламу до різноманітних музейних заходів. Як рекламист, він працював за сумісництвом у кінотеатрах «Жовтень» (зараз кінопалац «Україна») і «Аврора» (нині кіноцентр «Ера»), оформляв стенди в обласному Будинку санітарної освіти, а також у плазмовому басейні «Авангард».

Не обходилося без його участі оформлення вестибюлю та актової зали музею до новорічно-різдвяних свят, Дня перемоги, Дня незалежності, до традиційного фоль-

клорно-етнографічного свята «Музейні гостини» та ін. Йому були притаманні відчуття кольору, багата уява і фантазія, він знав і уміло застосовував оформлювальні матеріали. Було видно, що Володимир Дмитрович отримував задоволення від своєї роботи, були задоволені його роботою і люди, які з ним працювали. За багаторічну роботу Володимира Мічуди в музеї не було жодного випадку несвоєчасного виконання роботи. Коли було необхідно, він працював після роботи й у вихідні дні, але роботу завершував вчасно і якісно.

Моя розповідь про Володимира Дмитровича була б неповною, якби я не сказав про його життя в колективі й відзначення його роботи. Володю Мічуду поважали в колективі за його добре і щире серце, за його відвертий і веселий характер. На музейних заходах, ювілеях він був душею колективу, любив жартувати, радіти життю. Серед колег його по-дружньому називали «полковник Мічуда», очевидно за його любов до пісні у виконанні народної артистки України Раїси Кириченко «Пане полковнику». Неодноразово колектив обирав його членом профспілкового комітету музею, у складі редколегії він оформлював музейну газету, працював у групі народного контролю тощо.

Ще 1965 р. Володимир Дмитрович був нагороджений медаллю «Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні». Цією медаллю тоді нагороджували не тільки ветеранів війни, але й передовиків виробництва, переможців соцзмагання, кращих працівників установ, підприємств і організацій. Після двадцяти п'яти років трудового стажу він отримав посвідчення і медаль «Ветеран праці». Не перелічити

численних почесних грамот, подяк, премій, які отримав Мічуда В.Д. за своє трудове життя. Це нагороди Міністерства культури СРСР і УРСР, Міністерства культури України, Рівненської обласної державної адміністрації, обласного управління культури і обкому профспілки працівників культури, адміністрації музею тощо. Без перебільшення, він їх заслужив.

Володимир Дмитрович працював у музеї до липня 2005 р., вийшов на пенсію за станом здоров'я, перенісши складну операцію на серці. Помер музейний художник у вересні 2008 р., похований на Басівкутському цвинтарі Рівного.

Але життя продовжується. У Володимира Дмитровича залишився син і онук. Син – Ігор Володимирович Мічуда – депутат міської ради, очолює одну із провідних будівельних організацій м. Рівного. Принагідно згадаємо, що він також деякий час працював у музеї поруч з батьком після військової служби. Серед людей поширений вислів: «Коли втрачають, то згадують». Музей справді втратив прекрасного фахівця і хорошу людину Володимира Дмитровича Мічуду, але ми згадуємо і пам'ятаємо, що волею долі мали можливість з ним спілкуватися, працювати, дружити, і це не забувається.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів РОКМ. Особова справа Мічуди В.Д.
2. Архів РОКМ. Журнали обліку виставок відділу науково-освітньої роботи РОКМ за 1970, 1980, 1990 рр. і до 2005 р.
3. Національний Пантеон «Козацькі могили»: Збірник тез історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю створення музею «Козацькі могили». – Рівне, 2007. – 70с.
4. Столярчук Б.Й. Митці Рівненщини: Енциклопедичний довідник. – Рівне: Ліста, 1997. – 366с.

Андрій НАГОРНИЙ, Олена ПРИЩЕПА

Шкільні традиції і спадок поколінь як головні здобутки НВК № 2 «Школа-ліцей» м. Рівне

(ДО 70-РІЧЧЯ ДІЯЛЬНОСТІ)

У житті міст та їхніх мешканців заклади освіти відігравали завжди значну роль. Насамперед їхня діяльність позитивно позначалася на культурно-освітньому середовищі міст, та, власне, його і формувала. Водночас шкільні установи змушені були слугувати знаряддям виховання підростаючого покоління у дусі тих ідеологічних догм, які нав'язувалися українському населенню різними політичними режимами. Так, радянська влада визначала школу головним інструментом комуністичного виховання молоді і відповідно з цим розбудовувала освітню мережу та організовувала навчальний процес.

У цій статті піде мова про початки діяльності Рівненської середньої школи № 2 в перші роки радянської влади (1939-1941). Прослідкувати функціонування, з'ясувати місцезнаходження цього навчального закладу в указаний період дозволяють документи, які зберігаються в Рівненському обласному державному архіві.

Потрібно відзначити, що в Рівному міжвоєнного періоду функціонувала розгалужена мережа середніх навчальних закладів як державних, так і приватних. Відомою у місті була російська приватна коєдукаційна (змішана) гімназія Російського товариства добродієвості. До висвітлення окремих напрямів її діяльності уже зверталися рівненські дослідники [14, арк.167-173].

Як вдалося з'ясувати, з приходом у вересні 1939 р. на західноукраїнські землі Червоної Армії і встановленням радянської влади невдовзі цей навчальний заклад був реорганізований у середню школу № 2 м. Рівне з російською мовою навчання. Щоправда до кінця 1939 р. за ним зберігалася назва російської гімназії, хоча приватний її статус був ліквідований відразу.

Відомо, що в процесі реорганізації шкіль-

ної мережі, здійснюваної з приходом більшовиків на західноукраїнські землі, директори навчальних закладів Рівного, призначені ще польською владою, позбулися керівних посад [6, арк.1]. У переважній більшості радянська влада доручила керувати рівненськими школами прибулим зі східної України вчителям – переважно членам КП(б)У.

Так 1 листопада 1939 р. директором російської гімназії у Рівному був призначений Іван Вакулович Гориславець. Він мав 10 років педагогічного стажу, однак вищу освіту отримав лише 1938 р., закінчивши Ставропольський інститут соціального виховання. У Рівненській СШ № 2 викладав у 7-10 класах хімію [1, арк.1]. Натомість попередній директор цього навчального закладу – відомий у Рівному педагог Сергій Гвальбертович Лобачевський, був понижений в посаді і став завідувачем педагогічної частини СШ № 2 [9, арк.277].

Одним із перших кроків тимчасового управління м. Рівне було виселення Рівненської приватної російської гімназії із власного будинку за адресою вул. 13 Дивізії, 53 (невдовзі перейменованій на вул. Червоноармійську, сучасна назва – Симона Петлюри), в якому вона розміщувалась із середини 20-х рр. XX ст. І хоча міський відділ освіти мав намір повернути це приміщення у своє підпорядкування, мотивуючи, що воно було незаконно зайняте під військовий шпиталь Червоної Армії, зробити це до 1941 р. не вдалося [6, арк.5]. Лише після визволення Рівного від німецько-фашистських загарбників у лютому 1944 р. тут почала працювати російська середня школа № 5.

Таким чином, від середини вересня і до кінця 1939 р. російська гімназія тулилася в шести кімнатах пристосованого для на-

вчання приміщення, місце розташування якого з'ясувати поки що не вдалося.

Про незадовільні умови, в яких перебував цей навчальний заклад на той час, повідомляв директор гімназії І. Гориславець у доповідній записці до начальника тимчасового управління Рівного І. Горбатенка від 3 грудня 1939 р. [7, арк.8, 8 зв.]. У зв'язку із укрупненням навчальних закладів до російської гімназії перевели учнів кількох загальноосвітніх шкіл – колишніх повшехних. Таким чином, загальна чисельність учнів цього навчального закладу наприкінці 1939 р. перевищувала тисячу осіб. Однак з різних причин школу відвідувало не більше 700 учнів. І хоча навчання було організоване у три зміни, проводити уроки в повному обсязі не було змоги.

Тимчасове управління Рівного обіцяло передати російській гімназії колишнє приміщення польської державної гімназії, що розміщувалася на вулиці Дубецького, 4 (нині ця будівля за адресою Пушкіна, 4 використовується як управління МВС у Рівненській області). Проте до грудня 1939 р. тут перебували червоноармійці санітарної служби шпиталю у кількості 150 чоловік [7, арк.8, 8 зв.].

За новою адресою (вул. Пушкіна, 4) цей навчальний заклад почав облаштовуватися не раніше січня 1940 р. На той час у місті була завершена реорганізація шкільної мережі. Відомо, що з січня 1940 р. по червень 1941 р. у Рівному функціонувало 17 шкіл, з них 6 – середніх (по одній – з українською, єврейською, польською мовою навчання, 3 – з російською), 10 шкіл – семирічок (майже усі з польською і єврейською мовами навчання), 1 початкова школа з чеською мовою навчання [11, арк.3]. На базі Рівненської російської гімназії почала працювати середня школа № 2 з російською мовою навчання.

Отже, упродовж 1939-40 навчального року навчальному закладу довелося двічі змінювати адресу, що негативно позначалося на його діяльності [1].

Зауважимо, що й у подальшому на шкільну будівлю, що на вул. Пушкіна, 4, яку

міська влада виділила середній школі № 2, продовжували зазіхати владні структури, які не мали жодного стосунку до освітньої галузі. Так, у звіті про роботу шкіл м. Рівне (квітень 1940 р.) завідувач міськвно М. Головатенко наголошував, що «приміщення СШ № 2 весь час намагаються зайняти частини НКВС» [6, арк.5].

6 травня 1940 р. Ровенський міський відділ освіти повідомляв міській раді, що оскільки шкільне приміщення на вул. Пушкіна, 4 має відійти під управління НКВС, то для розміщення учнів у будівлі на вул. Червоноармійській, 53, потрібно зробити капітальний ремонт [8, арк. 5]. Таким чином, відчуття невлаштованості не полишало колектив середньої школи № 2 і надалі.

Слід зазначити, що використання шкільних приміщень не за призначенням практикувалося новою радянською владою повсюди на західноукраїнських землях. Це вносило безлад в організацію навчального процесу і дискредитувало радянську освітню систему. Виправленням такого становища мала керувати постанова РНК і ЦК ВКП (б) від 11.10.1940 р. про повернення всіх шкільних приміщень навчальним закладам [3, арк.22], однак у повному обсязі вона так і не була виконана.

Із 17 вересня до 10 січня 1940 р навчання у шкільних закладах Рівного проводилося ще за старими польськими програмами. Заборона викладання поширювалася лише на закон Божий та історію Польщі [6, арк. 1]. Із січня 1940 р. на базі колишніх польських гімназій почали працювати середні школи-десятирічки, зокрема, як уже зазначалося, й середня школа № 2. Відповідно на два роки мало подовжитися навчання для учнів випускного восьмого гімназійного класу. У всіх навчальних закладах запроваджувалося безкоштовне навчання, скасовувалося викладання релігійних дисциплін, навчання переводилося на рідну мову [12, арк.299-230].

Нормальний ритм роботи середньої школи № 2 м. Рівне на вул. Пушкіна, 4 порушувало перебування в одному з нею приміщенні вечірньої середньої школи для

дорослих, яку відвідувало до 200 чоловік, (обов'язки її директора за сумісництвом виконував директор СШ №2 І. Гориславець). Господарські видатки останньої також покривалися за рахунок СШ №2 [8, арк.5].

Саме тому 27 серпня 1940 р. на засіданні Ровенської міської Ради, присвяченому аналізу готовності шкіл до нового навчального року, було прийнято рішення про розміщення частини учнів школи № 2 в класних кімнатах інших шкіл [8, 7].

Подібні проблеми, які суттєво заважали роботі освітянської галузі, як правило, не підлягали широкому обговоренню, натомість у місцевій пресі подавалася лише позитивна інформація. Так у газеті «Червний прапор» – органі Ровенського ОК КП(б)У – напередодні нового 1940-41 навчального року було опубліковане наступне: «Учебний рік в другій російській середній школі м. Ровно почався організовано. У школу прийшли всі учні. Школа в цьому році укомплектована найкращими викладачами. Обладнані учебні кабінети, шкільний зал. На зиму завезено потрібну кількість палива. Створені всі умови для творчої праці вчителів та учнів» [13].

Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що на початку 1940-41 навчального року міський відділ освіти не мав чіткого плану покращення умов навчання учнів цього навчального закладу. Спочатку мали намір перевести хоча б частину учнів СШ № 2 на навчання у приміщення СШ № 5 з єврейською мовою навчання, що розміщувалась на вул. Червоноармійській, 36 (нині в цьому будинку на вул. С. Петлюри, 26 знаходиться обласна станція юних туристів, сама ж будівля зводилась у міжвоєнний період для потреб єврейської гімназії «Тарбут») [10, арк. 33].

Однак від цієї ідеї невдовзі відмовилися, оскільки погіршувалися умови праці ще одного середнього навчального закладу міста – СШ № 5. У відповідності з наказом Ровенського міського відділу народної освіти №121 від 3 вересня 1940 р. до СШ №5 була приєднана неповна середня єврейсь-

ка школа №13, що містилася на вул. Леніна, 77 (сучасна 16 Липня, 77, де зараз розміщується обласний відділ соціального забезпечення). Натомість вивільнена шкільна будівля за адресою вул. Леніна, 77 була передана для потреб СШ №2 «як підсобне приміщення» [10, арк.34, 35]. Остаточне рішення про зміни в шкільній мережі стосовно СШ № 2 затверджувала Ровенська міська Рада [8, арк.25].

Таким чином, упродовж 1940-41 навчального року СШ № 2 м. Рівного мала в своєму розпорядженні два приміщення – на вул. Пушкіна, 4 та на вул. Леніна, 77.

Невдовзі за новою адресою (вул. Червоноармійська, 36) знайшла постійну прописку вечірня школа для дорослих і після її переселення з вулиці Пушкіна, 4 у головному навчальному корпусі СШ №2 стало набагато просторіше [10, арк. 44зв-45]. Та незважаючи на це, чисельність її учнів відчутно скорочувалася. Так, за даними Ровенського обласного відділу народної освіти на початок навчального 1940-41 рр. в СШ № 2 м. Рівне було 19 класів і навчалось 679 дітей [4], а на кінець цього ж навчального року вже нараховувалося 12 класів і відповідно 395 учнів [5, арк.1].

Припускаємо, що частина учнів СШ №2, зважаючи на постійні переселення цього навчального закладу, могла перевестися на навчання до інших середніх шкіл (насамперед до СШ №3 з російською мовою навчання, що на сучасній вулиці Маяковського, 13), а діти із сільської місцевості (такі теж навчалися у школі) могли перестати взагалі її відвідувати. З архівних документів відомо, що на той час повсюди на Рівненщині спостерігалось погане забезпечення школярів одягом і харчами [3, арк.33]. Не був організований підвіз учнів із сільської місцевості, які навчалися у середніх школах Рівного [3, арк.13].

Водночас поповнювався новими кадрами вчительський колектив СШ № 2. Так, станом на 1 січня 1940 р. тут працювало 22 вчителів [10, арк.18зв.], а вже в березні 1941 р. їх нараховувалося 27 [9, арк.277]. Майже половина вчителів СШ № 2 прибу-

ли зі східних областей України. Більшовицька влада насамперед їм могла довірити виховання підростаючого покоління на комуністичних засадах. Переважна більшість були випускниками 1938-40 рр. Одеського державного університету, Миколаївського вчительського інституту, Ставропольського інститут соціального виховання тощо й не мала досвіду педагогічної роботи.

Вигідно вирізнялася у вчительському колективі СШ № 2 когорта старих педагогічних кадрів, які продовжували працювати в перші роки радянської влади. Це були фахівці із ґрунтовною вищою або середньою педагогічною освітою, яку вони у свій час здобули у провідних вузах Західної Європи, царської Росії, Другої Речі Посполитої [9, арк.277]. Як правило, своїм вихованцям вони давали глибокі знання [2, арк. 8]. Водночас у виховній роботі на засадах радянської системи активнішими виглядали вчителі, які прибули зі східних регіонів України [10, арк.43].

Після того, як узимку 1940–41 рр. був репресований завпед СШ № 2 С. Лобачевський, з 1 січня 1941 р. на цю посаду призначили Касяненка Івана Федоровича, який закінчивши 1940 р. історичного факультету Одеського університету, встиг попрацювати в радянській школі лише один рік [10, арк. 46]. Вочевидь, до нової генерації педагогічних кадрів, вихованих вже за радянських часів, більшовики ставилися з довірою.

Усі без винятку вчителі працювали на той час у надзвичайно складних умовах. Незважаючи на надмірну завантаженість навчальними годинами, їх долучали до організації виборчих кампаній, зобов'язували виховувати учнів на засадах атеїзму, любові до радянської батьківщини (СРСР), ненависті до її ворогів.

Робота з виховання учнівської молоді в СШ № 2 з точки зору нової влади потребувала поліпшення. Так, міський відділ освіти, звітуючи перед своїм обласним керівництвом (не пізніше квітня 1940 р.), зазначав, що «в СШ № 2 ... одного разу з'я-

вилася на руках дітей фашистська свастика та листівки про існування бога і кінець світу» [6, арк.5]. Можливо, подібна інформація могла слугувати офіційним приводом до арешту вже згаданого С. Лобачевського.

Виховним цілям мали служити створені в школі комсомольська і піонерська організації. У штаті школи працював навіть комсорг, який отримував за це платню. Як і в решті навчальних закладів Рівного, у цій школі працювали осередки добровільних товариств МОПРу (Міжнародної організації допомоги революціонерам), ТСО-Авіахіму (Товариства сприяння роботі авіації та хімічній промисловості), Червоного Хреста, Безбожників тощо [3, арк.22].

Підтримувала СШ № 2 тісні контакти із Ровенським державним вчительським інститутом, створеним на початку 1940 р. Відомо, що з лютого до травня 1941 р. деякі студенти вузу проходили тут педагогічну практику. Так, в матрикулі (заліковій книжці) студента 1 курсу історичного факультету Терентія Новака про це були зроблені відповідні записи [15].

У грудні 1940 р. на базі СШ № 2 м. Рівного для студентів заочної форми навчання Ровенського вчительського інституту був відкритий консультаційний пункт. Чотири з восьми вчителів, затверджених консультантами студентів-заочників, працювали саме в цій школі: С. Лобачевський (російська мова і література), І. Касяненко (історія і конституція СРСР), В. Канторовська (математичні предмети), І. Гориславець (хімія) [10, арк.51зв.]. Учителька СШ № 2 Дмитрієва Я.В., яка у 1940 р. була направлена на роботу з Києва, невдовзі стала студенткою-заочницею Ровенського вчительського інституту [16].

Таким чином, традиції середньої школи № 2, яка функціонувала у Рівному ще у 1939-41 рр., були започатковані Рівненською російською приватною гімназією. Сучасний навчально-виховний комплекс «Школа-ліцей № 2» м. Рівне вважає себе її спадкоємцем. Діяльність Рівненської СШ № 2, як і решти навчальних закладів, 28

червня 1941 р. була перервана німецько-фашистською окупацією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. р-2. – Оп.2. – Спр.5.
2. ДАРО. – Ф. р-2. – Оп.2. – Спр.8.
3. ДАРО. – Ф. р-2. – Оп.2. – Спр.42.
4. ДАРО. – Ф. р-2. – Оп.2. – Спр.62.
5. ДАРО. – Ф. р-2. – Оп.2. – Спр.84.
6. ДАРО. – Ф. р-2. – Оп.2. – Спр.141.
7. ДАРО. – Ф. р-106. – Оп.2. – Спр.3.
8. ДАРО. – Ф. р-122. – Оп.1. – Спр.16.
9. ДАРО. – Ф. р-329. – Оп.1. – Спр.11.
10. ДАРО. – Ф. р-329. – Оп.2. – Спр.2.
11. ДАРО. – Ф. р-329. – Оп.3. – Спр.6.
12. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2003.
13. Навчальний рік почався // Червоний прапор. – 1940. – 3 вересня.
14. Нагорнюк О. Російські товариства доброчинності на Волині (1920-ті – 1930 ті рр.) // Історія очима молодих дослідників: Матеріали регіональної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів, здобувачів, магістрантів. – Вип. 1. – Рівне, 2006. – С.167-173.
15. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – КП 14953 / III Д 9151.
16. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – КП 9071 / Д 6046.

Анастасія ОБАРЧУК

Стецькі-Олехновичі – власники Межиріччя Корецького*

Історія Волині безпосередньо пов'язана з багатьма відомими польськими родами. Серед них поважне місце посідає шляхетська родина Стецьких гербу Радван, котрі у XVIII – першій половині XX ст. володіли низкою населених пунктів сучасної Рівненщини та значно вплинули на її історію.

Важливо зазначити, що література, присвячена волинській шляхті загалом і родині Стецьких зокрема, не є чисельною. Найціннішим джерелом інформації із даного питання є робота Тадеуша Єжи Стецького «З бору і степу» [9]. Окремі розрізнені відомості стосовно родини Стецьких, їх життя та діяльності в Межиріччі Корецькому містяться в польських виданнях XIX–XX ст. Серед них варто відзначити історико-краєзнавчі праці Антонія Мошинського, Каєтана Козьміяна, Романа Афтаназі. За роки незалежності дещо активізувалась дослідницька діяльність українських краєзнавців, але їх розвідки, присвячені волинській шляхті, носять переважно фрагментарний характер. Наукових публікацій, присвячених Стецьким, у сучасній українській історіографії взагалі не існує.

1. Радван – герб родини Стецьких

Генеалогія Стецьких бере початок від Олехна Тишковича Стецького [3, 165], який жив у XVI ст. та володів земельними наділами на Київщині. Його нащадки аж до сьогодні додають до власних імен вказівку – «Олехнович».

* - З 1965 р. переіменовано на Великі Межиріччя.

Родовим гніздом Стецьких було село Стечанка (тепер Київська обл.). Через це в офіційних документах члени родини іменували себе «На Стечанці Стецькі» [8, 7]. Саме в Стечанці знаходилися перші поховання Стецьких. Після аварії на Чорнобильській атомній електростанції село потрапило до зони відчуження, і в 1996 р. було дощенту знищене пожежею.

Першим представником цієї родини, котрий отримав у власність волинські землі, став Казимір Станіслав Стецький (прибл. 1670-1748 рр.) – хорунжий, каштелян Київський, староста Овруцький, згодом, полковник. Він, примножуючи свої багатства, 1713 р. придбав у Головінських та Суходольських село Кустин, де збудував палац та оселився [9, 101].

Казимір Стецький був визначною особою свого часу. Завдяки військовій вправності та політичним переконанням здобув славу й милість польського короля Августа II, який всіляко сприяв Стецькому й допоміг йому стати сенатором. Двічі Казимір був одружений. З першою дружиною Йоганною Нусеровською дітей не мав. А в другому шлюбі з Антоніною Корвін-Коссаковською народилося дві доньки Маріанна та Кароліна й син Ян, який по смерті батька успадкував його володіння та родовий маєток у Кустині. Проте для власної резиденції Ян Казимір обирає інший населений пункт – Межиріч Корецький.

Про те, як Ян Казимір Стецький став власником Межиріч краєзнавча література має дві версії. За однією, поданою Тадеушем Єжи Стецьким в книзі «З бору і степу», Ян Казимір придбав село в коронного мечника Франциска Фердинанда Любомирського 1773 р. [9, 138]. За іншою, яку наводить в «Ілюстрованому путівнику по Волині» Мечислав Орлович, Стецький виграв Межиріч у пана Яблоновського під час гри в карти [6, 241].

Саме у новопридбаному селі староста Овруцький Ян Казимір Стецький створює власну резиденцію. На місці колишнього замку Любомирських він зводить палац. Для його будівництва з Європи було за-

прошено відомого архітектора італійського походження Доменіко Мерліні [2, 32], який найбільше прославився проектами варшавських палаців «Крулікарні» та Лазенковського. Факт участі зодчих-іноземців у проектуванні та будівництві садиб підсилював ефект суспільної значущості та підкреслював фінансової можливості власника.

Виконуючи замовлення Стецького, Мерліні проектує його садибу в класицистичному стилі, відповідно до тогочасних естетичних уподобань. Палацовий комплекс поєднав три двоповерхові будівлі: головний корпус та два флігелі, сполучені з ним дугоподібними галереями-переходами. У центральній будівлі розміщувались шляхетські покої. В одному з флігелів кухня, помешкання управляючого, господарчі приміщення; на другому його поверсі – кімнати слуг та музикантів. Другий флігель слугував «готелем» для гостей Стецьких [4, 242]. Усі три будівлі утворювали органічний ансамбль, парадність якого була досягнута особливим просторовим розміщенням. По-перше, розташуванням палацу на досить високому пагорбі, а по-друге, згрупуванням архітектурних об'єктів по осі, зорієнтованій на історичний центр Межиріччя.

Точна дата закінчення будівництва невідома. Деякі джерела вказують на 1789 р. [2, 33], але на рисунку кінця XVIII ст., виконаному тушшю та аквареллю, що зберігається в Музеї князів Чарторийських у Кракові, над дверима палацу проглядається дата 1793 р., вона цілком може вказувати на кінець будівельних робіт [4, 240].

Варто зазначити, що під час облаштування резиденції Стецького були проведені меліоративні роботи, ймовірно, вперше у цій місцевості. Навколишні болота та трясовиська осушили й перетворили на гарні розлогі луки [9, 139].

Слід зауважити, що в навколопалацовій території відчутні романтичні ноти, співзвучні тогочасній європейській моді. Зокрема, у Каєтана Козьміяна знаходимо спогади про два великі пагорби, викладені

з чорних мармурових плит, які пан хорунжий називав Етною і Везувієм [5, 319]. З тієї ж причини у підніжжя палацового пагорба з'явилася штучна водойма – невеликий ставок. Подібний прийом використовувався заздалеку не в кожній шляхетській садибі кінця XVIII – початку XIX ст. та ніс у собі семантичне навантаження, будучи долученим до знакових систем романтичних парків.

Користуючись розрізненими відомостями польських дослідників-краєзнавців, можна скласти історичний портрет Яна Казимира Стецького – видатної, але, при цьому, досить суперечливої постаті XVIII – поч. XIX ст. За політичним становищем це був останній великий коронний хорунжий, сенатор, який мав посаду Овруцького старости та володів великими маєтками на Київщині й на Волині.

Відомо, що до Яна Казимира Стецького приязно ставився польський король Станіслав Август Понятовський. Він навіть нагородив хорунжого орденом Святого Станіслава, а згодом – Білого Орла. Але також існує інформація, що Ян Казимір брав участь у Барській конфедерації польської шляхти, спрямованій проти короля та його проросійської політики [9, 104].

Характеризуючи Яна Казимира Стецького, історики визначальними називають його егоїзм та скупість, а також жорстоке поводження з місцевою шляхтою. Проте, головною вадою хорунжого було те, що він засипав суди і трибунали різними справами. Судився через кожну дрібницю (за дешицю землі, за сто злотих), не зважаючи, чи його супротивник був багатим, як і він магнатом, чи дрібним шляхтичем. Тішився найдрібнішою виграною справою й сердився, якщо процес закінчувався не на його користь [9, 104].

Цікаво, що ставши власником Межиріча, Стецький щонайперше розв'язав фінансову суперечку з ченцями ордену піарів, які ще на початку XVIII ст. були запрошені сюди Єжи Домініком Любомирським та утримували колегіум і костел Святого Антонія (1702-1725 рр.). За фундушем Любо-

мирського ченці-піари мали у своїй власності деякі околичні землі та 7 % щорічних надходжень від Межиріча. Ян Казимір намагався відібрати в ордену земельні наділи і деякі монастирські приміщення та протягом кількох років зменшував відсоток прибутку із 7 % до 3,5 % [7, 54-68]. Щоправда, згодом Стецький примирився з піарами, робив пожертви для школи, заклав при костелі шпиталь, запросив із Корця художника Вендриховського, який оздобив інтер'єр костелу фресками [9, 138]. А також став фундатором шкільної бібліотеки, що підтверджувала мармурова таблиця на бібліотечній стіні, на ній – подяка Яну Казимиру [9, 146].

Публічними справами займався неохоче, але досить часто у своєму маєтку влаштував бали для місцевої шляхти, яка хоч його й недолюблювала, але ігнорувати запрошення великого коронного хорунжого не могла.

Улюбленою розвагою Яна Казимира, як і більшості тогочасних шляхтичів, було полювання. У мисливських ловах, зазвичай, брали участь до ста осіб, запрошених паном, які верхи виїжджали до околичних лісів зі зброєю й сітями та впродовж кількох днів полювали на місцеву звірину [9, 139]. Ще однією його слабкістю були коні. Тому біля палацу було облаштовано конюшню, де за наказом Яна Казимира розводили та утримували коней польської та арабської порід [4, 237].

Ян Казимір одружувався тричі. З першою дружиною Марією-Терезою Малаховською, яка рано померла, мав трьох синів: Ігнація (загинув у молодому віці), Кароля (став власником Кустина) та Юзефа (успадкував Межиріч). Від другого шлюбу з Теодорою Валецькою, що закінчився розлученням, Стецький мав доньку Дороту. Будучи в похилому віці, Ян Казимір одружився втретє на значно молодшій від себе Міхаліні Попель; вона через деякий час покинула чоловіка.

Помер Ян Казимір Стецький у 1820 р. та за католицькою традицією був похований у кількох костелах на Волині. Зокрема,

його серце у золотому релікварії знаходилось у домініканському костелі в сусідньому з Межирічем Невіркові [9, 129].

Після смерті Яна Казимира Стецького власником Межиріча, як вище згадувалось, став його син Юзеф, маршалок шляхти Рівненського повіту. Як зазначають історики, це була особистість за характером цілком протилежна батькові [9, 140], особливо у ставленні до освіти. Відомо, наприклад, що він опікувався піарською школою, яка зазнавала певних утисків зі сторони Яна Казимира, але вже від його сина отримала значний фундуш. Зокрема, ченцям-піарам Юзеф Стецький відписав невелике сусіднє село Харучу (тепер с. Колодіївка Корецького р-ну) для створення непорушного капіталу, а також 300 тис. злотих на облаштування фізичного та хімічного кабінетів й 100 тис. злотих на комплектування бібліотеки [4, 237]. Юзеф Стецький ще й за власний кошт добирав учителів для школи й навіть виділяв фінанси на утримання бідної молоді. Допомогала йому завжди у цьому його дружина Текля Вільга.

Активна меценатська діяльність Стецького в галузі освіти цілком відповідала вимогам часу та була пов'язана з конкретними історичними причинами. Після того, як Річ Посполита в результаті трьох поділів наприкінці XVIII ст. втратила свою незалежність, польська шляхта насамперед зосередила свою діяльність на культурно-освітній сфері, як на одному із шляхів самозбереження польського етносу. Тому у цей час польські аристократи активно підтримували польські чи пропольські навчальні заклади, особливо на теренах Російської імперії.

Завдяки сприянню Стецьких школа піарів у Межирічі Корецькому підвищилась до ступеня шестикласної гімназії, що поряд із Кременецьким ліцеєм в народі часто іменувалась «Волинськими Афінами». Хоча сам Юзеф Стецький не відзначався вченістю, проте був обраний почесним членом Віленського університету за меценатську діяльність у галузі освіти і науки. А

згодом йому було надіслано орден Святої Анни з діамантами [9, 140]. Та й самі ченці-піари при нагоді віддячували своєму покровителю, зокрема, у стіну шкільної екзаменаційної зали була вмурована чорна мармурова плита, де золотими літерами було викарбовано подяку Юзефу Стецькому [9, 146], а також щороку, окрім традиційних великих свят, у костелі правили особливу службу в день пам'яті Святого Юзефа Каласанта – на іменини свого благодійника.

Улюбленими розвагами Юзефа, як і його батька, були полювання та розведення коней. У дворі резиденції Стецьких знаходилось три майданчики, перегорожені штахетами. Там були стайні на сотню коней, вози та брички і, так звана, «егерня» – кабінет, де власник, оглядаючи коней, пив ранкову каву або вечірній чай [4, 245].

Продовжив Юзеф і батьківську традицію проведення в родовому маєтку пишних балів, хоча вони мали дещо інший характер. По неділях і на великі свята межиріцький палац був відчинений також для учнів колегіуму, їх завжди гостинно приймали та пригощали [4, 238]. Під час балів грав оркестр із двадцяти чотирьох осіб, яким диригував Антоній Ліпінський, співав придворний хор. Для балів призначалася велика зала на другому поверсі палацу, прикрашена розписами та ліпниною зі стилізованими лірами, масками та схрещеними мушлями [4, 243].

Для дозвілля шляхти на першому поверсі палацу була створена також більярдна зала. Але, що цікаво, там же в стіні знаходилася шафа з невеликим вівтарем, після відкриття якої приміщення могло слугувати домовою каплицею.

Важливо зазначити, що, облаштовуючи власний палац та прилеглі до нього території, Юзеф Стецький заклав при маєтку ботанічний сад. Разом із кременецьким він був одним із перших на Волині [9, 140]. Загалом же кінець XVIII – поч. XIX ст. в Європі був часом закладання великих паркових систем при маєтках аристократії. Естетика створення паркових зон йшла із За-

хідної Європи до Польщі, а звідти на Волинь.

Для волинських магнатів створення регулярних паркових систем давало гарну можливість продемонструвати заможність родини, їх обізнаність із європейськими мистецькими смаками, піднести їхній статус. Родина Стецьких не стала винятком, тому їхні паркобудівничі в кращих англійських традиціях висаджували декоративні дерева різних порід, облаштовували алеї для прогулянок, створили фруктовий сад біля межиріцького маєтку та кілька оранжерей із квітами, які за красою прирівнювались до королівських.

Посеред парку знаходилося кілька будівель. Однією з них був театр на кілька сотень глядачів. Грали тут актори-аматори, досить часто ставлячи вистави за драматичними творами викладачів колегіуму піарів, іноді гастролювали заїжджі трупи. Особливо популярними були вистави, приурочені до таких подій, як іменини або весілля, що закінчувалися феєрверками [4, 245]. На жаль, будівля театру не збереглася до сьогодні, і його вигляд нам не відомий.

1832 р. Юзеф Стецький помер та був похований у костелі Святого Антонія в Межирічі, яким опікувався при житті. Серце його в золотому релікварії знаходилося біля вівтаря Богородиці, про що свідчила

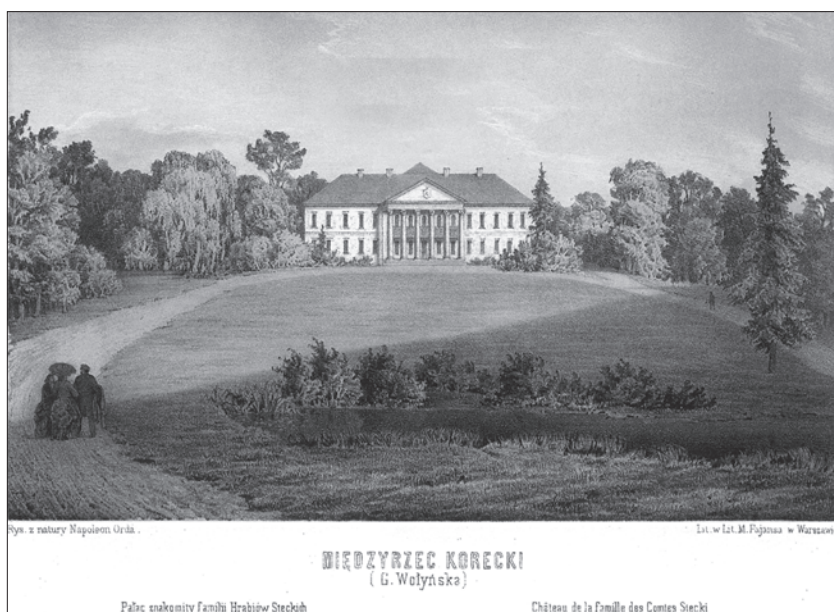
пам'ятна мармурова таблиця, а саме тіло – в крипті під костелом. Поряд із чоловіком було поховано і його дружину Теклю, яка померла незадовго [9, 145-146].

Третім власником Межиріча з родини Стецьких мав стати Людвік, єдиний син Юзефа. Проте молодий улюбленець родини приєднався до повстання 1831 р. та після його придушення, зрештою, мусив шукати собі притулку за кордоном, а межиріцький маєток був конфіскований царською владою та перетворений на школу для лісників та гмінних писарів [9, 140].

Лише після амністії царя Олександра II та довготривалого судового процесу Межиріч було повернено Генріку Стецькому, синові Людвіка та його першої дружини Юлії Чацької. Новий власник, будучи одруженим із Ядвігою Іллінською, володів розкішним палацом у Романові (сучасна Житомирська обл.), тому віддав Межиріч Вітольду Стецькому, своєму зведеному брату, народженому від шлюбу батька з Олімпією Узнанською. Хоча існують відомості, що Генрік Стецький вивіз з межиріцького палацу до Романова всі найцінніші меблі та твори мистецтва [4, 244]. Сьогодні художні цінності Романова складають основу мистецької колекції Житомирського обласного краєзнавчого музею, ймовірно, серед них є й і такі, що раніше прикрашали маєток Стецьких у Межирічі

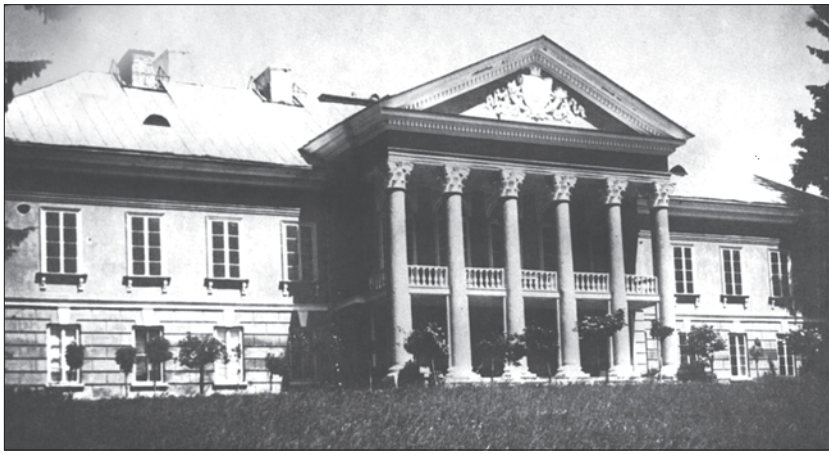
Корецькому. Вітольду Стецькому та його дружині Юзефині Ледуховській довелося тривалий період відновлювати маєток, адже після довгих років конфіскації він перебував у занедбаному стані: був знищений театр, деякі господарські будівлі, пошкоджене оздоблення інтер'єру. Та відновити палац до попереднього стану так і не вдалося.

Останнім власником Межиріча з родини Стецьких, став Юзеф, який був одружений із Марією Микуль-

2. Палац Стецьких (літографія Н. Орди). Кінець XIX ст.

3. Палац Стецьких. Початок XX ст.

ською та мав двох синів – Яна та Александра. Про цей період відомості в історико-краєзнавчих джерелах відсутні. Незначну згадку можна знайти лише у Р. Афтаназі [4, 238]. Тому особливо цінними є спогади жителів колишнього містечка, які досі пам'ятають Стецьких та їх життя в палаці*.

Із розповідей старожилів відомо, що Стецькі не постійно проживали в своєму родинному маєтку. Основні прибутки їм приносило господарство, яке вели управляючі Дзендзівицький та Мартинович. Найбільший фільварок знаходився у с.Новини, там було розташовано лісопилку, розводили свиней та коней. На землях біля межиріцького маєтку вирощували городину, цукрові буряки, зернові та хміль.

Селяни згадують Юзефа Стецького як справедливого пана, який завжди щедро віддячував за старанну роботу. Загалом для цього історичного періоду прихильне ставлення до українців було характерним для польської шляхти, адже після відміни кріпацтва успіх їхнього господарства на пряму залежав від найманих працівників.

Під час великих католицьких та православних свят господарські роботи припинялися й робітники завжди мали вільні дні. Причому тісне співжиття українців та по-

ляків призвело до того, що православні часто відвідували богослужіння у костелі Святого Антонія, а католики – у Петропавлівській церкві.

На великі свята Марія Стецька наділяла селян, які працювали при маєтку, кошиками з їжею. Ті ж, хто чимось провинився, кошика не отримував, а залишитися у свято без панського гостинця вважалося великою ганьбою.

Так само, як і попередні власники, Юзеф Стецький полюбляв верхову їзду та полю-

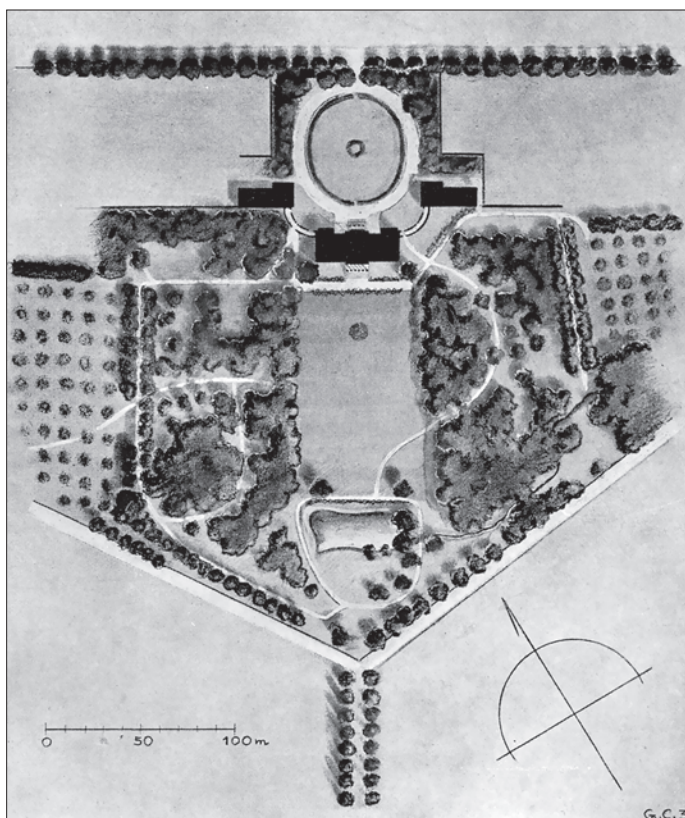
4. Візник Стецьких на подвір'ї маєтку. 30-ті рр. XX ст.

вання. Проводили у межиріцькому палаці й пишні бали. Але, що цікаво, до традиційних шляхетських розваг додалася ще одна новомодна спортивна розвага аристократів – гра в теніс. Спеціально для цього в парку були облаштовані корти, які до сьогодні не збереглися, але ще чітко проглядаються на плані парку 1939 р.

Парк та фруктові сади біля палацу були добре доглянуті. Алею, що вела від підніжжя пагорба до входу в палац, обсадили трояндами. Уночі панський маєток, огорожений високим дерев'яним парканом, охоронявся сторожем із собаками.

У вересні-жовтні 1939 р. після встановлення радянської влади на Західній Ук-

* У підготовці статті використані спогади жителів с. В. Межирічі – Почтар Анастасії Петрівни (1929 р. н.) та Горбова Володимира Олександровича (1936 р. н.).

5. План парку Стецьких 1939 р.
(за К. Желеховською та Г.Чолеком)

раїні сім'ю Стецьких заарештували працівники НКВС*. Каральні органи спершу вивезли Юзефа до Рівного, а звідти до Києва, де він був розстріляний та, швидше за все, похований в одній із братських могил у Биковні під Києвом. Марію Стецьку разом з обома синами вислали до Казахста-

ну. Звідти в 1946 р. вона повернулась до Польщі, а вже 1949 р. померла у Вроцлаві. Їхні діти, останні з родини Стецьких, які ще народилися та деякий час жили в Межирічі, на сьогодні мешкають у Польщі. Старший, Ян, став хіміком, професором Польської академії наук, молодший, Александр, працював інженером-електриком, нині пенсіонер.

Після арешту власників палац Стецьких назавжди втратив роль шляхетської резиденції. Спершу тут розташувалися радянські війська, але вже з початком Великої Вітчизняної війни в кінці червня 1941 р. у ньому було дислоковано німецький гарнізон. Після закінчення війни тут знаходилася сільськогосподарська школа. У 60-рр. XX ст. приміщення палацу було віддано під загальноосвітню школу-інтернат, яка діє й сьогодні.

Драматичним моментом в історії палацу стала пожежа, яка знищила його внутрішнє оздоблення, зокрема, фрески Юзефа Маньковського, що збереглися навіть у війну. Тому початкового вигляду інтер'єр не має. Портик зі сторони парку був перебудований, колони з коринфськими капітелями надмірно спрощені. Знище-

6. Палац Стецьких. Сучасний вигляд

* Відомості про долю родини Стецьких після 1939 р. надав листом Ян Стецький.

ний ліпний герб Стецьких на фронтоні. Зміненим є й навколопалацовий простір: ботанічний сад із декоративними деревами перетворений на фруктовий, центральна алея тепер оточена ялинами, замість троянд, які лише спогад у пам'яті старожилів. Але все ж палац і досі існує, на відміну від чисельних волинських магнатських резиденцій, що цілком втрачені. На сьогодні важливим є його збереження хоча б у теперішньому стані, як цінної пам'ятки історії та палацової архітектури краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Михайлишин О. Л. Палацово-паркові ансамблі Волині другої половини XVIII – XIX століть. – К., 2000.
2. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989.
3. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993.

Ірина ОДОЛІНСЬКА

Культурно-просвітницька робота з молоддю організації «Пласт» на Рівненщині в 20-30 рр. XX ст.

Молодь як майбутнє суспільства завжди привертала увагу дорослого населення. Початок XX ст. був непростим періодом в історії України і нашого краю. Він позначився війнами, революцією, перемінами влади і нестабільністю. Цей час був складним для кожної людини, а особливо для молоді. Вона, як одна з прогресивних верств суспільства, завжди відчуває зміни у ньому. Саме тому на молодь звертається увага, важливим інструментом її соціалізації в суспільстві є просвітницька та культурно-дозвілєва діяльність. З метою консолідації молоді і виховання патріотів своєї держави створюються молодіжні організації, або ж гуртки. Чи не найважливішу роль у житті молоді на Рівненщині 20-30-х рр. XX ст. відігравала організація «Пласт». Її внесок в історію, культуру, освіту краю є досить вагомим. Активною була і культурно-просвітницька робота «Пласту»,

яка велася серед молоді. Це й зумовлює актуальність цієї статті [3, 122].

Дослідженням життя молоді, зокрема її діяльності в «Пласті», займалися ціла когорта науковців. Серед них Ю.М. Візитів, Ю. М. Жданович, Т. Ф. Алексеєнко, Я. Луцький. Великий внесок у дослідження молодіжної організації «Пласт» саме на теренах нашого краю вніс краєзнавець Г.В. Бухало.

Звичайно, що переважна більшість цих досліджень написані за період незалежності України, оскільки в радянський час діяльність «Пласту» не могла вивчатись, бо комуністична ідеологія вважала цю організацію буржуазно-націоналістичною. Хоча радянська піонерська організація, як і «Пласт», була створена за моделлю скаутського руху, яку придумав англієць Роберт Байдєн-Паулс.

Організація «Пласт» була створена у

Львові 1911 р. студентами Петром Франком і Іваном Чмолю. Це були перші пластові проби. Наступного 1912 р. при Академічній Гімназії у Львові Олександром Тисовським було створено гурток, члени якого 12 квітня 1912 р. склали пластову присягу. Молодіжна організація «Пласт» почала свою роботу. Її керівники розуміли, щоб виховати достойного, розумного, фізично здорового громадянина і патріота своєї держави, однієї військової муштри та походів не достатньо. Молода людина повинна бути всебічно розвинутою. Саме тому виховники в «Пласті» значну увагу зосереджували на культурно-просвітницькій роботі [4, 345].

Після Першої світової війни скаутська організація «Пласт» дуже активно розгорнула свою діяльність. Її ідеї стали поширюватись не тільки в Галичині, але й на території Волині, зокрема – Рівненщині.

Перший пластовий осередок на теренах нашого краю постав у містечку Олександрія Рівненського повіту (нині с. Олександрія Рівненської області) наприкінці 1922 року. Його заснували учні старших класів місцевої польської семикласної школи Володимир Боровський, Теодосій Семенюк, Теодосій Довгалюк. Вони дізнались про галицький «Пласт» із часописів «Український Пласт», «Молоде життя» і пластових календариків «СКОБ», які періодично купували в книгарнях Рівного. Потім «Волинська трійця», як пізніше почали називати у пластових колах В. Боровського, Т. Семенюка, Т. Довгалюка, звернулася до пластового керівництва у Львові з проханням надати їм методичну допомогу для роботи з молоддю. Невдовзі вони отримали зі Львова підручник основоположника пластового руху Олександра Тисовського «Життя в Пласті» [1, 3].

Олександрійські пластуни організували навколо себе молодь і почали проводити сходи, де вивчали географію, історію України, українську мову, займатися фізичними вправами та військовим вишколом, формували власну бібліотеку. При місцевому курені Івана Богуна вперше на

Рівненщині були закладені літературний, драматичний і столярний гуртки, які потім набули значного поширення в куренях Тучина, Городища, Межирич Рівненського повіту, Рівного, Володимира-Волинського, Луцька, Кременця та інших волинських сіл і містечок.

Місцевим провідникам пластового руху належала й ідея створення власного журналу. Так перше число «Листка української селянської Олександрії «СКОБ», як його називали засновники, з'явилося у вересні 1923 року. Виходив він не періодично до 1925 року.

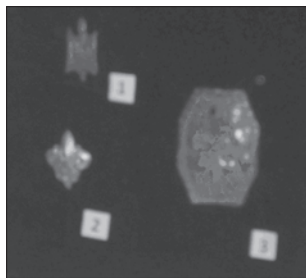
Проте вже у вересні 1923 року діяльність «Пласту» в Олександрії заборонили. Такі дії місцевих органів влади були направлені на втілення у життя курсу примусової асиміляції непольського населення, розробленого правлячим урядом націонал-демократів (ендеків) Польщі.

На сайті рівненського Пласту (<http://plast-rivne.at.ua/index/0-8>) згадується зліт 18 серпня 1927 року. Як вказує джерело, на цьому зльоті пластуни не тільки відпрацьовували військову муштру, але й декламували вірші, організовували різноманітні ігри, в яких дотримувалися народних традицій [5].

Два дні роботи Олександрійського з'їзду супроводжувалися гімнастичними виступами, спортивними іграми, драматичними постановками, тощо. Волинські пластуни продемонстрували рівень своєї фізичної підготовки. Вони вперше виступили з «привселюдними полисами» (показовою програмою). Програму розпочав виступ 150 пластунів на чолі з Степаном Семенюком. Молодь в такт співу виконала вправи пластової руханки (гімнастики), їх продовжили гімнастичні виступи олександрійських пластунів на чолі зі зв'язковим Гаврилюком та межирицьких пластунок.

Показала пластова молодь і рівень своєї військової підготовки. Для цього хлопців і дівчат сформували у два відділи. Кожного «озброїли» пластовою палицею, яка імітувала зброю. Після команди «В атаку!» усі пластуни з криками «Ура, ура!..» проде-

монстрували правила ведення рукопашного бою. Зі свідчень присутніх тут польських секретних співробітників усі були вражені рівнем підготовки пластової молоді. Так у натовпі було чути вигуки: «Якби поляки бачили це наше військо, то їм би жовч луснула».

Пластові значки

Спеціально для пластунів були організовані змагання зі стрибків у довжину і висоту, з бігу на 100 метрів для хлопців і на 60 метрів для дівчат. У бігові перемогли волиняни, серед хлопців – Теодосій Довгало, серед дівчат – Горохович. Було сформовано і дві футбольні команди. Проте за браком часу, відведеного польською адміністрацією на з'їзд, гра не відбулася.

Увечері 19 вересня за пластовим звичаєм було складено ватру. Біля неї пластуни та їх гості читали реферати з історії, слухали українські легенди, перекази, бувальщини, співали пісні, грали в ігри. Згідно з донесеннями конфідентів, кілька разів виконувалася пісня на слова Івана Франка «Не пора, не пора москалям і ляхам служити». Один з пластунів інсценував патріотичний вірш, закінчивши його словами: «Так в наших серцях пломеніє вогонь, як це полум'я, що рветься у гору» [2, 102].

Свою високу акторську майстерність продемонстрували пластуни зі Львова і Кременця. Вони зіграли кілька гумористичних імпрез, які викривали тогочасний лаг, що панував у польському війську. Один із акторів так пояснював обрану ними тему: «Сьогодні у війську культура – дивіться, не дивно що українська молодь, яку забирали до війська, є учасником такого життя».

У Рівному активністю відзначилась і пластівська організація місцевої приватної української гімназії.

У Межиричах місцевий курінь проводив репетиції ко-

медії «Бувальщина», яку мали намір поставити в с. Людвиполе (нині с. Соснове Березнівського р-ну) для того, щоб познайомитися з місцевою молоддю, залучити її до Пласту.

Пластуни кожного з куренів мали окреме скаутське вбрання з відзнаками. Вони збирались, вивчали азбуку Морзе, вчилися користуватись мапою і компасом, співали пісні, організовували вистави, виїзди у літні табори.

У міжвоєнний період «Пласт» для молоді – це була хороша школа, в якій виховувались громадяни своєї країни. У фондах і в експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею знаходяться речі, які передали колишні рівненські пластуни. Переважно ці раритети потрапили до нас із-за кордону. Це фото, речі, значки, якими користувалися пластуни у своїй діяльності, зокрема культурно-просвітницькій [4, 345].

В експозиції залу №12 Рівненського обласного краєзнавчого музею знаходяться фото пластунів Рівненської Української гімназії (поч. 30-х рр.) [11], фото пластунського зльоту в м. Олександрія Рівненського повіту (тепер с. Олександрія Рівненського р-ну) [9], Пластовий прапор 20-х рр. ХХ ст. с. Межиричі Корецького повіту (с.Межиричі Корецького р-ну) [6].

А також серед зібрань музею є значки члена Пласту [7] і значок «25 років Плас-

Пластуни Рівненської української гімназії

ту 1911-1936» [8]. Ці експонати свідчать про діяльність Пласту у 20-30-ті рр. ХХ ст. Саме культурно-просвітницька діяльність пластунів у 20-30-х рр. ХХ ст. висвітлюється цими речами, оскільки фотографії показують заходи, які влаштовували пластуни. Значки отримували пластуни за свою працю і активність, прапор був символом пластового куреня, він супроводжував юних українських патріотів на змаганнях, у походах, на зльотах.

Експозиція показує історію Пласту і його культурно-просвітницьку діяльність. Це досить важливий момент, адже станом на сьогодні, коли наша держава стала незалежною і відродився Пласт, молоде покоління має можливість дізнатися, хто такі пластуни і чим вони займалися. З погляду майже столітньої історії руху експозиція Рівненського обласного краєзнавчого музею розповідає про діяльність «Пласту»

Отже, молодіжна організація «Пласт» в 20-30 рр ХХ ст. стала для молоді нашого краю певним центром ідейно-культурного зростання і дозвілля, зайняття спортом. Для молоді нашого краю того періоду «Пласт» був чи не єдиною можливістю виховати в

собі патріотизм, силу волі, зміцнити фізично і проводити цікаве спілкування зі своїми ровесниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бухало Г. В. Ровенський «Пласт»: Сторінки історії // Зміна. – № 22. – 19 лютого. – 1991. – С.3.
2. Візитів Ю. М. Пластові з'їзди на Волині // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. – Рівне: Рівненський інститут слов'янознавства, 2005. – Вип.5 – С.97-106.
3. Гоярчук О. Пласт як інститут формування національної гідності молоді // Актуальні питання культурології: Зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ. – 2003. – Вип.1. – С.120-124.
4. Савчук О. А. Розвиток руху пластунів на Волині у міжвоєнний період // Велика Волинь: минуле і сучасне (матеріали Міжнародної наукової конференції, жовтень 1994. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. – С.345.
5. Сайт Рівненського «Пласту» <http://plast-rivne.at.ua/index/0-8>.
6. Фонди РОКМ. Пластовий прапор IV Т 3885.
7. Фонди РОКМ. Значок учасника Пласту IV 5777.
8. Фонди РОКМ. Значок «25 років Пласту 1911-1936» доп.13440.
9. Фонди РОКМ. Фото «Пластовий зліт в Олександрії» III Ф 6096.
10. Фонди РОКМ. Фото «Пласт в с. Межиричі Корецького повіту» доп. 16078.
11. Фонди РОКМ. Фото «Пластуни Рівненської української гімназії» доп. 14280/3.

Ярослав ОНИЩУК

Нові матеріали до історії Гурбенського бою

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

2009 р. виповнюється 65 років від часу одного з найбільших боїв Української Повстанської армії з військами НКВС – Гурбенського битви. У квітні 1944 р. неподалік колишнього польського села Гурби на Рівненщині енкаведистами було оточено біля 5000 вояків УПА та мобілізованих з навколишніх місцевостей селян [1, 46; 2, 73]. Події охопили терени сучасних Здолбунівського, Дубенського, Острозького районів Рівненської і Кременецького та Шумсько-

го районів Тернопільської областей. Як засвідчують дослідження, основна частина бойових відділів УПА з боями вийшла з оточення [1, 59-62]. Однак, у лісовому масиві між селами Гурби та Нова Мощаниця залишилося декілька сот неозброєних селян і поранених повстанців [2, 74]. Саме вони, не змігши вирватися з «кільця смерті», стали жертвами жорстоких розправ енкаведистів, засвідчивши велику самопожертву в ім'я незалежної Української дер-

Початок пошукових досліджень в урочищі «Провороття»

жави. За інформацією очевидців до сьогодні багато з убитих лежить у нашвидкоруч облаштованих могилах посеред лісу, не будучи похованими по-християнськи.

2007 р. з ініціативи Рівненської обласної державної адміністрації громадська організація «Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять» під керівництвом автора провела пошукові дослідження на окремих ділянках вищезазначеної території, в результаті чого було отримано нові матеріали до вивчення Гурбенського бою. Їх метою було проведення пошуку, ексгумації та перепоховання останків воїнів УПА і цивільного населення, які загинули під час цих подій, на Пантеоні Слави «Герої Гурбенської битви» біля Свято-Воскресенського чоловічого монастиря [3].

З метою дослідження було обстежено територію лісового масиву північніше с. Нова Мощаниця, де за свідченнями історичних джерел (звітів командирів відділів УПА*), літератури і спогадів місцевих жителів, мали б знаходитися масові поховання загиблих людей, а також місцевість

неподалік хутора Набивці (Бушанська сільська рада) – одного з місць прориву з оточення повстанських підрозділів. Дослідження здійснювались у два етапи: розвідка проводилась у період 16-18 квітня, ексгумаційні роботи з 29 квітня до 4 травня 2007 р.

ТЕРИТОРІЯ НОВОМОЩАНИЦЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ

Із десяти місць ймовірних захоронень, розташованих у лісовому масиві між Гурбами і Новою Мощаницею і позначених на місцевості насипаними на початку 1990-х років могилами з хрестами, людські останки були виявлені лише в урочищі «Провороття».

Об'єкт №1 знаходився на одній з лісових галявин, ліворуч дороги від с. Гурби до Нової Мощаниці. У міжвоєнний час тут стояв будинок лісника. За свідченнями очевидців на цій території були поховані тіла 61 особи, що перебували на лікуванні у повстанському госпіталі [1, 86-87]. На сьогодні місце захоронення позначено мо-

* Звіти зберігаються у фондах Центру дослідження визвольного руху (м. Львів).

гилою з хрестом (згідно з «Технічним звітом з визначення планових координат...» – точка №6 [4]).

У результаті попередньої розвідки вдалося відшукати поховальну яму, яка, однак, розташовувалася не під самим насипом, а прилягала до нього з південно-східного боку. 29-30 квітня 2007 р. проведено розкопки об'єкта. Розміри поховальної ями становили 1,8 х 2 м, глибина – 1,8 м від сучасної поверхні. Уздовж периметра виявлені залишки перетлілих дошок, якими були обшиті стіни об'єкта.

Людські останки 10 чоловік лежали скупченням на долівці, перекриваючи один одного. Тіла перебували у випростаному положенні головами на захід. Дослідження дозволяють стверджувати, що перед тим, як бути засипаними землею, вони були прикриті верхнім одягом (плащами, куртками тощо), а також гіллям дерев.

Остеометричне вивчення кісткових залишків вказує, що серед похованих було 8 чоловіків і 2 жінки. На деяких скелетах простежено прижиттєві поранення, спричинені, ймовірно, розривами боєприпасів і вогнепальною зброєю: відсутні окремі кінцівки тіла, переламані та розщеплені кістки рук і ніг, в окремих випадках проламані черепні коробки. Наприклад, у молодій жінки віком 20-25 років (останок №1) встановили відсутність нижньої частини передпліччя і кисті лівої руки, спричинені, очевидно, важким осколочним пораненням. Вік похованих складав від 16-18 до 40-50 років. Супровідний матеріал, знайдений серед останків, вказує на їх приналежність до цивільного населення. Зокрема, на деяких із них частково збереглися рештки верхнього шерстяного і шкіряного одягу, фрагменти шкіряних ремінів з пряжками цивільного зразка, мідна підківка до жіночого чобота, металевий і пластмасовий гребені (останній виробництва фірми «Маратон»), уламки двох ложок і виделки, дзеркальця, пластмасові гудзики від верхнього та нижнього одягу*. На жодному із загиблих не було взуття.

Матеріали, виявлені під час ексгумаційних досліджень в урочищі «Провороття»

Таким чином, дослідження могили в урочищі «Провороття» дають підстави припустити, що у ній знайдено останки цивільних людей, які, ймовірно, перебували у повстанському шпиталі і померли внаслідок поранень або були вбиті енкаведистами. Розташування тіл, порівняно велика глибина могили, а також залишки дошок, якими були обшиті стіни об'єкта, підтверджують спогади очевидців про поховання загиблих місцевими жителями у підвалі (півниці) на місці напівзруйнованого дому польського лісника Федорка. Шурфування території колишньої лісничівки на предмет виявлення інших поховань позитивних результатів не дали.

Невелику кількість знайдених в урочищі «Провороття» людських останків можна пояснити тим, що після закінчення бою під Гурбами селяни з навколишніх сіл забрали своїх рідних. Ймовірно, у ямі-підвалі були захоронені тіла лише тих людей, які залишилися невпізнаними або з певних причин не були забрані родичами.

* Виявлені під час досліджень матеріали передані у фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею.

ТЕРИТОРІЯ БУЩАНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ

Об'єкт 1. Поховання знаходилося у лісі на північ від хутора Набивці. Візуально простежувалося у вигляді ледь-помітного горбика, поруч із трьома старими соснами. Згідно з інформацією жителя с. Буща Ужвіна М.І. на цьому місці було поховано чотирьох вояків УПА.

Перші ознаки захоронення вдалося простежити під час зняття верхнього пласту землі. Розміри ями складали 1,8 x 1,1 м, глибина залягання долівки – 0,5 м від сучасної поверхні.

Людські скелетовані останки лежали горілиць, у витягнутому положенні, орієнтовані головами на захід. Руки складені на грудях. Судячи із супровідних речей, поховані були одягнуті у радянську та німецьку уніформи, на ногах двох із них збереглися залишки сильно зношених радянських чобіт і черевиків, можливо, американського зразка. Із супровідного матеріалу при останкові №1 виявлено фрагмент саморобної запальнички, засоби для чищення зброї (?) (пістолета або револьвера), графітовий стержень від олівця, декілька гудзиків від верхнього і нижнього одягу. При останкові №2 знайдено складний ніж, набій до гвинтівки системи Мосіна, а також гудзики від верхнього вбрання. Останок №3 представлений складним ножем, йоржиком для чищення зброї (можливо револьвера системи Наган), фрагментом гільзи від набою до револьвера Наган, а також 5 гудзиками від німецького однострою (два із них покриті білою фарбою).

Антропометричні дослідження остеологічних залишків дали наступні результати: усі три скелети відповідали особам чоловічої статі. Вік двох із них визначено в межах 30 років, ще одного – 40-50 років. Слід зазначити, що останній (ост. №2) загинув від поранення в голову осколком снаряда або гранати.

Розташування людських останків на об'єкті №2 (хутір Набивці)

Таким чином, у результаті проведених досліджень можна зробити висновок, що поховання на цій території відноситься до перших післявоєнних років (1944-1946 рр.) і належало воякам Української Повстанської армії, нашвидкуруч похованих самими повстанцями або місцевим населенням. На це вказує невелика глибина могили, захоронення тіл за християнським звичаєм, а також наявність супутніх предметів, не пограбованих енкаведистами.

Об'єкт 2. Розташований на узліссі, у північно-східній околиці хутора Набивці. Він представлений 10 різночасовими могилами під трьома насипами висотою 0,7-1 м. Загалом в об'єкті було знайдено 14 людських останків.

Могила №1. На долівці ями виявлено 4 людські скелети, які складали єдиний комплекс. Останки лежали у випростаному положенні (останок №3 мав злегка підігнуті в колінах ноги) на глибині 0,8 м від сучасної поверхні, орієнтовані головами на захід. Руки складені на грудях. Із супровідних речей знайдено рештки тонкої в'язаної тканини чорного кольору від одягу (ост. 1), гудзики від нижнього одягу, шкіряні реміні від штанів (ост. 2-4), рештки металевих футлярів (ост. 2), а також німецькі військові черевики (ост. 3). На останкові №3, в районі правої нагрудної ки-

шені, виявлено залишки погано збереженого молитовника з текстами молитв старослов'янською і проповідей українською мовами.

Тіла були покладені у могилу одночасно, на що вказує як однакова глибина залягання кістяків, так і те, що кістки скелетів частково перекривають один одного. За антропометричними ознаками останки належали чоловікам віком до 30-ти років.

Могила №2. Остеологічні залишки однієї людини знаходилися у труні і лежали у випростаному положенні головою на захід (ост. 5). Глибина залягання скелета становила 0,9 м від сучасної поверхні. Руки загиблого були підняті до плечей, голова звернута на правий бік. Із супровідного матеріалу знайдено лише кілька гудзиків від сорочки або натільної білизни. Взуття відсутнє.

Остеометричне вивчення кістяка засвідчує вік загиблого в межах до 30-40 років. У районі лівої ноги (мала і велика гомілки) простежено перелом, спричинений, ймовірно, пораненням відламком боєприпаса.

Могила №3. На глибині 1,3 м від сучасної поверхні виявлено одиночне захоронення у труні (ост. 6). Тіло покладене у випростаному положенні головою на захід. Супровідний матеріал складався з п'яти мідних гудзиків від кітеля, а також кількох невеликих гудзичків від натільної білизни. Взуття відсутнє.

Остеометричні дослідження скелета засвідчили, що похований належав до чоловічої статі, мав вік приблизно 25 років, міцну тілобудову і зріст біля 1,8 м.

Могила №4. Представлена двома людськими останками (ост. 7-8), які лежали головами на захід у випростаному положенні на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Супровідний матеріал складався з наступних предметів: невеликої залізної пряжки (ост. 7); п'яти гудзиків (трьох із зображенням орла від польського і двох – від німецького одностроїв), трьох невеличких пластмасових гудзиків від натільної білизни, а також двох фрагментів залізних пряжок (ост.8). На правій нозі одного з похованих

виявлено рештки кирзового чобота.

Антропометричні дослідження остеологічних залишків засвідчило наступне. Виявлені в могилі останки належали чоловікам віком від 25 до 40 років. Один із них (ост. 7) мав виразні пошкодження лівої частини тіла: розламана і зміщена тазова кістка, відсутня кисть та кістки передпліччя лівої руки. Такі наслідки могли бути спричинені важким пораненням, спричиненим розривом боєприпаса (гранати, мінометної міни тощо).

Могила №5. На глибині 1,2 м від сучасної поверхні виявлено залишки тіла однієї особи (ост. 9), покладеної у випростаному положенні головою на захід. Руки складені на грудях. Із супровідного матеріалу знайдено два металеві гудзики військового зразка, застібка від коміра, а також два гачки для підтримки ремня (?) із залишками темно-зеленої тканини. Взуття відсутнє.

Остеометричне вивчення скелета вказує на приналежність особи до чоловічої статі. Вік загиблого – в межах 20-25 років. Причина смерті – важке поранення в голову уламком боєприпаса, в результаті чого черепна коробка тріснула на декілька частин.

Могила №6. Представлена одиночним захороненням (ост. 10) на глибині 0,8 м. Тіло було покладене у протилежному до інших напрямку – головою на схід. Руки витягнуті вздовж тулуба. Відчувається, що захоронення відбувалося поспіхом. На останку виявлено 10 гудзиків від німецького однострою, кілька гудзиків від натільної білизни, три металеві пряжки, одинадцять набойів до зброї німецького виробництва (Р-38, МР) кал. 9 мм, а також один набій до радянської зброї типу ТТ, ППШ, ППС кал. 7,62 мм. Взуття відсутнє. Остеологічні залишки належали молодому чоловікові віком не більше 25 років. На стегновій кістці правої ноги простежено сліди перелому від удару, ймовірно, твердим предметом.

Могила №7. На глибині 0,9 м від сучасної поверхні виявлено рештки тіла однієї людини (ост. 11), покладеної горілиць у випростаному положенні головою на захід. Руки складені на грудях. На кістяку

збереглися фрагменти теплого в'язаного светра, декілька гудзиків білого кольору від сорочки або натільної білизни. На одному із пальців лівої руки – шлюбний перстень, виготовлений із срібла поганої якості. Антропометричне вивчення кісткового матеріалу вказує, що вік загиблого – 30-35 років.

Могила №8. Представлена одиночним захороненням (ост. 12) на глибині 1 м від сучасної поверхні. Тіло лежало у випростаному положенні у труні, від якої залишилися рештки струхлявілих дощок. Орієнтація – головою на захід. Череп злегка повернений у бік лівого плеча, руки складені на животі. Супровідний матеріал дуже бідний і складався лише з двох радянських монет номіналом 20 копійок 1938 і 1939 років випуску.

Остеометричне дослідження кістяка засвідчило, що це була особа чоловічої статі віком до 30 років. У районі правого стегна простежено перелом (у верхній частині) та роздроблення (у нижній) кісткової тканини, спричинені пораненням, ймовірно, уламком боєприпаса або розривною кулею. Сліди ще одного поранення виявлені у нижній частині передпліччя.

Могила №9. Одиночне захоронення (ост. 13) знаходилося на глибині 1,1 м від сучасної поверхні. Тіло лежало у випростаному положенні, орієнтоване головою на захід. Руки складені на животі. Голова похилена на праве плече. Поруч з похованням віднайдено численний речовий матеріал. Це – пляшечка місткістю 0,2 мл від ліків, фрагменти тубика з-під зубної пасти, декілька гудзиків від німецького однострою, пластмасові гудзики від цивільного одягу, фабрична запальничка фірми «Ministere Finances» у шкіряному футлярі. У правій нагрудній кишені кітеля виявлено два пластинчасті фотонегативи розмірами 9x13 см. На жаль, через перебування пластинок у несприятливому середовищі фотоемульсія на них не збереглася. Крім того, у районі лівої кишені штанів знайдено упаковку з 15 набоїв до гвинтівки системи Мосіна кал. 7,62 мм. На ногах простежено шкіряні че-

ревики німецького виробництва з кованою підошвою. Антропометричне дослідження скелета дало підстави ствержувати, що він належав чоловікові віком 35-40 років. З огляду на порівняно багатий супровідний матеріал можна також припустити, що у могилі №9 було поховано когось із старшин УПА.

Могила №10. Знаходилася на південному краї поховального ряду. На глибині 0,5 м від сучасної поверхні у невеликій дерев'яній труні (ящику?) головою на захід було поховано рештки тіла людини (ост. 14), яка згоріла у вогні. Анатомічний порядок тіла порушений: черепна коробка роздрібнена, ребра зміщені, кістки ніг перемішані, а в деяких випадках зламані. На окремих частинах скелета спостерігаються сліди обпалення вогнем. Супровідний матеріал не знайдений.

Виходячи із результатів дослідження кістяка можна сказати, що похований був чоловічої статі і мав вік не більше 20 років.

Згідно свідчень місцевих жителів відомо, що в об'єкті №2 біля х. Набивці було захоронено молодого вояка УПА Головатюка Василя Ананійовича на псевдо «Сокіл», який загинув у підпаленій енкаведистами клуні. Проведені розкопки дають підстави ототожнювати його із останками людини, виявленими у могилі №10. Припускаємо, що перед смертю повстанець міг підірвати себе гранатою, в результаті чого були пошкоджені (зміщені і переламані) окремі кістки скелета, а черепна коробка розпалася на декілька частин.

Таким чином пошуково-ексгумаційні дослідження об'єкта №2 біля хутора Набивці дали можливість стверджувати, що виявлені захоронення є різночасовими і виникли вони у період 1944-1946 рр. Західна орієнтація похованих, складені на грудях руки, а також наявність трун в окремих могилах вказує на факт їхнього захоронення самими повстанцями або кимось із місцевих жителів.

Отже, в результаті пошуково-ексгумаційних досліджень, проведених на території Новомощаницької і Бущанської сіль-

Урочисте перепоховання останків у крипти Пантеону Слави «Герої Гурбенської битви»

ських рад, було виявлено та екстумовано останки 27 чоловік. 18 травня 2007 р. їх урочисто захоронили у криптах Пантеону Слави «Герої Гурбенської битви» біля Свято-Воскресенського чоловічого монастиря на Гурбах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мірчук П. Українська Повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991. – С.73.
2. Марчук І., Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2007. – С.46.
3. Онищук Я. Звіт про проведення пошуково-екстумаційних досліджень захоронень вояків Української Повстанської армії на території Новомишаницької і Буцанської сільських рад Здолбунівського р-ну Рівненської області. – Львів, 2007. Зберігається у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.
4. Янчук Р. Технічний звіт по визначенню планових координат місця поховань учасників бойових дій в ур. Гурби Здолбунівського р-ну Рівненської обл. та відображенню їх місцезонашування на існуючих планово-картографічних матеріалах і космічних знімках // Звіт пошукової експедиції Рівненського обласного краєзнавчого музею по встановленню місць поховань вояків УПА в урочищі Гурби Здолбунівського району Рівненської області. – Рівне, 2006. Зберігається у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Тетяна ПАРХОМЕНКО

Використання хлібної діжки в традиційній обрядовості українців

Серед дерев'яного посуду мешканців Рівненщини на етнографічній виставці Рівненського обласного краєзнавчого музею експонується оспівана в фольклорі хлібна діжа. Цей бондарний виріб для квашування тіста має форму звуженої дуги широкої бочечки та покритку-вікно з обручем. Найчастіше хлібні діжки виготов-

лялися з дубових клепок, проте іноді вони чергувалися із сосновими, що мало сприяти процесу сходження тіста. За відомостями В. Кравченка, клепок у хлібній діжці повинно було бути 9 пар [19, 209]. У «пікальній» діжці РОКМ ритмічно чергуються десять соснових й вісім дубових клепок [24].

Як обов'язкове хатнє начиння, хлібна діжа привернула увагу відомого житомирського дослідника В. Кравченка, який у 1928 р. присвятив їй окрему етнографічну розвідку. На нашу думку, викладений вченим матеріал може бути суттєво доповненим, адже питання обрядово-символічного використання хлібної діжки в народних обрядах і нині залишається мало вивченим. Тож спробуємо заповнити цю прогалину, досліджуючи календарну й сімейну обрядовість українців.

У традиційному побуті східних слов'ян (українців, білорусів, росіян) хлібній діжці відводилась особлива роль. Експедиційні матеріали, зібрані нами, свідчать, що ще на межі ХХ-ХХІ ст.ст. накриту рушником (надіжницею) «пікальну» діжу ставили на покуті в селах Рокитнівського р-ну Рівненської та Чорнобильського р-ну Київської областей [5, 695; 14; 15; 23; 24]. Там вона перебувала під час святкування дванадцятиденних Коляд, у Чистий четвер (коли її

Рис. 1. Діжа на покуті
в с.Олександрівка Рокитнівського р-ну.
Малюнок В. Герасимчук, 1996 р.

ставили на дворі навпроти покуті), а також в день замішування тіста з нового врожаю. В окремих українських та білоруських селах діжка знаходилася на покуті і в свята, і в будень (див рис.1).

Лише раз на рік, у Чистий четвер Великоднього посту, відбувалось урочисте миття хлібної діжі, хлібної лопати із використанням магічних атрибутів. Зокрема, у с.Сновидовичі Рокитнівського р-ну діжу обкурювали свяченим зіллям – материнкою, волошками, маком. Помиту «пікну» діжу до перших променів сонця виносили на двір, де ставили на ослоні навпроти покуті [22, 53]. У с.Голичівка Корецького р-ну таку діжу накривали рушником, перев'язували крайкою, а на віко клали хліб і сіль [9]. У с. Луб'янка Чорнобильського р-ну вимиту діжу накривали скатертиною, підперізували поясом і, поклавши паляницю, сіль, гроші, ставили у воротах на стовп-«овшулу». Прибрана на дворі діжа мала стояти «у сповіді» до тих пір, доки не зійде сонце [5, 695]. За віруваннями мешканців с.Заслуччя Дубровицького р-ну, дотримання наведених ритуальних дій мало сприяти майбутньому врожаю хліба та чистоті зерна в полі [12]. На Східному Поліссі, а також у Гродненській, Могилевській обл. Білорусі, Курській обл. РФ очищувальний ритуал із діжею зафіксований під назвами: «діжа говіє», «сповідується», «йде на відпочинок», «торгує», «йде на базар» [20, 116]. Побутування останніх двох назв пов'язане з традицією класти на діжку копійки. Згодом хлібну діжу заносили в хату, де ставили на найпочесніше святе місце – покуть, адже в народних уявленнях «пікальна» діжа вважалася сакральним предметом, близьким за своїми функціями хлібу, іконі, хресту.

Світоглядні уявлення про хлібну діжу найкраще збереглися у прозовому фольклорі поліщуків Житомирщини, Київщини, Рівненщини [6, 125; 19, 214-215].

У с. Заслуччя Дубровицького р-ну Рівненської обл. пам'ятають народний переказ про «сповідь» діжі, варіанти якого зібрав на сусідньому Житомирському По-

ліссі В. Кравченко [19, 214-215]. Подібні перекази про освячення хлібної діжі побутують у п'яти селах Рокитнівського р-ну Рівненської обл., один з них був записаний нами в с.Купель: «Кажуть, пеклі, да не мілі діжки, да нічого ни (*робили* – Т.П.). Да то було дев'ять буханцов, потом вийшло сім, а потом шість, п'ять, а потом один. А дід баби питає: «Шо таке, шо вже одін бухан хліба?» А вона ж, діжка, заросла, ну, то вже ж кажуть: «Треба йті до батюшки, щоб висвятитв». Ну, да батюшка прийшов да каже: «Тут не поможе кадило, а треба вже якесь парило!» – ну, скребачка яка, щоб дежку вишкребті» [13]. Зменшення кількості хліба з десяти до трьох буханок згадується і в переказі із с. Залав'я [10]. Тут, як і в сс. Познань, Глинне, поширений ще один варіант примовки-поради священика недбалій господині: «А вон прийшов той батюшка, да ходів... своїм тим каділом коло тої діжки, да каже: «Діжа, діжа, тобі треба віхтя і ножа!» [8; 16] Аналогічним є сюжет переказу і в с. Блажове. Увага оповідача зосереджується на вмісті хлібної діжки, допомогти прибрати який може тільки священик: «Була така неохайна баба – хазяйка, да була діжка велика, то вона пекла хліб добре, а потім вже заросла та діжка тим тестом, бо шо пече – то не міє... да вже не вдавався хліб, вже не можна хліб спекті, так вона ну шо ж? Треба батюшку позвать. Той батюшка почав вже ту діжку очищать, аж там і сковорода, там і чиплія, то вон повикідав да пообдірав вже те тісто, да й співає, шо дежа, дежа, треба віхтя і ножа!» [7]. У переказі, зафіксованому в с.Познань, господиня даремно нарікає на знахарство сусідів, адже причиною нестачі хліба є лише її неохайність: «Дежа, дежа, треба тобі ножа й деркача!» [15] Аналогічні зразки фольклору побутують і в селах Зарічненського р-ну [11].

Проте найбільше відомостей про ритуальні дії з хлібною діжею та її віком (частина діжки) віднаходимо в сімейній обрядовості. Зокрема, у білорусів під час пострижин хлопчиків була традиція ставити дитину на діжку [25, 147].

На думку А. Львова, хлібна діжа відіграла найважливішу роль у двох епізодах весільного обряду: виготовленні короваю та посаді нареченої [20, 116]. Зі свого боку зауважимо, що віко від діжі використовувалося під час весільного обряду «змагання» (порівняння висоти) короваїв, а також при обдаровуванні й розподілі короваю. Пікальна діжа була задіяна впродовж усього процесу замішування, випікання, прикрашання короваю. За традицією необхідно було викачати воскові свічки, щоб прикріпити їх до пікної діжі під час замішування тіста [17]. Згодом свічки святили в церкві на вінчанні та обряді «злучання» в молодого.

За даними О. Топоркова, на території Чернігівського Полісся до діжі прикріплювали чотири свічки навхрест [26, 119]. Коровайниці виймали тісто з діжі, всередину неї встромляли ножа та співали: «Коло діжи чотирі ножи, / А п'ятий на послужі, / Коло діжи свічи палають, / А на столі коровай бгають» [26, 119-120]. За принципом імітаційної магії, щоб коровай вдавався високим, коли його саджали у піч, коровайниці тричі піднімали діжу вгору: «Ой піч стоїть на сохах, / А діжуносять на руках. / Пече наша, пече, / Спечи коровай грече» [5, 696]. Нерідко діжу підкидали, інколи розбивали. Подібні дії виконували і в 70-х рр. ХІХ ст. [27, 227]. Коли коровай був вийнятий із печі, на шишках запалювали три свічки та співали дружкові: «Хто ключами бразне, / Той коровай візьме, / Через трі пороги / До нової комори» [29, 73]. Згодом коровай на вікові від хлібної діжі виносили до комори.

В описах Й. Лозинським обрядів українського весілля першої половини ХІХ ст. згадується посад молодой на діжку під час вбирання до шлюбу [5, 696]. Така форма посаду молодой й молодого кожного окремо або разом на хлібну діжку з вивернутим кожухом стала найпоширенішою в Білорусі [28, 60]. З часом замість кожуха діжку накривали рушником, ще пізніше – подушкою. В Ошмянському повіті, тримаючи в руках рушник, сват тричі обводив молодого

го навколо діжі за ходом сонця, таким чином заводячи його на посад. Подібний ритуал відбувався і з молодою. Тричі обійшовши діжку, молода кланялася й цілувала кожного з присутніх [28, 60-61]. Посад на діжці символізував визнання громадою зрілості молодих для створення власної сім'ї (див. рис. 2).

Рис. 2. Пікна діжа початку XX ст., РОКМ.
Фото Т. Пархоменко, 2006 р.

Нерідко хлібна діжа використовувалась в обрядах, пов'язаних зі зміною соціального статусу молодої: на зміну дівочої зачіски й головного убору приходить інша зачіска й головний убір заміжньої жінки. На чорнобильському Поліссі в обряді покриття голови молодої використовували віко від хлібної діжі, у яке попередньо насипали зерно, клали масло, гребінець, кібалку, хустку. «Колісь же маслом мазалі. Росчешуть, а тоді вже берут да кібалку, а тоді вже плотка, а тоді, як уже завивають, док веком притіскають, док тоді із века зерно сиплять по людях. І за пазуху, за ковнір. Три рази молодого й молоду віком» [6, 57-59]. У давні часи замість хустки виносили очіпок з наміткою. Це зафіксовано і у весільній пісні: «Скіньте кітайкі, скіньте поганкі, / Да пудкіньте пуд лавкі, / Да ноденьте йой неметкі-коханкі» [6, 67]. У с.Машеве Чорнобильського р-ну Київської обл. вінок з голови молодої віддавали дружці, а натомість розплетене волосся вкладали під очіпок: «А пудносять юй чепец., веко отаке дерев'яне, і там уже зерно насиплють, і тоді вже єї, те, нодінуть; погнетуть молодого тим, і молоду погнетуть, а те зерно засиплють. Кажуть: «Зароді, Господі, на многіє літа!» ...Зер-

ном уже сиплють по всіх людях» [6, 67].

Локальний варіант посаду побутував на Львівщині. Там, як завивали молоду до шлюбу в хустку, то садили її на діжку, все-редину якої клали хліб, а поверх віка – вивернутий кожух. Молодій розплітали волосся, розчісували його гребенем [5, 695].

Весільний потрійний обхід навколо хлібної діжі перед будь-якою дорогою відбувався в багатьох регіонах України. Рух по колу здійснювався у вузлові моменти дійства та відповідав напрямку переміщення сонця. Рухаючись навколо сакрального атрибуту – діжі, учасники ритуалу немов убирали в себе його магічну силу. У матеріалах С. Двораковського про весілля в с.Немовичі Сарненського р-ну в 30-ті рр. XX ст. описується збирання дружини молодого до від'їзду по молоду. Весільний поїзд молодого разом з дружком, що ніс коровай, тричі обходив навколо хлібної діжі, яка стояла перед хатою. Свати співали: «Тупи, тупи келе дежечкі, / Роди, Боже, сирежечкі, / Чи сирежкі брати, / Чи по девку єхати?» [3, 115] Часто «на щастя» матір обсівала сина зерном і копійками. За записами П. Чубинського, потрійний обхід молодої й молодого разом зі світилками, свашками, дружками навколо діжі, віко якої було застелене рушником з хлібом-сіллю, відбувався перед від'їздом до хати молодого [27, 399-400]. На Київському Поліссі, коли молоду тричі обводили навколо діжі, то співали пісню: «Ой чия то дружина кругом діжі ходила, / Та вся в кветках, зелельотках, та в червоних чоботках» [5, 696]. Ще раз хлібну діжу виносили з хати вже на подвір'ї молодого.

Своєрідним маркером весілля була діжа з деревцем у воротах двору молодої в селах Іванківського р-ну [21; 102, 157].

Від використання хлібної діжі під час від'їзду, а особливо приїзду молодої до молодого, залежала атрибутика обрядового частування роду молодої. Отже, хлібна діжа слугувала особливим весільним знаком оповіщення. Зокрема, в с.Єльне уважно спостерігали за тим, чи виставлена діжа є справді хлібною і чи наважиться дівчина

на неї стати [18, 67]. Складність розпізнавання діжі полягала в тому, що винесена діжа була загорнута свахою у кожух, внаслідок чого і розпізнати її було важко [18, 82]. За даними В. К. Борисенко, в окремих селах Рівненського та Житомирського Полісся випробовування діжею, в якій розчиняли коровай, проходила не лише молода, але й молодий: «Наречені, якщо були «чесні», мусили вклонитися діжі й доторкнутися до неї правою ногою» [2, 120]. Згідно з місцевими уявленнями, якщо «нечесна» дівчина наважиться стати на хлібну діжу, то сім років не родитиме пшениця, жито; не буде вестися худоба; не народжуватимуться діти [1, 85]. Інший варіант обряду був відомий у білорусів: коли приїжджали до молодого, його мати виносила хлібну діжку, на яку перший ступав маршалок, за ним молодий, а тоді молода. Кожного з них сваха тричі частувала медом [18, 407].

Щодо ритуального застосування хлібної діжі в похоронній обрядовості, то відомостей з цього приводу мало. Лише в матеріалах Ф. Вовка читаємо: «Як тільки мерця винесено, родичі поспішають зачинити двері, приносять з сіней діжу та всі йдучи один за одним, тричі обходять круг неї; на місце, де стояла труна, кладуть сокиру, щоб більше ніхто не вмирав» [4, 214]. Ймовірно, обхід діжі родичами померлого відбувався з обереговою метою, адже близькість «пікальної» діжки до покуті, зв'язок з виготовленням святого хліба, наділив цей бондарний посуд сакральним статусом...

Отже, аналіз фольклорно-етнографічного матеріалу з календарної й сімейної обрядовості українців дає можливість зробити висновок, що хлібна діжа й віко від неї були традиційними атрибутами багатьох народних обрядів. Визначаючи смислове навантаження хлібної діжки (віка) в обрядах, зауважимо, що вона фігурує в них разом із такими ритуальними атрибутами, як хліб, зерно, гроші, рушник (пояс), кожух, а тому їхня семантика є взаємопов'язаною. Перш за все вона стосується ідей родючості, багатства, символічного очи-

щення. Продукуючою силою наділені й винесені на вікові з пікної діжки масло та головний убір заміжньої жінки. В народних уявленнях хлібна діжа символізує жіноче начало, а замішування хліба в ній асоціюється з появою нового життя, тож не випадково вона набула важливого семантичного значення в святковій обрядовості різних слов'янських народів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / РАН. Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). – СПб.: Наука, 1993. – 238с.
2. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження / АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, Фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; відп. редактор М. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1988. – 192с.
3. Весільні обряди Рівненщини. Фольклорно-етнографічні записи XIX – поч. XX ст. / З. Доленга-Ходаковський, П. Чубинський, В. Кравченко, С. Двораковський. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 140с.
4. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336с.
5. Гвоздевич С. Обрядово-символічна функція виробів з дерева у традиційно-побутовій культурі українців (XIX–XX ст.) // Народознавчі зошити. – 2004. – № 5–6. – С. 689–704.
6. Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К: Довіра, 2003. – Ч. 2: Тексти / Уклад.: Г. В. Воронич, А. А. Москаленко, А. Г. Пономар. – 607с.
7. Зап. у 2006 р. у с. Блажове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Кулакевич Єви Іванівни, 1948 р.н.
8. Зап. у 2006 р. у с. Глинне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Рогульчик Євдокії Василівни, 1926 р.н.
9. Зап. у 2004 р. у с. Голичівка Корецького р-ну Рівненської обл. від Гопанчук Ольги Адамівни, 1925 р.н.
10. Зап. у 2006 р. у с. Залав'я Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Смик Степаниди Андріївни, 1937 р.н.
11. Зап. у 2006 р. у с. Заозір'я Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Рожець Марії Хомівни, 1937 р.н.
12. Зап. у 2004 р. у с. Заслуччя Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Хомич Василини Тимофіївни, 1934 р.н.
13. Зап. у 2006 р. у с. Купель Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Котвицької Марії Федосівни, 1933 р.н.

14. Зап. у 1996 р. у с.Олександрівка Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Козаченко Надії Яківни, 1923 р.н.
15. Зап. у 1998, 2006 рр. у с.Познань Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Колодич Ганни Адамівни, 1935 р.н.
16. Зап. у 2006 р. у с.Познань Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Колодич Ірини Антонівни, 1928 р.н.
17. Зап. у 1999 р. у с.Сезенків Баришівського р-ну Київської обл. від переселенки з с.Королівка Макарівського р-ну Київської обл. Ющенко Антоніни Петрівни, 1935 р.н.
18. ІМФЕ. Фонд 14-5. – Од. зб. 436. – 500 арк.
19. Кравченко В. Пікна діжа // Природа і матеріальна культура Житомирщини / А. Ю. Костриця, Н. С. Костриця. – Житомир: МАК, 1999. – С.208-215.
20. Львов А. Луна в кувшине, тесто в квашне // Родина. – 1994. - №8. – С.115-116.
21. Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX-XX ст.). – К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2004. – 280с.
22. Пархоменко Т.П. Календарні звичаї та обряди Рівненщини: матеріали польових досліджень. – Рівне: видавець Олег Зень, 2008. – 200с.
23. РОКМ 22871/23 Доп.
24. РОКМ КН 19692 / IV д 5244.
25. Стельмашук Г.Г. Традиційні головні убори українців / АН України. Інститут народознавства. – К.: Наук. думка, 1993. – 240с.
26. Топорков А. А. Дежа // Этнолингвистический словарь славянских древностей: Проект словаря: Предварительные материалы / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики; Ред. кол.: Н. И. Толстой (отв. ред.) и др. – М., 1984. – С.115-123.
27. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П.Чубинским. – СПб., 1872-1878. – Т.1-7. – Т.4: Родины, крестины, свадьба, похороны. – 713с.
28. Фадзеева В. Беларускі ручнік. – Мн.: Полымя, 1994. – 327с.
29. ЦНБ. Фонд 1. – Од. зб. 33496. – 107 арк.

Валентина ПЕТРОВИЧ

Роль державних архівів у розвитку історичного краєзнавства

Головним завданням місцевих історичних досліджень є вивчення історії областей, районів, міст, сіл. В останній час дослідження місцевої історії все більше поширюється. Інтерес до її вивчення є природним результатом підвищення культурного рівня народу. З розвитком краєзнавства виникає необхідність в організації цієї роботи в масштабах областей.

Цю роботу очолюють краєзнавчі товариства, які відіграють позитивну роль в об'єднанні зусиль наукових закладів і окремих любителів-краєзнавців. Також краєзнавчу роботу проводять обласні краєзнавчі музеї. У вивченні історії краю важлива роль належить державним архівам, де зберігаються документи, які утво-

рилися в результаті діяльності підприємств, організацій, установ або окремих осіб. Вони є найбільш цінними та достовірними джерелами для вивчення місцевої історії і зберігаються у сховищах обласних державних архівів. Тому саме архіви є одним із осередків краєзнавчої роботи та центрами організації методичної допомоги краєзнавцям. Її здійснюють кваліфіковані та досвідчені архівісти.

У науково-довідкових бібліотеках архівів зберігається краєзнавча література, яка викликає великий інтерес при вивченні місцевої історії. Без знання раніше виданих праць за цією тематикою неможлива робота над документальними джерелами. Для плідної науково-дослідної роботи архіви

повинні мати в своєму розпорядженні повноцінний каталог краєзнавчої літератури. Прикладом є науково-довідкова бібліотека Державного архіву Волинської області, книжковий фонд якої висвітлює історію Волинського краю. У бібліотеці зберігаються книги та періодичні видання, які подають відомості про різні періоди перебування Волині під владою Польщі: «Вісник законів Речі Посполитої Польської», «Польське законодавство», «Закони і розпорядження», «Польський монітор», «Волинський воєводський вісник», урядові вісники міністерств, розпорядження головної команди державної поліції, «Географічний словник царства Польського та інших слов'янських земель», «Географічний словник царства Польщі», статистичні щорічники, кварталник і відомості Головного статистичного управління Польщі.

Краєзнавчий та архівознавчий характер мають окремі видання періоду Великої Вітчизняної війни (1941-1945): «Український голос», «Ковельські вісті», «Горохівські вісті», постанови та розпорядження гебітскомісаріату та ін. Радянський період представлений збірниками радянських законів і постанов уряду СРСР та УРСР, науково-популярною літературою з історії СРСР та України, в контексті якої вивчається і історія Волині.

У фондах науково-довідкової бібліотеки Волинського обласного державного архіву наявна також література, що надійшла від представників волинської діаспори з Австралії, Канади. Це, зокрема, твори Яра Славутича, Василя Симоненка, Євгена Сверстюка, Степана Ярмуса, Пилипа Шайди, журнали та карти Евальда Вушке, велика колекція книг, газет, журналів Степана Радіона тощо [1, 3].

Проте, краєзнавча література, яка знаходиться в державному архіві – це лише невелика частина опублікованих праць з історії рідного краю. В основному вона зберігається в обласній науковій бібліотеці імені Олени Пчілки, а саме в її краєзнавчому відділі, у Волинському обласному краєзнавчому музеї та музеях області. Тому

архів плідно співпрацює з цими установами, спільними зусиллями складаючи картотеки та бібліографію краєзнавчої літератури. Її має надзвичайно важливе значення, є цінним посібником як у науковій діяльності архіву, так і в роботі дослідників.

Важливу роль у вивченні історії краю має тематичний каталог документів. Він дає можливість наблизити документи до співробітників архіву і дослідників, значно скоротити час на пошуки необхідних документів, нарешті, дає уяву про те, наскільки повно представлені в архіві документи висвітлюють історію краю. Наявність такого каталогу сприяє глибшому вивченню історії краю та написанню наукових праць.

Тематика, за якою проводиться виявлення документів в обласних архівах, в основному краєзнавча, бо на облік беруться документи, які стосуються історії краю. Створення нових картотек і поповнення вже існуючих – одне з основних завдань наукових співробітників архіву. У цей час виявлення документів проводиться при комплексній науково-технічній обробці фондів, експертизі цінності документальних матеріалів та інших видах робіт.

Державні архіви повинні надавати методичну допомогу любителям-краєзнавцям в роботі над документальними матеріалами, давати консультації з питань, зв'язаних з темою дослідження. Велике значення для орієнтування дослідників в документальних матеріалах архівів мають путівники і довідники по архівах, огляди фондів, тематичні огляди та науково-довідковий апарат, який представлений систематичним, алфавітно-хронологічним каталогами та краєзнавчою картотекою.

Зокрема, у Державному архіві Волинської області зберігаються документи, нижня хронологічна межа яких окреслена XVI ст., а верхня – сьогоденням. Найдавніша колекція документів на пергаменті зберігається у фонді «Волинського товариства сприяння наукам в м. Луцьку». Серед них: листи та дипломи римських пап Бенедикта, Григорія, Пія XI, документи з історії

краківського братства Пресвятої Богородиці з філією в Луцьку, підтвердження королем Сигізмундом надання привілею на Луцьке війтівство литовським князем Олександром, постанови Генеральної Конгрегації Римо-Католицької церкви у Римі 1633 та 1660 рр. Надзвичайний інтерес викликають і описи Олицького замку князя Радзівілла, план Острозького монастиря, реєстри майна Кременецького замку та Олицького князівства, списки посадових осіб міст Володимира, Кременця, Луцька в 1386-1790 рр., складені бібліотекою товариства. Вони є цінним джерелом з історії волинського краю.

Фонди періоду перебування Волині в складі Російської імперії 1796-1919 рр. містять документи, що утворились у результаті діяльності місцевих органів державного управління, міського й земського самоуправління – Володимирського, Ковельського, Луцького міських магістратів, Ковельської та Луцької міських управ, Олицької ратуші. Вони відображають політичне та економічне становище міст, питання адміністративно-господарських, судових і фінансових справ їх мешканців, організацію медичної допомоги, будівництво доріг, мостів на території Волині.

Історію релігії та церкви характеризують документи, які складають окремі фонди: Луцької уніатської генеральної духовної консисторії, Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького духовних правлін та деканатів, Мелецького духовного училища, німецької кірхи в м. Луцьку. У цих фондах зберігаються і метричні книги, сповідальні відомості прихожан, клірові відомості церков. Розсекречені документи фондів Уповноважених рад у справах релігій та релігійних культів по Волинській області містять цінні відомості про храми та священнослужителів краю.

Діяльність органів поліції, суду та прокуратури відображена фондами Воеводської команди державної поліції м. Луцька, Луцького окружного суду і прокуратури, повітових, земських судів, мирових суддів, в'язниць міст Ковеля і Луцька.

Стан освіти та діяльність навчальних, культурно-освітніх установ та закладів дослідники мають змогу вивчати за документами кураторіуму Волинського шкільного округу в м. Рівному, Ковельського, Луцького шкільних інспекторів і фондами трьох луцьких гімназій, серед яких Луцька українська гімназія імені Лесі Українки, Луцька державна гімназія імені Тадеуша Костюка, Луцька учительська семінарія імені Колонтая.

Джерела для вивчення боротьби волинян за своє соціальне та національне визволення, за збереження української мови, культури, віри, традицій представлені у фондах Волинського товариства з поширення театральної культури, «Просвіти», Волинського українського об'єднання, Української парламентарної репрезентації на Волині, Луцької управи прихильників православної віри імені Петра Могили тощо.

В архіві частково збережені документи міжвоєнного періоду, фондоутворювачами яких є повітові, волосні комісаріати, військово-революційні комісари, повітова міліція, Тимчасове управління м. Луцька [2, 2].

Досить незначна інформаційна база архіву щодо періоду нацистської окупації Волинської області (1941-1944 рр.). Серед фондів цього часу – розсекречений фонд Волинського проводу ОУН, документи якого висвітлюють діяльність ОУН-УПА на Волині: накази, організаційні і господарські звіти, мережу ОУН-УПА, інформації про діяльність окремих груп ОУН, біографії та списки членів ОУН, листівки, листи. 1992 р. управління Служби безпеки України у Волинській області передало до архіву масив документів щодо громадян, які були вивезені на примусові роботи у країни гітлерівської коаліції [7, 4].

Найповніше архів презентує документи, що є наслідком діяльності радянських установ, організацій, промислових підприємств, навчальних закладів у післявоєнний період (1944-1993 рр.).

Також архів зберігає особові фонди та колекція «Видатні люди Волинського краю», які сформовані з документів, що

висвітляють життя, діяльність, творчість видатних людей Волині – науковців, учителів, письменників, поетів, художників, композиторів, істориків, учасників воєн, працівників сільського господарства та освіти, краєзнавців, майстрів народної творчості, артистів, журналістів, лікарів, музикантів, спортсменів, священників, політв'язнів. Особисті документи значно яскравіше відображають індивідуальні риси характеру їх автора, сприйняття ними навколишньої дійсності. Колекцію «Волинське зарубіжжя» складають документи представників волинської діаспори: професора Індіанського університету США, бібліографа, історика, письменника М. Бойка, дійсного члена Інституту дослідів Волині, збирача та видавця українського фольклору, науковця, публіциста з США П. Шайди, голови товариства волинян ім. Лесі Українки в Сіднеї (Австралія), мистецтвознавця, почесного професора Волинського національного університету імені Лесі Українки Н. Тиравської. Саме вони повинні викликати неабиякий інтерес в істориків та краєзнавців при проведенні досліджень, збагатити їх важливим оригінальним матеріалом, дозволить уточнити й перевірити окремі факти, а іноді й критично переосмислити події вітчизняної історії [6; 3, 11].

У Державному архіві Волинської області зберігається колекція кінофотофонодокументів. Серед кінодокументів – фільми про відкриття меморіального комплексу в спаленому фашистами с. Кортеліси Ратнівського району та інші події життя Волині. Відеодокументи розповідають про святкування 1000-ліття міста Володимира-Волинського (1988 р.) та річниці Берестецької битви (1998 р.) тощо. Фонодокументи зберігають голоси композитора А. Кос-Анатольського, племінника Лесі Українки Ю. Косача, письменників О. Гончара, І. Драча, Б. Олійника, поетів О. Богачука, П. Маха, краєзнавців І. Левчанівської та Г. Гуртового, делегатів Народних Зборів Західної України 1939 р. в м. Львові, двічі Героя Радянського Союзу, командира партизанського з'єднання О. Федорова, Героїв Со-

ціалістичної праці, народних депутатів Верховної Ради України, учасників Великої Вітчизняної війни, членів КПЗУ, УПА, воїнів-інтернаціоналістів та ін. Фотодокументи відображають громадсько-політичне, економічне, культурне життя краю в різні періоди історії, портрети видатних людей, знімки архітектурних пам'яток та культових споруд [3].

Результатами роботи, яка проводиться в архівах по вивченню історії краю, є видання збірників документів і монографій, публікація у періодичній пресі історичних нарисів і статей, передачі по радіо, телебаченню, організація виставок і виступів з лекціями. Науковці архівів останнім часом приділяли багато уваги удосконаленню методики і поліпшенню організації використання документів для патріотичного виховання молоді, культурно-освітньої роботи. Зокрема, в архіві добре налагоджена виставкова робота по організації виставок, тематика яких досить різноманітна: відзначення видатних дат з життя волинського краю, висвітлення окремих важливих питань економічного та соціального розвитку області, ювілеям видатних діячів науки та культури. Зокрема, виставки присвячені політичним подіям: «Спалені села Волині» до 60-річчя трагедії в с. Кортеліси Ратнівського району, 60-річчя створення УПА. На останній експонувалися ксерокопії документів з фонду Волинського проводу ОУН: листівки команди УПА, інформація про діяльність окремих груп ОУН, біографії і списки членів ОУН-УПА, їхні звіти про ідеологічну роботу, відомості про відділи «Рибак», Яреми, Гонти, Богдана за 1944 р. Виставку доповнювали матеріали з особового фонду відомого політв'язня М.Ф. Чеб, її спогади про перебування в УПА, а також інші матеріали [4].

В обласному архіві відкрито постійно діючу виставку на тему «Відлуння голоду на Волині», де представлені повідомлення з преси 1933 р., збірники документів, а також спогади очевидців голодомору, які проживають на Волині. Нещодавно поповнилась новими експонатами документів з

особистого фонду С. Радіона (Австралія) [5].

Із жовтня 2008 р. у приміщенні читального залу архіву діє виставка «Українські державники», на якій розміщені документи діячів національно-визвольних змагань: Богдана Хмельницького, Павла Скоропадського, Симона Петлюри, Степана Бандери.

6 травня 2009 р. у Державному архіві Волинської області відкрито виставку документів «Вони визволяли Волинь», 15 травня 2009 р. – виставку архівних документів «Відновлена пам'ять», приурочену Дню пам'яті жертв політичних репресій.

Позитивним є те, що до вивчення історії краю постійно долучаються студенти історичного факультету Волинського національного університету імені Лесі Українки, які, використовуючи архівну інформацію, готуються до семінарських занять, виконують самостійну роботу та індивідуальні навчально-дослідні завдання, пишуть реферати, курсові, дипломні та магістерські роботи на краєзнавчу тематику. Значну допомогу в виборі теми з історії краю надає саме Державний архів Волинської області, працівники якого консультують студентів під час роботи з архівними матеріалами. Це, безумовно, дає позитивні результати. Бажано, щоб один екземпляр роботи студенти залишали в бібліотеці архіву.

Архіви повинні допомагати школам у проведенні краєзнавчої роботи, яка має велике навчально-виховне значення. Працівники архівів зобов'язані викликати інтерес учнів до вивчення історії краю, до збирання матеріалів і створення шкільних музеїв. Велику користь принесуть також бесіди про склад і зміст документальних архівів та їх значення. Для розширення та поліпшення краєзнавчої роботи архівні установи повинні постійно проводити методичні наради, зустрічі з місцевими журналістами, письменниками, викладачами навчальних закладів тощо.

Важливе значення для вивчення історії

краю має встановлення зв'язків з іншими архівами. Матеріали з історії краю можна знайти не тільки в центральних державних архівах, а й в архівах суміжних областей, зв'язаних у минулому загальним адміністративно-територіальним поділом. Завдання архівів полягає в тому, щоб з'ясувати, в яких архівах і в яких фондах наявні матеріали з історії краю – це одне з головних завдань науково-дослідної діяльності архівів. Виявлений, опрацьований та апробований матеріал з історії краю в наукових працях дослідників повинен стати вагомим внеском у вивчення історії країни та відігравати велику роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління.

Отже, робота архіву по вивченню історії краю буде плідною лише при координації діяльності з іншими установами і в першу чергу з краєзнавчими музеями, обласними бібліотеками, а також з вищими навчальними закладами.

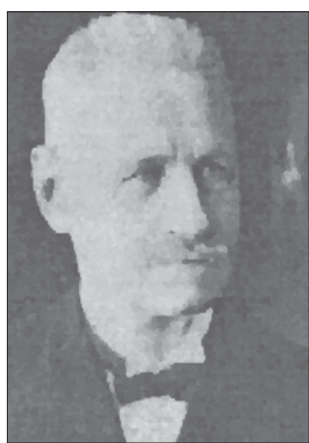
Використання різноманітних, унікальних відомостей з історії краю, які можна почерпнути з архівних документів – обов'язкова передумова успішної роботи дослідників місцевої історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архівні установи України: Довідник. Т. І. Державні архіви / Держкомархів. Упор. Андрієвська Л. та ін. – К., 2005. – 692с.
2. Державний архів Волинської області: Путівник. – К., 1990. – 224с.
3. Державний архів Волинської області: Доповнення до путівника. – Луцьк. 1997. – 24с.
4. Річний звіт розвитку архівної справи за 2002 рік // ДАВО, ф. Р-67, оп. 6, спр. 1108, арк. 39.
5. Річний звіт розвитку архівної справи за 2008 рік // ДАВО, ф. Р-67, оп. 6, спр. 1257, арк. 32.
6. Санцевич А.В. Використання документів особових архівних фондів у краєзнавчій роботі // Архіви України. – № 4. – 1991. – С.38-43.
7. Смирнова Е.В. Фільтраційні справи як джерело для вивчення теми «Волинь у Другій світовій війні» // Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матеріали наук. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом. – Луцьк 19-20 квітня 1995 р.

Пачоський Йосип Конрадович

Заснування і становлення музею природи в місті Херсоні пов'язано з іменем видатного вченого-натураліста, ботаніка, зоолога, еколога Йосипа Конрадовича Пачоського, який був засновником і першим директором музею (з 1906 до 1922 р.). За 26 років невтомної праці він зібрав найцінніші колекції об'єктів флори і фауни Півдня України: унікальний гербарій Херсонської і Таврійської флори, який нараховує понад 22 тисячі гербарних аркушів, а також колекції комах, риб, рептилій, ссавців, птахів Херсонської губернії. Пачоський був чудовим таксидермістом і сам виготовляв експонати для свого музею. Деякі з них і нині еталон таксидермічної майстерності. Зараз в цьому будинку знаходиться природознавчий відділ Херсонського обласного краєзнавчого музею.

Й. К. Пачоський народився в польській родині 8 грудня 1864 р. в с. Білогородка Заславського повіту Волинської губернії (зараз Дубенський район Рівненської області). Учився в реальному училищі м. Рівне, з якого невдовзі перейшов до Уманського училища землеробства і садівництва. Після його закінчення працював лаборантом у Київському університеті, який закінчив 1894 р.

1887 р. Йосипа Конрадовича прийнято у члени Київського товариства природодослідників.

Навесні 1895 р. Й. Пачоський переїхав у містечко Дубляни поблизу Львова, де працював до 1897 р. асистентом кафедри ботаніки у вищій школі землеробства. У цей час він займається вивченням флори Східної Буковини і Угорщини. 1897 р. вчений повертається в Росію і досліджує фло-

ру Подільської і Волинської губерній та північної частини Бессарабії [1].

Восени 1897 р. Херсонська губерньська земська управа запрошує Й. К. Пачоського на посаду губерньського ентомолога. У його обов'язки входило вивчення шкідників сільського господарства і розробка засобів боротьби з ними. Йосип Конрадович почав роботу з організації ентомологічного кабінету, що перетворився потім у Херсонський природничо-науковий музей.

Вивчаючи флору степів, Пачоський зацікавився впливом випасу овець і великої рогатої худоби на степову рослинність. Пачоський прийшов до висновку, що випас відіграє регулюючу роль: надмірний випас призводить до руйнування степової рослинності, а повна відмова від нього також призводить до незворотних змін – цілина перетворюється в невизначений рослинний комплекс. Поїдаючи рослини, копитні підтримують природну динаміку рослинності, окрім того, розбиваючи копитами старі дернини, вони сприяють розвитку нових пагонів.

Й. Пачоський був не тільки видатним ботаніком, але і зоологом. Ним зроблена колосальна робота: досліджено 1800 тушок птахів 230 видів. На підставі зібраного матеріалу вчений опублікував у 1909 р. статтю «Матеріали з питань про сільськогосподарське значення птахів». Дані про харчування різних видів пернатих не втратили значення і донині. Відзначаючи факт неухильного зменшення чисельності багатьох видів птахів, Й. Пачоський приходить до висновку, що це пов'язано не тільки з безпосереднім знищенням їх людиною, але ще і з руйнуванням їхніх природних місцеперебувань. «Стрепет, типовий представник степу, неминуче зникне після того, як його остаточно зорють, тому що степ (рослинний покрив і все, що пов'язане з ним) для нього настільки ж необхідний, як вода для водяного птаха». Учений закли-

кає залишати незайманими ділянки цілинного степу, припинити випас худоби в лісах. Він був одним з ініціаторів охорони степів. Саме за його порадою в 1898 р. Ф. Е. Фальц-Фейн виділив кілька ділянок цілинного степу в Асканії-Нова, які стали основою для створення заповідника.

До Асканії-Нова в Пачоского була особлива любов. Він часто приїздив сюди, проводив наукові дослідження і користувався увагою і прихильністю Ф. Е. Фальц-Фейна.

Велику увагу Йосип Конрадович звертав на вироблення раціонального мисливського законодавства. У 1899-1902 рр. в журналі «Рушничне полювання з псами» виходять його статті «Змінні терміни в законі про полювання», «До питання про охорону дичини», «Ще з приводу охорони дичини». Він вважав дуже шкідливим дозвіл на цілорічне винищування хижаків, у число яких потрапили і сови. «Полювання на хижих птахів служать приводом полювання на все», – підкреслював він. Пачоський пропагує введення охоронного строку, протягом якого будь-яке полювання було б заборонено. Він вважав неможливим введення законодавства із заборобою на здобич конкретних видів, як це було прийнято в багатьох країнах через низьку культуру: ні мисливці, ні ті, хто повинен стежити за дотриманням мисливського законодавства, не зможуть відрізнити ці види від інших.

Велика заслуга Пачоського полягає в пропаганді заборони весняного полювання. Пачоський підкреслював необхідність введення змінних строків відкриття мисливського сезону, адже птахи живуть не за календарем, а дуже залежать від природних умов року.

1900 р. виходить популярна брошура Й. Пачоського «Про охорону птахів в Херсонській губернії».

1906 р. музей, яким завідував Пачоський, було відкрито для відвідувачів. Половина цінних експонатів, зібраних Йосипом Конрадовичем, і нині зберігається у природознавчому відділі обласного краєзнавчого музею. Найбільшою гордістю музею

стала гербарна колекція Й. Пачоського, яка налічує 22 тисячі експонатів. Ентомологічна колекція налічує близько 10 тисяч екземплярів різноманітних комах. Зберігаються тут і створені вченим зоологічна, геологічна, мінералогічна, палеонтологічна колекції. Учений написав понад 300 наукових робіт, частина з яких теж надбання музею.

На початку червня 1917 р. Міністром-Головою Тимчасового уряду князем Львовим Й. К. Пачоського було призначено «комісаром Тимчасового уряду для охорони парку з вимираючими видами рідких тварин маєтку Асканія-Нова» (архів заповідника «Асканія-Нова»). На цій посаді вчений пробув до жовтня 1917 р. П'ять місяців роботи в дуже складній ситуації яскравий трудовий подвиг та приклад благородства і безкорисливості для нащадків.

Навесні 1922 р. Й. Пачоський призначений завідувачем ботанічного відділу науково-степової станції заповідника «Чаплі» (Асканія-Нова), бере участь у засіданні Асканійського комітету. У липні цього ж року він із своїм сином Конрадом і молодим ботаніком С. А. Дзевановським вирушили з Асканії-Нови в Крим. Метою цієї експедиції було вивчення кримських степів і рослинності Юсуповського заповідника, розташованого в горах поблизу села Коккоз (зараз Соколине).

У вересні 1923 р., очевидно, через загострення радянсько-польських відносин й побоювання бути репресованим, учений переїхав у Польщу. Він завідував Біловезьким національним парком у 1923-1928 рр., і таким чином Й. К. Пачоський виявився єдиним ученим, якому пощастило керувати двома найвідомішими в Європі заповідними об'єктами – Асканією-Нова і Біловезькою Пущею [2].

1925 р. Пачоському запропонували зайняти кафедру систематики й географії рослин на математико-природничому факультеті Познанського університету.

1926 р. його затверджено у званні ординарного професора університету, де він пропрацював майже до кінця свого життя.

Був членом Польської Держради по охороні природи.

У вересні 1939 р. Польща була окупована німецькими загарбниками. Пристарілого вченого гітлерівці виселили із садиби і позбавили найбільшого багатства – величезної бібліотеки.

У лютому 1942 р. фашисти побили онука Пачоського, убили двох його синів – учасників Опору. Це важке потрясіння і стало причиною його смерті 14 лютого 1942 р. від паралічу серця.

НАЗВАНІ НА ЧЕСТЬ Й.К. ПАЧОСЬКОГО:

Цибуля Пачоського (*Allium paczoskianum*)

Осока Пачоського (*Carex paczoskii*)

Волошки Пачоського (*Centaurea paczoskyi*)

Рокитник Пачоського (*Chamaecytisus paczoskii*)

Хохлатка Пачоського (*Corydalis paczoskii*)

Русина цибуля Пачоського (*Cagea paczoskii*)

Ястребинка Пачоського (*Hieracium paczoskianum*)

Наголоватка Пачоського (*Jurinea paczoskiana*)

Яснотка Пачоського (*Lamium paczoskianum*)

Еспарцет Пачоського (*Onobrychis paczoskiana*)

Мак Пачоського (*Papaverpaczoskii*)

Піретрум Пачоського (*Pyrethrum paczoskii*)

Пижма Пачоського (*Tanacetum paczoskii*)

Вероніка Пачоського (*Veronica paczoskiana*).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дерюжина А. Завідуючий природознавчим відділом краєзнавчого музею // Гривна – СВ. – № 50 (161). – 2004.
2. Пузанов І.І., Гольд Т.М. Выдающийся натуралист М. К. Пачоский. – М., – 1965.

Богдан ПРИЩЕПА

Рання історія Острога за археологічними джерелами

З 2004 р. Рівненською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ проводяться археологічні експертизи та розкопки в м. Острозі. Отримані нові археологічні джерела в поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію середньовічного Острога, проаналізувати процеси його зародження та розвитку.

Єдину згадку про Острог знаходимо у Повісті минулих літ під 1100 р. [9, 181–182; 6, 155]. Документальні джерела XVI – початку XVII ст. повідомляють про такі частини міста, як Замок (він складався із Дитинця і Пригородка) та Місто [8, 88, 89]. Дитинець площею 0,5 га був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор (рис. 1, А). Пригородок – прилегла до замку укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами і костелом Успіня Богородиці (рис. 1, Б, В, Г). Площа Пригородка – близько 2,7 га. Саме Місто також мало

укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська башти (рис. 1, Д, Е).

Дитинець і Пригородок були розташовані на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії, їх площадки підвищуються над заплавою на 20–22 м. Із північного сходу вони були обмежені давньою вузькою долиною, по якій протікав струмок (тепер по цій долині проходить проспект Незалежності). На північний схід від цієї долини, на значно нижчому мисі, який омивала р. Грабарка, знаходилося середньовічне місто. Ріка Грабарка, притока Вілії, нині не існує, але її русло позначене на планах міста XVIII–XIX ст.

Вивчення археологічних пам'яток Острога розпочалося у 1925 р. із розкопок Й.В.Новицького на слов'янському курганному могильнику, що знаходився поблизу єврейського кладовища, на північний схід від Луцької брами. Окремі знахідки з поховань були закуплені для Варшавського археологічного музею, зокрема, там зберігається срібне дротяне скроневе кільце із

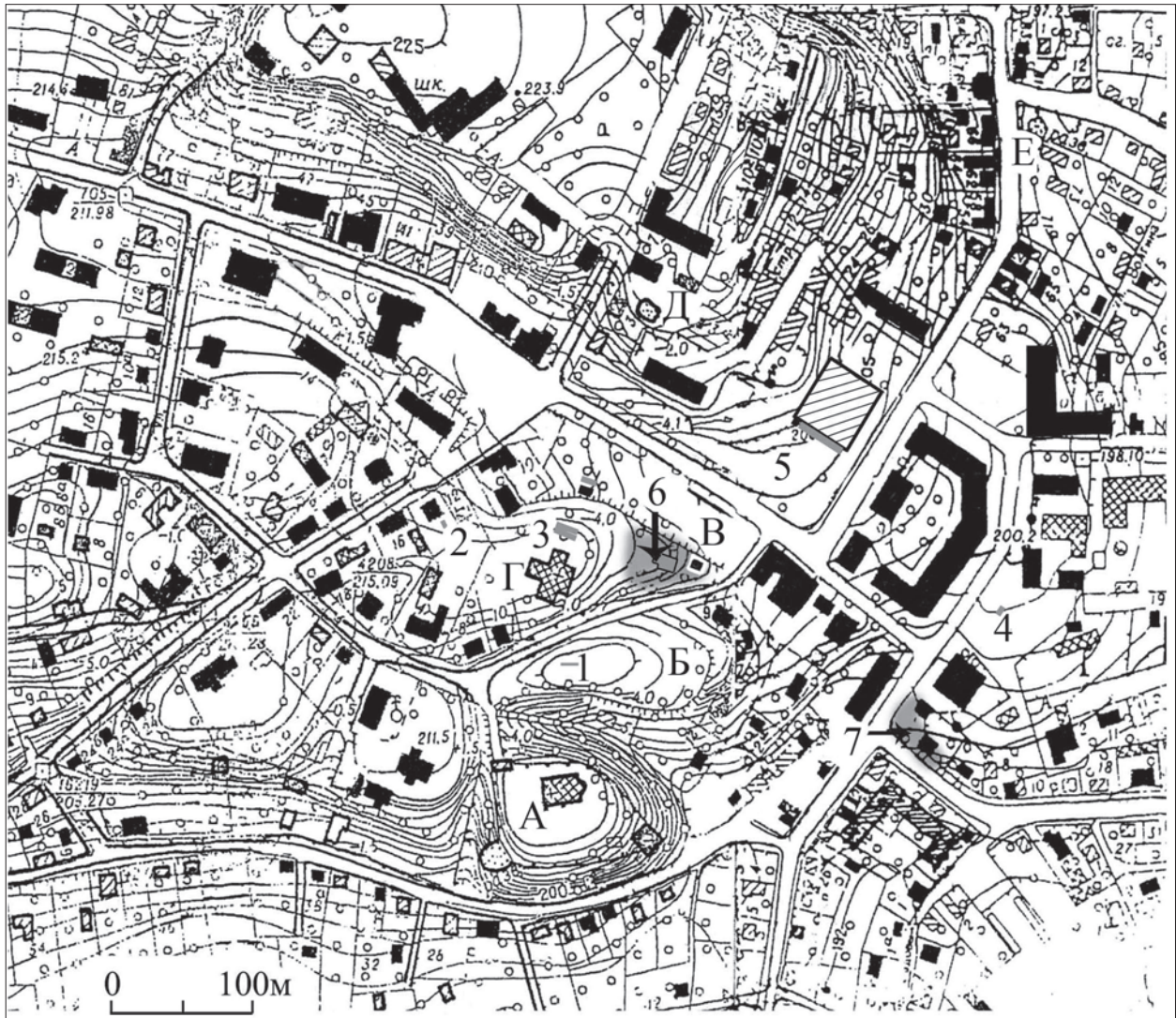

Рис. 1. План центральної частини Острога. Буквами позначені: А – Дитинець (Замкова гора); Б – місце, де стояла Успенська церква; В – місце, де стояла Миколаївська церква; Г – костел Успіння Богородиці; Д – Луцька башта, Е – Татарська башта. Цифрами позначені ділянки, де проводились археологічні дослідження: 1 – вул. Академічна; 2 – вул. Князів Острозьких; 3 – біля костелу; 4 – вул. Островського; 5 – пр. Незалежності, 3; 6 – вул. Академічна, 12; 7 – на розі вулиць Островського і Яворницького

кінцями, що накладаються один на один [16, 248]. Такі прикраси були поширені на Волині та в інших регіонах Південної Русі у Х-ХІІ ст. [7, 44; 13, 93].

Вивчення культурних шарів на Замковій горі вперше провів І. В. Бондар у 1958 р. [3, 14, 15]. У коротких звітах він повідомляє, що у двох шурфах на схід від круглої башти вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких, було знайдено уламки керамічних виробів доби Київської Русі і наступних періодів.

У 1967-1969 рр. на Замковій горі дослідження проводила архітектор О. М. Годованюк. З короткої публікації про ці роботи

довідуємося, що фундаменти кам'яного муру замку князів Острозьких прорізали внутрішній схил давнього валу, насипаного із суглинку без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Його спорудження дослідниця датувала ХІІ ст. або ж кінцем ХІ ст. [4]. Сформована у ході цих робіт невелика колекція речових знахідок доби середньовіччя, що зберігається у фондах історико-культурного заповідника м. Острога, містить у тому числі і кілька вінець давньоруських гончарних горщиків ХІІ – першої половини ХІІІ ст.

1979 р. співробітник державного історико-культурного заповідника м. Острога

О. А. Бондарчук на Дитинці прокопав шурф до материка на північ від вежі мурованої. Потужність культурних нашарувань у шурфі перевищувала 4 м. Знахідки гончарних горщиків з цього шурфу дозволяють датувати слов'яно-руське поселення на Замковій горі X-XIII ст.

На території Пригородка перші розкопки були проведені у 1957-1958 рр., тоді І. В. Бондар прокопав чотири розвідкові траншеї на підвищенні між замковим ровом і вул. Академічною (рис. 1, 1) [2; 3]. Було виявлено культурні нашарування потужністю до 2,5-2,8 м. Нижній культурний шар містив знахідки трипільської культури, середній – залишки об'єктів і речі, які автор розкопок датував XI-XIII ст., верхній шар із матеріалами XV-XVII ст. залягав до глибини 1,5 м.

Нові дослідження на Пригородку були проведені у 2004 р. за 100 м на північ від замку князів Острозьких, на подвір'ї костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії [11]. Розкоп розмірами 15x20 м знаходився за 15 м на північ від будівлі костелу (рис. 1, 3). Ця ділянка розташована на природному мисі, форма якого добре простежується і в наш час. Із північного сходу він обмежений давньою долиною, що виходила до заплави р. Вілії (проспект Незалежності), а з півдня – яром (вулиця Академічна).

На площі розкопу культурні нашарування мали потужність від 2 м до 3,5 м, простежено пониження материка на північ, до давньої долини. Від рівня сучасної денної поверхні до глибини 0,8-0,9 м виявлено пізні підсіпки ґрунту, нижче залягав верхній культурний шар доби князів Острозьких XV-XVII ст. потужністю 0,4-0,7 м. Під ним знаходився шар слов'яно-руського часу X-XI ст. завтовшки 0,4-0,7 м. На материк (жовтий лесоподібний суглинок) лежав щільний темно-коричневий ґрунт завтовшки до 0,6-0,7 м, він містив знахідки трипільської культури. Слов'яно-руський культурний шар та об'єкти на дослідженій ділянці мали добру збереженість, однак, у східній та прилеглій до неї

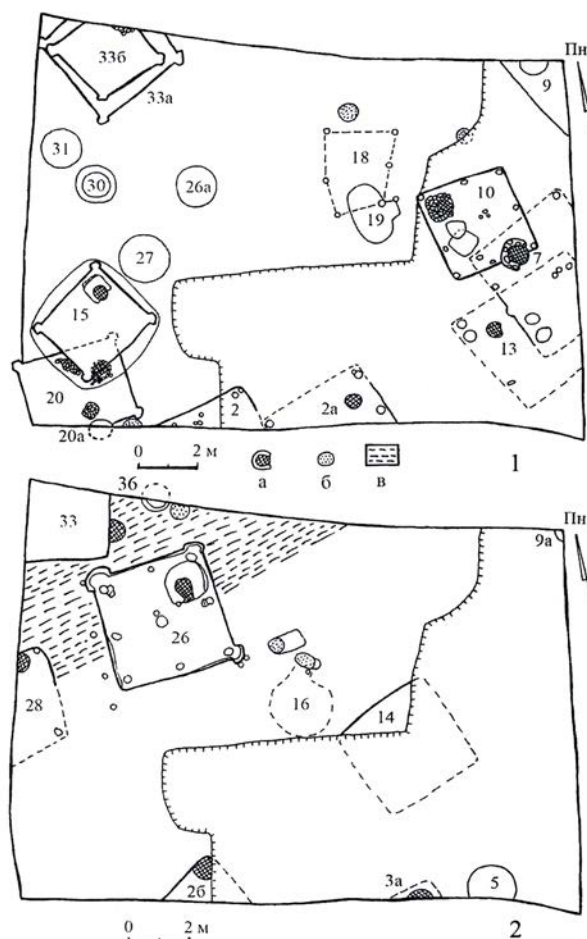

Рис. 2. Плани розкопу 2004 р. біля костелу Успіння Богородиці з дослідженими об'єктами X ст. (1) і XI – початку XII ст. (2).
Умовні позначення: а – піч; б – вогнище;
в – насип валу

південній частині розкопу вони були зруйновані земляними роботами ще до початку досліджень.

У розкопі виявлено ділянку оборонного валу, що був споруджений уздовж північного краю узвишся. Пов'язаний із цим валом оборонний рів простежено під час археологічної експертизи на ділянці по вулиці Князів Острозьких, № 12 (рис. 1, 2). Результати археологічних досліджень і спостереження за рельєфом місцевості дозволяють зробити висновок, що ця лінія оборони захищала поселення із півночі та заходу.

Вал насипали із материкового суглинку, на окремих ділянках були помітні також вклучення темного ґрунту. Найбільшої потужності (до 1 м) він досягав ближче до північного краю площадки, у північно-східному куті розкопу. Підосва валу залягала

на глибині 2 м від рівня сучасної денної поверхні. Внутрішній схил насипу валу простежено перпендикулярно до схилу височини на протязі 8-9 м. Враховуючи місце розташування розкопу, загальну ширину насипу валу можна визначити в межах 14-16 м.

До слов'яно-руського періоду віднесено 43 об'єкти, в тому числі 17 жител, а також господарські будівлі, зернові ями, ями для випалювання дьогтю і вогнища. Виявлено окремі групи жител, у кожній з яких будівлі взаємно перекриваються. Вони нараховують від двох до чотирьох жител. Якщо врахувати, що напівземлянкове житло, яке опалювалось, існувало близько 40-50 років [1, 9; 10, 19], то тривалість існування поселення можна визначити в межах 160-200 років.

Стратиграфічні спостереження та порівняння знахідок із об'єктів дозволяють виділити два етапи розвитку слов'яно-руського поселення біля костелу. До першого етапу (X – початок XI ст.) зараховані будівлі, перекриті насипом валу та синхронні їм (рис. 2, 1). До другого етапу (XI – рубіж XI–XII ст.) належали об'єкти, що існували після спорудження валу (рис. 2, 2). Дата спорудження валу визначається рубежем X і XI ст. У всіх групах жител першого етапу за стратиграфічними спостереженнями виділені ранні і пізні будівлі, вони взаємно перекриваються (рис. 2, 1). Два будівельні горизонти виділені і на другому етапі розвитку поселення за археологічними знахідками із комплексів (найпізніші житла – № 26, 3а, 28).

Усі досліджені житла мали заглиблені в ґрунт котловани, чотирикутні в плані, довжина стін від 2,6 м до 4,4 м. Долівка у житлах першого етапу розвитку поселення була влаштована на рівні материкового суглинку, котловани цих будівель мали найбільшу глибину, від 1,2 м до 1,6 м. У ранніх будівлях другого етапу глибина котлованів менша (від 1,1 м до 1,3 м), а в будівлях останнього будівельного горизонту вона становила 0,5-0,6 м.

Стіни жител мали як каркасно-стовпову,

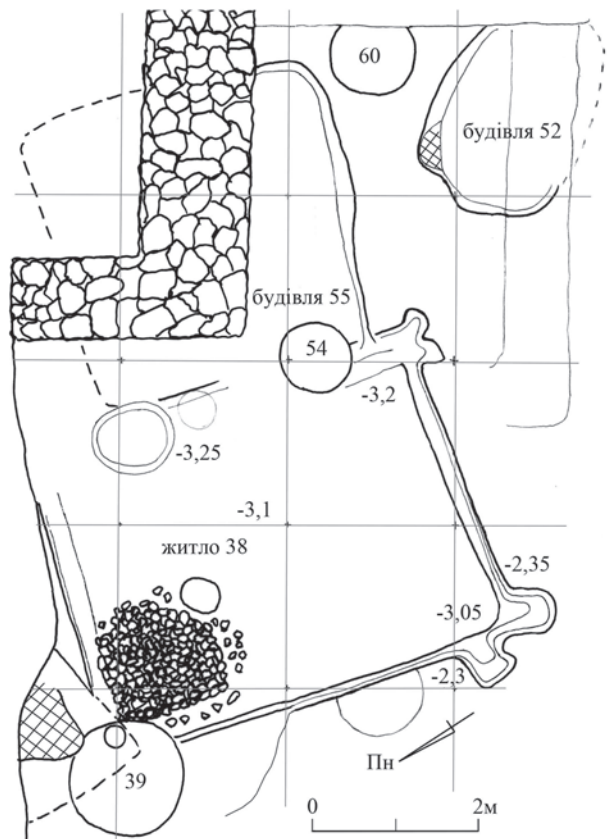

Рис. 3. План ділянки розкопу на пр. Незалежності, 3 із дослідженими слов'яно-руськими об'єктами

так і зрубну конструкцію дерев'яних стін. Печі збудовані в одному з кутів біля північної стіни, вони складені з каміння на глиняному розчині, зовні обмазувалися товстим шаром глини. У будівлях останнього будівельного горизонту замість печей були влаштовані вогнища із підмазаними глиною черенями.

Більшість жител орієнтовані стінами за сторонами світу, в окремих випадках з невеликими відхиленнями. Орієнтація не змінювалась протягом усього часу існування поселення. У розкопі простежено дві смуги напівземлянок, які були розташовані паралельно до північного краю мису.

Як свідчать археологічні джерела, основним заняттям жителів цієї частини поселення було сільськогосподарське виробництво. Крім того, вони виготовляли дьоготь, а знайдені кістяні знаряддя вказують на розвиток гончарства.

Слов'янське поселення виявлене також на північний схід від Пригородка, на території старого міста. Цікаві матеріали отримані

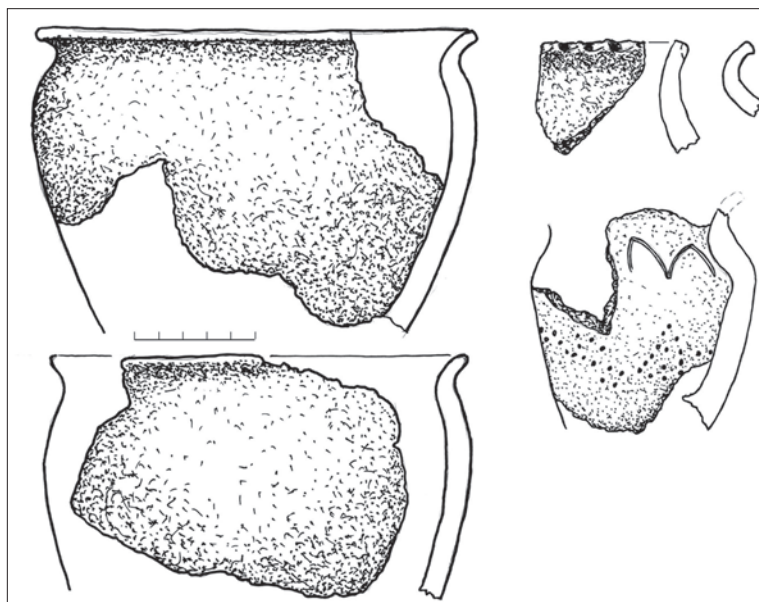

Рис. 4. Ліпні горщики із житла № 38

мані під час досліджень ділянки на проспекті Незалежності № 3, що знаходиться на північний захід від давньої Ринкової площі (рис. 1, 5). У 1988 р. тут почалося будівництво будинку культури і виявлені в ході земляних робіт об'єкти досліджували О. А. Бондарчук та О. Л. Позіховський. Усього розкопано сім жител-напівземлянок. Два найбільш ранні належать до культури типу Луки-Райковецької і можуть бути датовані IX – першою половиною X ст. Ще п'ять будівель містили комплекси гончарної кераміки, які датовані X – початком XI ст. (два житла) і XI ст. (три житла). Об'єктів XII–XIII ст. не знайдено.

2007 р. на цій ділянці розпочалося будівництво нового корпусу Національного університету «Острозька академія». Тому в 2007–2008 рр. тут було проведено археологічну експертизу та розкопки, в ході яких встановлено, що слов'яно-руський шар у межах ділянки був поширений на площі 0,5 га, його товщина досягає 0,4–0,5 м. У ході досліджень виявлено рештки будівель та різноманітних об'єктів слов'яно-руського часу. Відзначимо, що було досліджено слов'янське напівземлянкове житло № 38 розмірами 4,95х4,05 м, заглиблене на 0,65 м від рівня виявлення (рис. 3). Піч-кам'янка знаходилась у північно-західному куті житла. Серед каміння, з якого було складено піч, знайдено кістки тварин, уламки ліпних

ранньослов'янських горщиків (рис. 4) та крейдове прясельце. Ці знахідки дозволяють віднести побудову печі до VIII ст.

Проведені дослідження на пр. Незалежності, № 3 дозволяють стверджувати, що поселення на цій ділянці почало формуватися у VIII–IX ст., а найбільш активно розвивалося у X–XI ст.

Добре збережений культурний шар X–XIII ст. виявлено під час археологічної експертизи на вул. Островського, на південний схід від давньої Ринкової площі (рис. 1, 4). Він мав товщину до 0,6 м і був перекритий пізнішими наша-

руваннями потужністю 2,5–2,8 м. Материк на цій ділянці досягнуто на глибині 4,5 м.

Наявні археологічні джерела свідчать, що поселення на лівому березі давнього струмка в районі колишньої Ринкової площі почало формуватися не пізніше VIII ст. Друге слов'янське поселення VIII–IX ст. досліджувалось за 600 м на південь, на мисі правого берега р. Вілії, на території Нового міста [12, 2006]. Третє ранньослов'янське поселення виявлене за 1 км на північ, на окраїні Острога. Отже, поселення в районі колишньої Ринкової площі належить до гнізда слов'янських поселень VIII–IX ст.

У X ст. площа поселення в районі колишньої Ринкової площі досягає 2 га (рис. 5, б). В цей час поселення значно зростає за рахунок освоєння високих ділянок зі стрімкими схилами на правому березі струмка, в межах пізніших Дитинця та Пригородка. На рубежі X–XI ст. навколо цієї частини поселення було споруджено оборонну лінію, від якої простежено вал і рів, площа фортеці становила близько 3,2 га. Побудова валу не викликала серйозного перепланування поселення, а його розміщення на важкодоступних високих мисах слід пов'язати з посиленням загрози ворожих нападів, а отже, вірогідно, воно від самого початку мало укріплення.

Територію міста формували перетин ме-

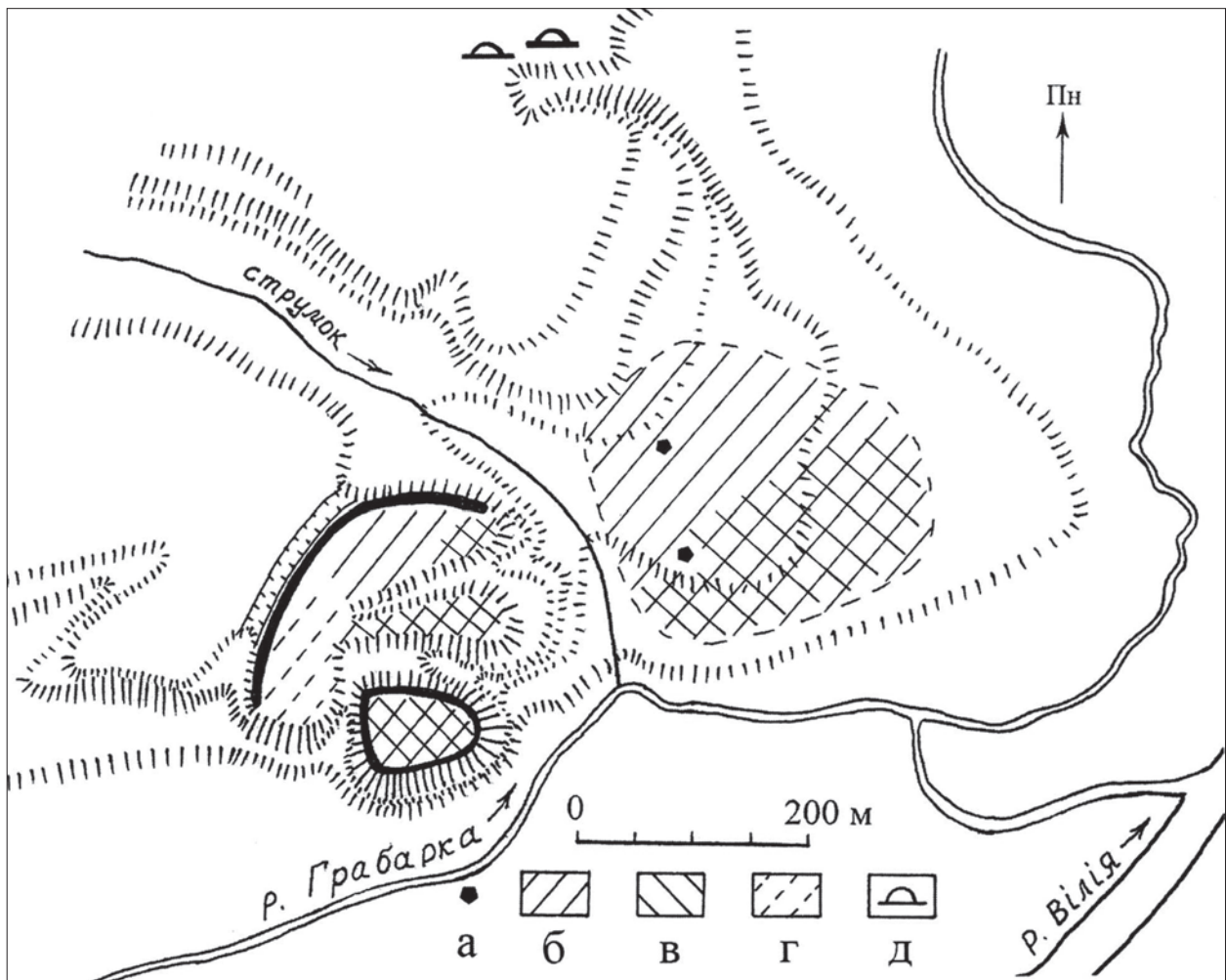

Рис. 5. Реконструкція слов'яно-руського поселення в Острозі. Умовні позначення: а – знахідки VIII-IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X-XI ст.; в – ділянки з культурним шаром XII – першої половини XIII ст.; г – окремі знахідки X-XI ст.; д – курганний могильник

ридіональної долини р. Вілії і орієнтованої в широтному напрямку обводненої балки. В XI ст. поселення в Острозі включало фортецю площею 3,2 га в межах Дитинця та Пригородка та селище площею 2 га в районі колишньої Ринкової площі. Ці показники дозволяють характеризувати його як ранній міський центр.

Розвитку поселення сприяло його природно-географічне розташування. Воно знаходилося на лівому березі р. Вілії за 1 км вище по течії від її впадіння в Горинь і за 1,5 км нижче по течії від впадіння у Вілію найбільшої лівої притоки – р. Світеньки (Збитинки). Саме в районі Острога смуга малого Полісся має найменшу ширину – близько 7 км, це був один із можливих проходів, по якому кочівники легко могли проникати з півдня на Волинську височину. Розташоване тут поселення контролю-

вало широтний шлях вздовж південного краю Волинської височини і меридіональні комунікації вздовж рік Горині та Вілії. Сукупність перерахованих ознак і визначала військово-стратегічне, комунікаційне та адміністративне значення давнього населеного пункту в X–XI ст.

Поселення сформувалося на південному краї Волинської височини, на межі з Малим Поліссям, тобто на межі зони лісостепу і мішаних лісів. Положення на своєрідному місцевому екотоні визначало й особливості потенційних угідь Острозького комплексу. Екотони – зони стику контрастних природних масивів. Більшість міських адміністративних центрів князівств і земель Південної Русі розміщувалися на стиках природних зон [15, 110].

Без суттєвих змін поселення в Острозі функціонувало протягом XI ст., а на ру-

бежі XI і XII ст. починаються зміни, як наслідок, площа поселення скорочується приблизно у два рази, культурний шар XII – першої половини XIII ст. простежено на Дитинці та прилеглих ділянках, а також на селищі вздовж південного краю мису (рис. 5, в). У ході археологічних робіт не виявлено слідів розгрому чи пожежі на поселенні. Вірогідно, виявлені процеси трансформації Острога відбувалися мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, направленними на заміну старих племінних структур державно регульованим заселенням.

Упродовж X-XI ст. в середній течії Горині простежуються процеси неухильного зростання кількості укріплених поселень, в тому числі і значних за площею, які можна зарахувати до ранніх міських центрів (Дорогобуж, Жорнів, Листвин, Мильськ, Острог, Пересопниця). У XII – першій половині XIII ст. в регіоні спостерігається зменшення загальної кількості фортець, частина з них були розгромлені й покинуті (Жорнів, Листвин), розміри інших помітно зменшуються. А повний набір міських ознак виявляється перш за все для тих поселень, які були тривалий час центрами удільних князів (Дорогобуж, Пересопниця). Пряма залежність економічного розвитку міст від їх політичного значення визначилась ще на ранньофеодальному етапі історії Київської Русі і залишалась визначальною у XII-XIII ст. [14, 74-75]. Ці тенденції були характерні і в цілому для середньовічної Європи [5, 144].

Археологічні джерела свідчать, що слов'янське поселення в центральній частині Острога виникло у VIII ст., задовго до тієї дати, яку знаходимо в Повісті минулих літ (1100 р.). Вірогідно, первинний осередок, де почало формуватися укріплене слов'янське поселення знаходився не на Замковій горі, а на мисі на схід від костелу Успіння Богородиці. У XII – першій половині XIII ст. ядром поселення був дитинець (Замкова гора), а поряд знаходилося селище площею близько 2 га. Вірогідно, в цей період поселення функціонувало як

первинний осередок суспільно-економічної організації найближчої округи, адміністративний центр невеликої волості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баран Я.В. Слов'янська община. – Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2004.
2. Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Рівненської обл. в 1957 р. // НА ІА НАНУ. – 1957/33. – № 2965.
3. Бондар І. В. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі в 1958 р. – НА ІА НАНУ. – 1958/37. – № 3229, 3230.
4. Годованок О. М. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – С.318-322.
5. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005.
6. Літопис Руський / Пер. з давньорус. А. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич – К.: Дніпро, 1989.
7. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1990.
8. Описи Острожчини другої половини XI – першої половини XII століття. / Упорядник В. Атаманенко; Редактор А. Винар. – Острог, 2004.
9. Повесть временных лет. – М.–Л., 1950. – Ч. 1.
10. Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. – К.: Наукова думка, 1980.
11. Прищепя Б. А., Позіховський О. А., Романчук О. М., Чекурков В. С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. – Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – С.262-265.
12. Прищепя Б. А., Позіховський О. А., Чекурков В. С. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С.311-315.
13. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982.
14. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989.
15. Томашевский А. П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения XXIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С.109-111.

16.

б

Кирило-Мефодіївське товариство і ... Броди, і Дубно, і Микола Гоголь!

На перший погляд, здавалося б: який може бути взаємозв'язок? Адже у 1846-1847 роках Броди входили до складу Австро-Угорської імперії. Тарас Шевченко бачив територію теперішнього Бродівського району хіба що з верхньої тераси Почаївської лаври, коли робив замальовки як співробітник Археографічної комісії. А все ж... [14].

Коли Кирило-Мефодіївське товариство оформляється як таємна антикріпосницька організація, найактивнішими членами братства стають Шевченко і Костомаров, Гулак і Куліш, Білозерський і Маркович, Посяда і Пильчиков, Андрузький і Тулуб, Навроцький і Савич. Але, виявляється, кримінальна справа щодо кирило-мефодіївців Третім відділом «єго государевого величества» порушувалася і стосовно Федора Чижова (одного із приятелів Миколи Гоголя. Збереглося навіть їхнє листування) [16], про що, зокрема, свідчить записка Л. В. Дубельта про його арешт – від 14 травня 1847 р.: «В 10 часов утра доставлен из Радзивиллова надворный советник Чижев со всеми его бумагами и вещами. К рассмотрению его бумаг приступлено». Резолюція О. Ф. Орлова: «Если какое-нибудь будет важное по бумагам открытие, дай мне знать для доклада государю императору. Самое открытие сие должно оставить очные ставки, то дай мне также знать, может, повременить» [4].

Утім, спершу – про Великого Кобзаря, який останньої декади жовтня 1846 р. (за старим стилем), крім інших, намалював і «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври» [14]. З-поміж спогадів про поета є й рядки відомого українського вченого В. Г. Щурата, який 1905 р. зустрівся із 80-річним мешканцем Вишнівця – Федором Кружилкою. Той ось що оповів: «Я ще молодий був. Та не раз і балакав з ним. А Ви з Австрії? То

тут зараз за границею – Підкамінь, знаєте? Отож він мені раз каже: якби там у Підкамені побути часок. А я гадаю, що на відпуст захотілось піти, і питаю: «Чи Ви чували, чого то назвали Підкамінь?» І кажу йому, як нечистий узав каменюку та ніс на кляштор, щоб його придушити, але півень запіяв і не вдалось. А він засміявся і каже: «Це не так було, Федоре, це чортяка нашого брата мав цим каменем там придушити – і придушив. От і Підкамінь!» [1]

Як пише у монографії «Тарас Шевченко. Життя і творчість» Євген Кирилук, «на одній акварелі видно галицьке село Підкамінь, що в ті часи було вже по той бік кордону...» Пізніше в одній із повістей Великий Кобзар висловив думку про єдність українського народу по обидва береги Збруча: «Од берегів тихого Дону до крем'янистих берегів бистроплинного Дністра – один ґрунт землі, одна мова, один побут, один вид народу; навіть пісні одні й ті самі. Як одної матері діти...» [13].

Проте – повернемося до Ф. Чижова, про якого у «Шевченківському словнику» читаємо: «Російський математик, письменник, близький до слов'янофілів, громадський діяч і промисловець. Учень М. Остроградського, вчитель Г. П. Галагана. Був заарештований і притягався до слідства в справі Кирило-Мефодіївського товариства в травні 1847, але звільнений за браком доказів. Шевченко зустрічався з Чижовим 1840 на вечорах у М. Маркевича. Згадав Чижова в листі до В. Г. Шевченка (7.12. 1859), коли збирався купити на Україні землю для садиби» [15]. Отже, на цих вечорах Т. Шевченко міг розмовляти із Ф. Чижовим і про Миколу Гоголя? Безперечно, міг.

Сто сорок три роки, «завдячуючи» й ультрапильності комуністичного КДБ, особова справа Ф. В. Чижова знаходилася,

так би мовити, за сімома замками. Аж доки не побачив світ академічний тритомник «Кирило-Мефодіївське Товариство», в якому йому присвячено 46 (!) сторінок. Погортаймо ж їх якнайуважніше.

10 грудня 1846 р. датується «Повідомлення намісника Царства Польського І. Ф. Паскевича III Відділенню про становище в Сілезії і Галичині» («сведения, полученные из Бреславля и Кракова», – тут і далі цитуємо мовою оригіналу): «В Бреславле агент наш познакомился с русским подданным Федором Чижовым, жительствовавшим будто-бы недалеко от Москвы. Он говорил, что поедет в Рим, а оттуда в Сербию, Албанию, Далмацию и Кроацию...». На документі рукою Л. Дубельта написано: «Снести с кем следует: кто он и что он» [2]. Про Ф. В. Чижова, М. В. Гоголя і Рим – це окрема тема, притому – вельми цікава!

22 березня 1847 р. – «Відношення О. Ф. Орлова до Л. О. Перовського щодо арешту Ф. В. Чижова при його поверненні із-за кордону»: «Весьма секретно и нужное... Ныне, по встретившейся чрезвычайной надобности, государь император высочайше повелеть соизволил: при возвращении Чижова в Россию задержать его на самой границе, опечатать, не рассматривая на месте, все его бумаги и вещи и тот час, вместе с оными, отправить в С.-Петербург в III отделение С. е. и. в. канцелярии, в сопровождении самого благонадежного и верного чиновника и под строжайшим надзором. О таковой монаршей воле уведомляя Ваше высокопревосходительство и почтнейше прося Вас, милостивый государь, не изволите ли немедленно сделать распоряжение к исполнению оной по всей западной и южной границам России, делом считаю присовокупить, что о сделании подобного распоряжения по таможенному ведомству, я с сим вместе отнесся к г-ну министру финансов...» [3]

Й ось – Ф. Чижев у Бродах. Митниця. На щастя, руки царської «охранки» сюди не досягали, позаяк це була – інша держава, тож тамтешні прикордонники не вельми

прискіпувались. Зате буквально через кілька верст...

6 травня 1847 р. – «Повідомлення начальника Радзивишівської митної округи П. Ф. Гаккеля III відділенню про арешт Ф. В. Чижова й відправлення його до Петербурга»: «Весьма секретно... В исполнение высочайшего государя императора повеления, объявленного г-ном министром финансов в предписании от 23 прошлого марта № 274, последовавшем по отношении г-на генерал-адъютанта гр. Орлова от 22 того же марта за № 447, 448 и 451. Радзивиловская таможня сего 6 мая задержала возвращавшегося из-за границы по паспорту, выданному в С.-Петербурге 2 ноября 1846 г. № 911/2327, надворного советника Федора Чижова со всеми его вещами и бумагами, которые, без рассмотрения, опечатала в пяти местах казенною и его, Чижова, печатью, а сам Чижев лично был осматриваем самым строжайшим образом и при таковом осмотре найдены при нем, под нижним платьем, одна на иностранном языке книга и брошюрка...» [4] Отож, маршрут, яким везли арештованого Ф. Чижова, пролягав через Дубно, Мирогощу, Остріг і т. д. мабуть, у місті Дубні, де міняли коней, він згадував і гоголевого «Тараса Бульбу»?..

Не раніше, як 14 травня 1847 р.: «Описание бумаг надворного советника Чижова... Записка о народности... Журнал путешествия Чижова в 1845 и 1846 гг. по славянским землям. Здесь описаны свидания его с Шафариком... описаны свидания его с польским выходцем Мицкевичем...» [5]

Одне з найцікавішого – 23 травня 1847 року. Протокол допиту Ф. Чижова у III-му відділенні: «... Сам я начал носить бороду, выехавши в 1841 г. за границу, сперва просто потому, что там все носят и что это доставляло мне большое удобство при моей очень малой заботливости о внешности. После, приехавши из-за границы, я оставил ее больше по сделанной мною привычке, пока еще без всякой цели и намерения. Когда я проехал от Радзивиловы до Киева, потом до Прилук, Новгород-

Северска, съездил в Москву и в деревню моей матушки в Костромскую губ., я нашел, что борода моя дала мне много способов прямее и лучше смотреть на ход вещей, потому что все были со мною запросто, мужики рассказывали все подробности их быта и их промышленности, что меня очень занимало. Тут тоже меня приятно поразила вежливость на станциях (*безперечно, йдеться і про Броди. – Авт.*), чего прежде не было и чего я никак не мог приписать моему чину, потому что об нем всегда узнавали уже после из подорожной...» [6]

Про мандрівки Ф. Чижова Європою. Із того ж протоколу допиту: «Во всех моих с ними столкновениях всегда, хотя и не прямо, у них высказывалась нелюбовь к России... Самым талантливым из всех западнославянских племен я нашел словаков, из них, собственно, вышли Шафарик и Коллар, хотя и писали по-чешски...» [7]

Далі – допит: «С Кулишем познакомился я в последний проезд мой чрез Петербург в ноябре 1846 г.; я слышал, что он пишет роман «Черная рада»... Шевченко встречал раза два, помнится мне, у гр. Толстого...» [8]

Збереглися спогади Ф. Чижова, у яких він пише, що зустрічався із М. Гоголем тричі, зокрема й тоді, як викладав у Санкт-Петербурзькому університеті: «Гоголь зійшовся з нами добре, як з новими товаришами; але ми зустріли його холодно... сам прихід його в університет шляхом обхідним віддаляв нас від нього як люди...» [17]

Не раніше як 23 травня 1847 року доповідає О. Орлов цареві Миколі І: «... в Бельгии иезуиты уговаривали его принять католическую веру, но он сказал им, что если примет их веру и будет в раю, а все русские пойдут в ад, то ему в раю будет так скучно, что он убежит к русским, потому что Россия для него есть земной рай...» [9]

Простежується вельми пікантна аналогія і з автором «Тараса Бульби»: коли Гоголь другої половини 1830-их років перебував у Римі, за посередництвом княгині Зінаїди

Волконської польські емігранти, ксьондзи Петро Семиненко й Ієронім Кайсевич пробували письменника навернути до католицизму. Ясна річ, із цього нічого не вийшло, але чутки докотилися й до України.

Дуже інтересний документ – «Доповідь III відділення Миколі І про свідчення Ф. В. Чижова»: «... каждый славянист, рассуждая о славянском братстве, требует, чтобы считали старшим его племя, а потом уже русских...». А поряд: «Знаю еще, что в Малороссии многие страстно любят свою родину...» [10]

Середина травня 1847 р. – «Записка О. Ф. Орлова до канцелярії III відділення про наказ Миколи І особисто йому зустрітись з Ф. В. Чижовим»: «Государь император изволил мне приказать лично видеться с г-ном Чижовым...» [11]

Травень 1847 р. – видано наказ III відділення Ф. Чижову про заборону розповіджувати слов'янофільські ідеї з вимогою всі твори надсилати на розгляд графу О. Орлову замість загальної цензури: «Государю императору благоугодно было повелеть Вас за эту откровенность...» [12]

Так, Ф. Чижов теж, – на найвищому, імператорському, рівні, – фігурував. Але його мандрівка з Австро-Угорщини через Броди ще чекає своїх дослідників... Бо він наприкінці травня був звільнений з-під арешту. Проте за ним був встановлений негласний нагляд, написані ним твори проходили цензуру в III відділенні. Нагляд було знято 1857 р., але інтерес до діяльності Ф. В. Чижова III відділення мало ще і в 1862 р.

Отож, Броди його пам'ятають. І ми – теж. Досліджуємо. Бо це – наша історія.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Жур П. Дума про Огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1985. – С.305.
2. Кирило-Мефодіївське Товариство. Том 3. – К., «Наукова думка», 1990. – С.214, 216.
3. Там же. – С.217.
4. Там же. – С.221.
5. Там же. – С.222, 225.
6. Там же. – С.233.
7. Там же. – С.239.
8. Там же. – С.246.

9. Там же. – С.249.
10. Там же. – С.254.
11. Там же. – С.255.
12. Там же. – С.256.
13. Кирилюк Є. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1979. – С.154-155.
14. Шевченківський словник. Том 2. – К.: УРЕ, 1977. – С.140.
15. Там же. – С.345-346.
16. Чижов Федір // Архів Дубенської організації Національної Спілки письменників України. – Папка «Кирило-Мефодіївське товариство і наш край».
17. Чижов Ф. Воспоминания // Гоголь в воспоминаниях современников. Серия литературных мемуаров. – М.: Госиздат, 1952. – С.225.
18. Щурат В. Шевченко о Галиции 1846 г. // У кн.: Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К.: Дніпро, 1988. – С.197.

Олег РАЗИГРАЄВ

Польські органи внутрішніх справ на Рівненщині у 1919-1921 рр.

Першою польською поліцейською структурою, яка забезпечувала правопорядок на Рівненщині впродовж 1919-1921 рр., була комунальна поліція. Вона функціонувала під наглядом міністра внутрішніх справ та органів місцевого самоврядування. Її керівний склад призначався міністром внутрішніх справ, а фінансування здійснювалось за рахунок коштів Міністерства фінансів та магістрату. Крім того, органи місцевого самоврядування були зобов'язані безкоштовно надавати працівникам комунальної поліції приміщення для виконання службових функцій, а також для постійного чи тимчасового приватного проживання. Організація комунальної поліції проводилась за військовим взірцем; особовий склад формувался шляхом добровільного набору кандидатів. Претендент на службу в її лавах повинен був мати не менше 25 років, володіти відповідними фаховими здібностями, відмінним фізичним здоров'ям, вільно знати польську мову на усному та письмовому рівнях [1, 30-31].

Підрозділи комунальної поліції Рівного постали 16 серпня 1919 р. під керівництвом комісара Кістера та його помічника М. Абрамчука. Санітарний відділ очолив А. Якобчук, а секретаріат поліції – А. Куровський [2, 1-2]. Рівненський корпус комунальної

поліції сформувався протягом серпня-вересня 1919 р. Лише у серпні 1919 р. до лав зазначеної структури було прийнято 68 осіб [2, 2-4]. 1 вересня 1919 р. відбулася зміна керівництва Рівненської комунальної поліції: на посаду начальника призначено Ю. Сташевського. Для більш ефективної діяльності місто було поділене на три дільниці. У Рівному функціонувала й слідча експозитура, яку очолював Я. Домбровський. Впродовж листопада-грудня 1919 р. штат службовців поліції складало близько 80 осіб. Джерела свідчать про надзвичайно низький моральний стан працівників комунальної поліції, які були схильними до службових зловживань та хабарництва. Кандидатів рекрутували без створення спеціальних кваліфікаційних комісій як з місцевого населення, так і з інших регіонів Другої Речі Посполитої [3, 11].

Про функціонування комунальної поліції у Корці, зайнятого польськими військами 7 вересня 1919 р., дізнаємося зі звітів представників політичної адміністрації Рівного. Її сили були мізерними – окрім начальника, вона налічувала 15 службовців (*і це на близько 8.000 мешканців міста – О.Р.*). Тому ще наприкінці жовтня 1919 р. на теренах міста панувала анархія, поглиблена слабкою діяльністю

державних інституцій. Наприклад, гмінне управління та магістрат не функціонували взагалі [4, 4].

Структури польської поліції в Острозі були створені у другій половині серпня 1919 р. Особливість цього процесу тут полягала у створенні не комунальної поліції, а міської міліції, яка діяла під керівництвом коменданта А. Якубовського. Одночасно з Острогом, почалась розбудова поліції Дубна під керівництвом М. Дамського. Основну частину її працівників склали колишні царські поліцейські. В організаційному плані поліція міста була поділена на три комісаріати. Серед першорядних проблем її діяльності варто відзначити нестачу зброї та обмундирування. Рядовий склад поліції послуговувався військовим обмундируванням царської армії, натомість офіцери носили обмундирування польського війська [3, 31].

Невід'ємним компонентом польських органів внутрішніх справ 1919-1920 рр. на теренах Рівненщини стала поліція Цивільного управління Волинської землі та Подільського фронту або т. зв. «кресова поліція». Остання законодавчо була затверджена 5 травня 1920 р. [5, 57]. Організацією, озброєнням, забезпеченням та підготовкою поліції ЦУВЗ і ПФ займався окружний комендант, який підпорядковувався місцевій адміністрації. Рівень самостійності поліцейських структур був вкрай обмеженим: старости мали право усувати від виконання службових обов'язків повітових комендантів поліції, а керівництво округів – окружних комендантів поліції. Правом видавати безпосередні накази керівникам поліції були наділені органи суду та прокуратури. Фінансування «кресової поліції» проводилось з бюджету ЦУВЗ і ПФ. Органи місцевого самоврядування відповідали за забезпечення правоохоронних підрозділів службовими приміщеннями, а також оплачували приватне житло поліцейських. У територіальному плані поліція складалась з окружних, повітових, міських та районних управлінь. Найменшими структурними підрозділами були

дільниці, які провадили діяльність на теренах гмін. Вирішення питання про розташування повітових управлінь та дільниць поліції перебувало у віданні старости [5, 57].

При окружних управліннях поліції ЦУВЗ і ПФ функціонували також слідчі управління. У повітах вони здійснювали діяльність за посередництвом повітових поліцейських структур. Начальник слідчого управління підпорядковувався окружному комендантові.

У березні 1920 р. поліція Рівненщини була структурована наступним чином: управління Рівненського повіту (організоване у Рівному, Сарнах та Олеську; налічувало 50 службовців), управління Дубенського повіту (організоване в Дубно, Олиці та Берестечку; налічувало 118 службовців) та управління Острозького повіту (організоване в Острозі та Здолбуніві; налічувало 71 службовця) [6, 29; 7, 12-13].

До травня 1920 р. функції з охорони правопорядку на теренах Рівненщини виконувала не тільки поліція ЦУВЗ і ПФ, але й польова жандармерія. Паралельно діяли підрозділи комунальної поліції, яким були довірені допоміжні функції на теренах міст. Одночасне виконання таких функцій кількома структурами нерідко викликало непорозуміння з адміністративною владою. Не склались у жандармерії і приязних стосунків до сил поліції. Останніх вона вважала другорядною структурою у сфері охорони громадського порядку. Одним з прикладів конфліктів між жандармерією та поліцією став збройний напад польової жандармерії на Рівненський комісаріат поліції, внаслідок якого відбулося побиття поліцейських [8, 4]. На теренах повіту польова жандармерія поділялась на взводи та дільниці. Розташування та чисельність дільниць визначала адміністративна влада при погодженні з місцевим військовим керівництвом. Оптимальний штат польової жандармерії на повіт складався з 1 офіцера війська та 150 рядових. На Рівненщині зафіксовані представництва польової жандармерії у Рівненському, Дубенському та Острозькому повітах [9, 65].

Простежити безпосередню діяльність жандармерії непросто з огляду на фрагментарний характер джерельної бази, яка переважно представлена звітною документацією староств та скаргами місцевих мешканців на зловживання зазначеного підрозділу. Наприклад, наприкінці березня 1919 р. Рівненський повітовий староста позитивно оцінив діяльність жандармерії. Однак, вже у травні-червні того ж року він заявив, що остання неспроможна побороти бандитизм на теренах повіту [8, 1, 21].

Робота з формування на теренах Рівненщини польських поліцейських структур була перервана наступом Червоної армії на початку червня 1920 р. 20 червня 1920 р. поліція залишила Остріг; щоправда, червоноармійці увійшли до Острога лише 5 липня.

Повторна розбудова структур польської поліції на Рівненщині почала здійснюватись з вересня 1920 р. У жовтні того ж року за активної участі комісара Т. Вонжа розпочались формування підрозділів польської державної поліції Дубенщини [10, 12]. 27 жовтня 1920 р. поліцейський загін чисельністю 60 осіб на чолі з підкомісаром С. Чесляком прибув у Рівненський повіт. Внаслідок скерування додаткових людських ресурсів з Управління поліції етапних і прифронтових теренів протягом листопада 1920 р. на Рівненщині службу несло 120 поліцейських. Засноване комісаром С. Чесляком, Рівненське повітове управління державної поліції у досліджуваній період перебувало під керівництвом комісара А. Возницького. У звіті за останній квартал 1920 р. комісар С. Чесляк констатував нестачу обмундирування, а також характеризував особовий склад Рівненського повітового управління як «не найкращий у професійному вимірі». Комісаріати поліції функціонували у Рівному та Корці. 1 грудня 1920 р. за головування комісара К. Савицького постали перші підрозділи поліції Острозького повіту.

Скеровані на Західну Волинь поліцейські, здебільшого отримували озброєння на місці від військового керівництва. Щодо об-

мундирування, канцелярських товарів, фінансової допомоги та інших видів матеріального забезпечення, то вони покривались за рахунок бюджету Управління поліції етапних і прифронтових теренів [3, 12]. Розбудова поліцейських формувань у регіоні проходила нелегко. Поряд зі складною суспільно-політичною ситуацією, важкими матеріальними умовами, на перешкоді ставали організаційні непорозуміння із військовою та цивільною владою. Одним із каменів спотикання було питання розмежування сфери компетенції поліції та війська. Зловживання владою з боку військових, деструктивна діяльність польової жандармерії, яка функціонувала до березня 1921 р., зверхня позиція цивільних управлінських структур суттєво гальмували становлення поліцейських підрозділів.

На цей процес негативно впливали й чинники, що знаходили свій вияв у внутрішньополіцейському середовищі. Ними, зокрема, був не завжди професійний добір кадрів. Нерідко моральне обличчя службовців поліції Рівненщини не відповідало тим вимогам, які ставились перед представниками поліцейського корпусу. Розповсюдженим явищем було мала поінформованість у місцевій специфіці, подекуди її повне ігнорування, невміння обрати тактичну лінію поведінки в тій чи іншій ситуації, невпевненість у майбутньому тощо.

Таким чином, процес формування польських поліцейських структур на Рівненщині хронологічно можна поділити на два умовні етапи. Перший – з травня 1919 до липня 1920 р. – характеризувався переходом функцій з охорони громадського порядку від місцевих міліцейських формувань до підрозділів комунальної поліції на території міст та загонів польової жандармерії у сільській місцевості. Зазначений період закінчується ліквідацією новостворених поліцейських структур унаслідок вступу Червоної армії на територію Західної Волині у липні-серпні 1920 р. Другий етап – з вересня 1920 до лютого 1921 р. – був пов'язаний з відновленням польських поліцейських структур під керівництвом

мати прибиральницею, окрім сина, були доньки Ганна і Люба [1].

З дитячих років Ярослав мав велику любов до науки, закінчивши місцеву восьмирічну школу № 14, продовжив навчання в СШ № 6 м.Рівне, яку закінчив 1965 р.

Під час навчання в школі захоплювався музикою, поезією, історією, брав участь у музичному, хоровому, танцювальному гуртках.

Разом з музикою, – писав Ярослав в автобіографії, – у моїй душі прищепилася і любов до літературного багатства свого народу. Через те в моїх мріях з'явилася незмінна ідея, ціль, що пломеніє яскравою зіркою майбутнього.

Я хочу ширше пізнати багатство літературного життя і втілити частку своєї праці в його скарбницю, а також прищеплювати цю любов молодому поколінню [2].

У школі був він улюбленим учнем вчителів, класного керівника, друзів. Класний керівник написав, а педагогічна рада по закінченню школи і отриманні атестату зрілості затвердила на своєму засіданні блискучу характеристику від 26 червня 1965 р.

«Мичуда Ярослав має нахил до малювання, захоплюється художньою літературою, сам пише, за літературний твір поданий на міський конкурс дитячої художньої творчості був нагороджений...» [3].

Отримавши характеристику-рекомендацію, Я. Мичуда подає документи на філологічний факультет Рівненського державного педагогічного інституту, складає успішно вступні екзамени (на «4» і «5») і наказом № 729 від 23 серпня 1965 р. зарахований до інституту [4].

Переглядаю особову справу Ярослава, що налічує 18 аркушів: фото молодого студента, копії наказів ректора, в яких оголошено подяки за успіхи в навчанні, науково-дослідній і громадській праці.

Під час канікул Ярослав допомагав батькам, працював вихователем у шкільному таборі «Біла ромашка» і за свою сумлінну працю був нагороджений грамотою.

Восени 1968 р. він проходив педагогічну

державну практику в Здолбунівській середній школі № 1, викладав рідну мову і літературу, був класним керівником 10 класу. По закінченні педпрактики директор школи дає блискучу характеристику Ярославу Мичуді: «Брав участь у літературному вечорі, присвяченому 130-річчю з дня народження Нечуя-Левицького. Варто відзначити організацію і проведення ним вечора поезії, куди були запрошені поети з Рівненського державного педагогічного інституту. Оцінка за практику як класного керівника 'відмінно'» [5].

Але вже тоді відчувалися доскіпливі очі й нашорошені вуха кадебістських сексотів, які не лише стежили, але й провокували юнака певними розмовами. Ярослав за своїм характером був щирим і не завжди пильно придивлявся до інститутських «товаришів». Незадовго до випускних екзаменів на нього «настукали» як на націоналіста й дисидента, тому на державних екзаменах з наукового комунізму, української мови та методики викладання він отримує «задовільно», однак наказом № 490 від 30 червня 1969 р. йому присвоєно кваліфікацію вчителя української мови і літератури [6].

Закінчивши інститут Ярослав працював у 1969-1970 рр. кореспондентом Радивилівської районної газети «Прапор перемоги», в якій друкував не лише публіцистику, а й свої поезії, а згодом з 20 лютого 1970 р. до 12 жовтня 1973 р. – науковим працівником музею «Козацькі могили» в с.Пляшева. Ось як він сам писав про свій перехід на нове місце праці:

«У 1970 р. з поваги до своїх творчих навиків, з любові до літератури і культури мого народу, вирішив працювати в музеї-заповіднику 'Козацькі могили'» [7].

Варто наголосити, що Ярослава любили за його розум, знання, любов до своєї праці відвідувачі музею-заповідника, колеги по роботі. Коли постало питання і про подяку Міністра культури директор Рівненського краєзнавчого музею В. Сидоренко дав принципову, об'єктивну характеристику його праці:

«За період роботи у відділі 'Козацькі могили' тов. Мичуда Ярослав Андрійович проявив себе дисциплінованим і принциповим працівником. Він проводить велику роботу по екскурсійному обслуговуванні населення. Екскурсії Мичуди Я. А. проходять цікаво і змістовно на високому рівні. Він постійно підвищує і вдосконалює свої знання з історії краю, багато читає, часто виступає в пресі, приймає активну участь в роботі по перебудові експозиції відділу, в складанні тематико-експозиційного плану. Своїм добросовісним виконанням службових обов'язків завоював авторитет і повагу серед працівників...» [8].

Не легко жилося Ярославові на заробітну плату в 75 крб., тому йде працювати вчителем рідної мови і літератури в місцеву школу, але одна «червона атеїстка» зробила все, щоб позбутися «буржуазного націоналіста». Проте найбільшою нагородою для нього була велика любов чисельних друзів-інакодумців з Рівного, Львова, Луцька, Крем'янця, Києва, місцевих його шанувальників.

Хочу навести мій допис про духовне тогочасне життя на «Козацьких могилах», де Ярослав був тією притягальною силою і ніс правду про полеглих козаків за волю України під Берестечком, а його слова западали в чутливі душі тих, хто приходив у Пляшеву напитися спраглої козацької слави.

«Відтоді щороку я по кілька разів відвідую «Козацькі могили», цей славний Пантеон лицарів українських, щоб поклонитися їх славі, торкнутися глибини і величі їх подвигу, зачерпнути з бездонної криниці людської пам'яті цілющу правду віків. Відвідував я «Козацькі могили» і в найчорніші дні мого життя, коли його жорстоко і брутально травмували кати і перевертні, які погрожували, шантажували звільнити з роботи, ставили діагнози і шалено цькували, цькували... І хоч то була лише моя свідома Голгофа, і ніс я свій хрест, можливо, не завжди без сумнівів і болю, проте чим довший був шлях до цієї моєї Голгофи, тим коротше і частіше стелився він до «Козаць-

ких могил», бо того все більше і більше прагнула моя душа, мій розум.

Після кожних відвідин я нібито оживав, як оживають весною сховані мерзлотою ріки. Щоразу я багато ходив по навколишніх полях, довгі години проводив у розмовах зі своїм, тепер вже покійним другом Я.А.Мичудою, життя якого вкоротили кати. Був він прекрасною людиною, чудовим екскурсоводом, писав гарні вірші. Обох нас зблизила спільна любов до історії, поезії, мистецтва. Ярослав був випускником факультету української філології Рівненського педінституту, і наша дружба брала початок ще з студентських років, а пізніше ми знову зустрілися на «Козацьких могилах». При кожній такій зустрічі ми обмінювалися новими власними поезіями, а також поезіями-метеликами Ліни Костенко, Василя Симоненка, згадували наших спільних друзів і знайомих, яких у 70-х роках за інакодумство гнали до радянських концтаборів, психлікарень, звільняли з роботи, сказано цькували, як це вміли робити в тоталітарній країні «переможного соціалізму».

Недільного червневого ранку я стою разом зі своїми друзями з Луцька, Рівного, Крем'янця в Михайлівській церкві перед входом до підземелля. Тоді екскурсію проводив мій друг Ярослав. І раптом чарівною музикою забриніли слова його нового вірша:

*Підземний вхід в холодній сірій млості
Веде у ту гробницю кам'яну,
Де наших предків черепи і кості.
І натягалася тиша у струну.
Ідіть туди, схиліть чоло в мовчанні,
Хай серця шал передає думкам.
Не ви тут перші і не ви – останні,
На віки вічні слава козакам.*

Тоді я не записував цих слів, але вони на все життя запали в моє серце. Бо ж народила їх, величних і правдивих, щира і чесна душа та непересічний розум. Саме таким живе в моїй пам'яті мій дорогий друг Ярослав Мичуда, добрий і відданий товариш, який любив козацьку святиню більше свого життя, відтак і

поплатився ним за цю незгасну любов.

Як я вже зазначав, у ту «щасливу» епоху будівники комунізму з отих «всезнаючих» і жорстоко караючих органів пильно стежили за інакодумцями, за Ярославом теж. Йому багато що не могли пробачити: від вишиванки, свідомої української душі, поезій до неідейних екскурсій, а найперше – дружби зі своїми однодумцями. Були виклики, погрози, потім жорстоке побиття, а ще пізніше Ярослав залишився без роботи, а також донечки Олі, яку любив понад усе, і дружини.

Опустіла без Ярослава і Пляшева. Не було вже тих екскурсій, при яких слова западають у глибину душі і живуть вічно... [9].

16 жовтня 1973 р. його офіційно звільнено з роботи і він через своїх друзів влаштовується кореспондентом молодіжної газети в Луцьку, де працював один рік з 24 червня 1974 р. до 11 червня 1975 р. [10]. За цей час надрукував лише кілька статей, одну з них про «Козацькі могили». Але вже наставали брежнєвські часи закручування гайок і полювання на «відьом». І луцькі кадебісти не могли забути про національну свідомість Ярослава, його стосунків із друзями і однодумцями. Тож він переїжджає до Рівного, живе в батьків, працює столяром у муздрамтеатрі, збиває на пошті скриньки під посилки, а незадовго до своєї трагічної смерті переходить на працю різноробочого в колгоспі с.Басів Кут. Так скінчилися земні дороги Ярослава Мичуду: серце й душа якого були переповнені любов'ю до України, рідного народу, його історії і культури. Поховали Ярослава на місцевому кладовищі і старенька мати в теплі, сонячні дні приходять до його могили, сідає на лаву й мовчки думками веде розмову з сином, якого, мов той вишневий цвіт, передчасно скосила буря червоного московського більшовизму.

2. Предвісник нашої свободи

Цьогорічна наукова конференція присвячена 360-й річниці початку Визвольної війни 1648-1654 рр. проходила в с.Острів на свято Покрови Богородиці, учасником

якої був і автор цих рядків. По закінченню наукової конференції ми з колишнім директором Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» Павлом Яковичем Лотоцьким сиділи на лавочці перед Свято-Георгіївським храмом у Пляшеві, спостерігали за цікавим дійством – посвятою учнів у козацата – і вели розмову про минуле «Козацьких могил», про дисидентський рух 60-80-х років, незабутнього нашого друга Ярослава Мичуду.

«Маєте зібрати і написати про нього обширну статтю, ми його забути не маємо права, – попросив мене Павло Якович.

А опісля розповів мені як кадебісти з Рівного і Радивилова старалися зробити з працівників музею своїх «стукачів», ставили «жучки», прослуховували екскурсії, розмови між працівниками, друзями.

«Одного разу, – згадує Павло Якович, – приїхав відомий своєю ненавистю до українства і дисидентів полковник КДБ і наказав мені передати ключі від храмів і музею. З ним було ще двоє його помічників. Не було їх кілька годин, а опісля поїхали з «невинними» обличчями. Ми з Ярославом прийшли до висновку, що «жучки» вже розставлено і наші екскурсії мають бути з дуже виваженими думками. Однак вони не лише прослуховували, а підсилювали провокаторів, один із них почав працювати в музеї доглядачем. Родом він був з Козина, не називаємо його ім'я, бо не знаємо подальшої долі, однак те, що він робив із Ярославом було жахливе. Можливо, він і справді був психічно хворий, бо металевим предавнім ключем бив Ярослава по голові, руках, спині, вигукуючи, що буде робити так із усіма націоналістами. Це був випадок, який нас усіх вжахнув, але після того ми чітко знали не лише хто є перед нами, а й методи кадебістів – їх нічого не зупиняло в боротьбі з дисидентами. Однак всі інші працівники музею, як Прокіп Матвійович Лісков, Галина Григорієва, Ганна Лотоцька, господарі будинку, де Ярослав знімав кімнату та харчувався, шанували його як друга і однодумця.

Пам'ятаю наші зустрічі в Луцьку, коли Ярослав працював в молодіжній газеті. Один випадок особливо запам'ятався. Ми сиділи на лавці в парку Лесі Українки і згадували «Козацькі могили», за якими він дуже сумував і мав надію ще туди повернутися. На алеї з'явився кадебіст, якого я знав із попередніх викликів та обшуків. Нас він наче проколов своїм колючим поглядом, а я посміхнувся і промовив:

«Доброго дня, товаришу Володимире Афанасійовичу Толкачов. Ви, напевне, нас розшукуєте, ось ми перед вами!..»

Кадебіст зникнув, він не чекав від мене такого зухвальства, а Ярослав не знаючи хто перед нами промовив до мене: «Твій добрий знайомий, познайом нас», на що я відповів: «Він сам із тобою познайомиться...»

Коли Толкачов відійшов, я сказав, хто був перед нами, і ми довго сміялись, а через який час Ярослав мені при зустрічі каже: «Володимире, ми вже познайомилися...»; я ж призабув про ту зустріч в парку і кажу: «То ж добре», – мав на увазі когось з творчої молоді, а Ярослав розповів мені про виклик до КДБ і як брутально вів себе Толкачов і його колеги.

Після Луцька ми ще один раз зустрілися випадково в Рівному. Ярослав був неговіркий, мав досвід і добру школу життя.

А я знову зустрівся з ним цього річного недільного осіннього ранку, коли прийшли з викладачем Рівненської Духовної семінарії, кандидатом богословських наук Сергієм Вікторовичем Колотом. Всю дорогу від семінарії до храму Святої Трійці в Басовому Куті розповідав йому про світлої пам'яті Ярослава Мичуду. Розпитуємо в парафіян, де шукати його рідних, могилу. Нам на допомогу приходить друг його дитинства Микола Андрійович Дорош і веде нас до матері Ярослава Оксани Микитівни. Вона давно на пенсії, живе з дочкою Любою та її родиною, старша дочка Ганна в Костополі, має свою сім'ю.

Оксана Микитівна, дізнавшись, хто ми і чого завітали, тепло нас прийняла і, витираючи сльози, розповіла про свого єдино-

го сина: «Мій син був дуже здібний, чесний, добрий, справедливий, боголюбивий. Ми ніколи не чули від нього поганих слів, підвищеного голосу. Дуже любив Україну і все що міг робив для її свободи. Знаєте, для мене з чоловіком і доньками він був передвісником її волі, син вірив, що Україна буде незалежною. Ми гордимся ним, бо хоч прожив коротке життя, але особливе...»

З її слів дізнаємося, що ні колишня невістка Леся Ліщук, ані внука Оля бабусю не провідують...

Від хати Оксани Микитівни наша дальша дорога пролягла на місцеве кладовище, воно особливо доглянуте і, судячи з кам'яних тесаних хрестів, на ньому є дуже давні захоронення.

Ідемо поміж могилами до Ярославової. На ній пам'ятник з чорного мармуру з викарбуваним портретом на стелі. На нас дивляться його привітні очі і здається, що вони ніби промовляють про радість зустрічі через буремні роки, висловлюють подяку, що ми його пам'ятаємо.

Поруч – могила батька, який пережив Ярослава на 13 років, а трохи далі могила його побратима, викладача математики Українського інституту інженерів водного господарства, якому каральна кадебістська машина теж вкоротила життя. На пам'ятнику напис: «Раєвський Петро Федорович. 1933-1972».

Довго стоїмо перед дорогими нам могилами і збираємо думки... Пригадався запис львів'ян в книзі відгуків музею «Козацькі могили», залишений ними в далекі 70-ті роки, коли там працював Ярослав Мичуда: «Могили – це не лише наш біль і сум, а й наша слава і наша гордість».

Так, могили борців за Україну залишаються для нас навіки нашою славою і нашою гордістю, бо вони були, є і будуть охоронцями нашої незалежності і нашої свободи. Такою є й могила незабутнього нашого товариша Ярослава Мичуди, який навіки записав своє ім'я в скрижалі історії України до когорти дисидентів історичної Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рівненський обласний краєзнавчий музей, архівний фонд, опис № 1 – ос. склад, спр. 62, арк.2.
2. Рівненський державний педагогічний інститут. Ф.Р-479, оп.1, спр.2590, арк.4.
3. Там само, арк.5.
4. Там само, арк.1.
5. Там само, арк.13.
6. Там само, арк.17.
7. Рівненський обласний краєзнавчий музей, архівний фонд, оп. № 1-ос. склад, спр.62, арк.2-3.
8. Там само, арк.7.
9. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000. – С.124-125.
10. Архів газети «Віче», Луцьк, особова картка Мичуди Ярослава Андрійовича.

Олег РОМАНЧУК

Скульптурний твір як об'єкт дослідження

Скульптура – один із провідних видів мистецтва. Впродовж віків різьба по дереву, тобто дерев'яна скульптура, посідала провідне місце в селянському домі і царських палацах. Дерев'яна скульптура за своїм задумом дуже різноманітна, як і живопис, а тому важко знайти дві однакові скульптури, бо кожна з них неповторна. Все ж таки слід визнати, що золотий вік дерев'яної скульптури лишився в минулому. Дерев'яна сакральна скульптура займає значне місце серед художніх витворів мистецтва. Вона знайшла своє місце в церквах, соборах, костелах, каплицях, на цвинтарях, в музеях, художніх галереях, приватних і археологічних колекціях. Скульптура – це такий вид мистецтва, з яким людина зустрічається у повсякденному житті. Це пам'ятники українським та зарубіжним достойникам. Це мистецтво створення об'ємно-просторового образу шляхом виготовлення його в різних матеріалах і часто – кольорах. Головна мова скульптури – лаконічність. Мистецтво скульптури створюється за допомогою пластики, яка відображує головні ідеї та відчуття [4, 7; 10, 3-40].

З літературних джерел, хронік і документів дізнаємося, що у середні віки скульптору та живописцю не обов'язково було знати точні науки. На думку Дурана Мендського, живопис більш схильний хвилювати душі. З письмових джерел відомо про

той факт, що професії муляра, будівельника та різьбяра поєднувалися в одну. У середньовіччі таке поєднання сприяло синтезу архітектури та пластики [6, 76-133].

Відомі музеї світу мають у своїх колекціях скульптури виготовлені із каменю, що розповідають відвідувачам про розвиток культури суспільства. Так простежуємо культуру з давніх-давен і до нашого часу. Варто звернути увагу на знахідки в Єгипті, скульптури Греції та Рима.

Зустрічаються різьблення позолочене і поліхромне. Храми східних країн мають скульптуру, яка відображає властивий їм міфологічний світ. Вона відтворює історичні та релігійні події, життя царів, боротьбу т. ін. Мистецтво Візантії багате на різьбу зі слонової кістки, рогу, алебастру і деревини. Багато дерев'яної скульптури подарувала венеціанська доба. Відомі на увесь світ різьблені дерев'яні врата Буви-на в Спліті (Югославія). Досить гарна храмова різьба Норвегії та Німеччини. Голландські майстри з художньої обробки дерева мали великий успіх в Європі. У таких відомих країнах Сходу, як Китай, Японія, В'єтнам, Індія зберігається величезна кількість виробів з дерева. Схід має сталі традиції з художньої обробки дерева. Дерев'яна скульптура властива всім стилям. Найбільше дерев'яна скульптура зазнала впровадження в церковній атрибуції, меблях та в оздобленні інтер'єрів. Розквітло

різьблення в Чехії за часів Карла IV, Владислава II, Рудольфа II. Існує припущення, що Рудольф II сам особисто займався різьбленням. Повсюдно в Чехії підтверджуються ці факти. Найбільше виробів різьблення збереглось у храмах. Свідченням цьому є відвідування туристами з багатьох країн світу таких міст, як Бістре у Полічці, Високий Мат, Горж, Прага, Лоунех, Кутний тощо.

На території України та Росії скульптура не мала широкого розвитку. Церква не підтримувала розвитку цього виду мистецтва. На той час власне церква була головним замовником творів мистецтва. В одному з указів Петра I з 1772 р. вводиться заборона на використання скульптури в церквах. У цей період відбувається широке нищення дерев'яної скульптури. У цій галузі не культивувалося популярне на той час бароко. Найбільшого впливу зазнала українська скульптура з боку народного мистецтва. Тут поширювалося декоративне різьблення, різьбярі що досягли неабияких вершин. Завдяки майстерності різьбярів звичайне листя та грона винограду перетворювалися у естетично вишукану розкіш. Майстерність полягала не тільки у виготовленні декоративних прикрас, але й у створенні постатей святих, вельмож та царів. На жаль, відомі й факти, що свідчать про відсутність оздоблення скульптурою споруд і міст допетровської Русі [7, 116].

На відміну від Заходу архітектура Русі на кілька століть виключила з оздоблення пластику. Проте талант народу виявив себе в орнаментальній різьбі по дереву та каменю, досягнув майстерності в золочених дерев'яних іконостасах храмів XVII ст. Тільки у XVII ст. відбувся ріст основних видів монументальної і станкової скульптури, а до цього тут не було монумента, надгробків та паркової скульптури [2, 212-242]. На сьогодні збереглася невелика кількість дерев'яної скульптури. Головна причина цього полягає в тому, що в багаточисельних війнах, пожежах та релігійних міжусобицях знищено найкращі її зразки. Прикладом цього є дерев'яна скульптура

XVI-XIX століть. Під час воєн, які відбувалися в Європі, велика кількість давніх предметів звозиться в міста. Ці трофеї у переважній більшості концентруються біля соборів. З давніх часів скульптура збереглася краще, ніж живопис. Її майстер витрачав більше сил, енергії на створення однієї фігури, ніж живописець. Вартість скульптури залежала від міцності матеріалу, його якості, затрат зусиль і часу на обробку матеріалу, тому твори скульптури мають більшу вартість, ніж живопис [3, 392].

У X-XII ст. художня обробка деревини була достатньо розвинута. На думку академіка Рибаківа Б.А., майстри XI-XII ст. використовували для цього не тільки сокиру та пилку, але й свердла та долота різних профілів. У XII ст. почали виготовляти вироби на токарних станках. Майстри прикрашали не тільки сільські будівлі, але й церкви, палаци та виготовляли меблі за кресленнями. Так з'являлося відчуття гармонії у процесі уважного розбору деталей, вдосконалювалася техніка виконання. Меблі збереглися з давніх часів і фіксують стиль епохи. Багато талановитих майстрів різьби по дереву загинуло під час Першої світової війни 1914-1918 рр. Після цих подій попит на художні вироби з дерева знизився [1, 3-55].

Художні предмети, які в майбутньому можуть зацікавити дослідників необхідно зберігати у відповідних умовах, сфотографувати, або найкраще законсервувати. При дослідженнях доцільно користуватися самим предметом, або при його відсутності матеріалами консервації. Вести дослідження предмета необхідно з різних позицій. З досвіду побудови музейних виставок відомо, що не завжди є необхідний матеріал, тому музеї проводять власні дослідження. Для цього недостатньо мати історичні відомості – слід залучати й використовувати досягнення мистецтвознавства. Музейна галузь потребує розробки нових моделей класифікацій, які відповідають сучасним вимогам. Особливо важливі дослідження у вирішенні такої проблеми,

як запобігання втрат або пошкоджень під час катастроф тощо. У свій час Іржи Неуступний запропонував розглядати музей як науково-дослідний інститут.

Скульптурно-рельєфне зображення поділяється за призначенням і композиційно-пластичним особливостям вираження на монументально-декоративний, станковий і медальєрний рельєфи. Особливості монументально-декоративного рельєфу найбільш втілюються при ортогональній системі побудови зображення. При фаховому виконанні рельєфу число найбільш високих точок, які торкаються до уявної площини, буде не менше трьох, як необхідне їх число, за якими визначають положення площини в просторі. В границях цього просторового шару будуються всі об'єми рельєфу.

Згідно існуючих закономірностей в складних композиційних рельєфах глибинні віддалі між фігурами і об'ємами також скорочуються. Зобразити об'ємний предмет, передати вираження його форм можна лиш з допомогою площин, які обмежують. Пластичне моделювання форм втілюється шляхом найтонкіших переходів сполучення однієї площини з другою. Складність зображень в рельєфі залежить не тільки від форми предмета, але і від його розташування по відношенню до площини фону: предмет може бути паралельним фону або знаходитися під кутом до нього.

Мистецтво потребує більш оперативного способу, за допомогою якого можна було б визначати з високою точністю скорочення площин і зміни кутів зустрічі площин, які визначають форму предмета, і мають велике значення при моделюванні форм зображення в рельєфі.

Під час проведення дослідження скульптури необхідно добре її вивчити. Вивчати скульптуру доцільно за методикою, яка б дозволяла постійне спілкування з художнім предметом, тому що в цьому випадку в будь-який час дослідник може розглянути або виміряти необхідні величини, та зафіксувати закономірності побудови твору.

Схематичні зображення, креслення, плани, карти дають точні знання про форму предмета. При створенні образу можна виявити своє ставлення до нього. Наука моделювання одночасно з основами пластики дозволяє краще розуміти натуру. Ознайомлення з найкращими творами мистецтва допомагає проаналізувати його минуле та допомогти скульпторам зробити суттєвий внесок у світову культуру. Натура дає кращу, ніж фотографія, можливість вивчити її особливості. Це важливо при вивченні іконографії портрета історичної особи, яка, як правило, мала мало часу для позування, а то й взагалі не позувала. У цьому й полягає складність створення історичного портрета.

Цікаво звернути увагу, що модель твору завжди більше схожа на оригінал, ніж виконана в матеріалі. Взагалі в усі часи і в різних народах об'єктом дослідження було вивчення натури та гарної техніки виконання. Особливо культивували її створення французькі скульптори [8, 67]. З давніх часів майстри творів мистецтва вели пошук божественної пропорції. Сьогодні це поняття трансформовано сучасною наукою. Найбільше воно знайшло втілення в симетрії (*від грецького simmetria – однорідність, рівність, однаковість*). Поняття пропорції необхідні для дослідження форми твору і його поверхні. Воно включає в себе таку категорію геометрії, як рівномірна зміна мірності. Пропорція – це діалектика протилежностей. На думку Арістотеля: «Бог – це єдність, а світ – безліч, і складається з протилежностей. Те, що приводить протилежності до єдності та створює все в космосі, є гармонія. Гармонія є божественною і полягає в числових відношеннях». Дослідження законів природи – це справа природничих наук. Усі явища природи є передбачуваними і можуть бути прогнозовані математично. Але існує думка, що творчість не передбачувана. У філософській та мистецтвознавчій літературі чітких кордонів між співрозмірністю та пропорцією не встановлено. Співрозмірністю називається співвідношення розмі-

рів, які взяті в ортогональних напрямках. Вона дозволяє визначити об'єкт або окрему складову частину яка має визначені кордони. У мистецтві поняття пропорції є загальне та складне, проте має конкретне розуміння. Досягнення особливостей просторової структури традиційним шляхом (візуально) неефективне і ненаукове: щоб оволодіти простором, недостатньо мати розвинуте внутрішнє бачення та відчуття форми, тому, що вирішення проблеми пропорції і масштабу залежить від використання наукових підходів. Виникає потреба в спільній мові між замовником і майстром, та міра, без якої неможливо організувати майстрів та будівельників.

Реставратор особливо прискіпливо виконує вивчення аналогів, архівних та іконографічних матеріалів. Без ретельного вивчення неможливо відновити втрачені деталі твору. Доводиться вивчати світогляд старих майстрів та їх методи. Завдяки багатом проведенням перед реставраційним роботам вдається повернути історичний вигляд, гармонію поєднуваних частин і продовжити дослідження математичних та логічних закономірностей деталей твору, що реставрується [9, 6-174].

Різність підходів дослідження ускладнює пошук закономірностей. Відбувається нагромадження розбіжностей, що призводить до виключення однакових закономірностей. Більша відмінність принципів відмінностей веде до зменшення пошуку закономірностей.

Композиція твору мистецтва має оптимальну художню структуру. Елементи твору поєднуються між собою і відображають матеріально-технологічні, функціональні та художні засади предмета. Специфіка та особливість композиції полягає в тому, що вона має систему закономірностей, включає прийоми та засоби створення художніх цінностей. Головна властивість композиції творів мистецтва полягає в органічній єдності між гармонією художньою та гармонією утилітарного призначення. Вона має мотивовану логіку, використовує закони об'єму, площини та формотворення, що

в свою чергу дає можливість майстрам досягати художньої досконалості.

У своїй книзі «Іррелігійність майбутнього» М. Гюйо писав: «... чим більш слабне значення догматичних релігій, тим потрібніше, щоб мистецтво зміцнювалось і вивищувалось». А на думку А. Белого, мистецтво є релігією релігій, оскільки несе в собі символ – лик. Художник Х ст. Цзун Бин пише, що мета творчості – передати дух безпосередньо мистецтвом. Художній образ створюється шляхом подолання непевного інтуїтивного рефлексного, перетворення несистематичної емоції в емоційно-раціональну цілісність, поєднання раціональних ознак з естетичним відношенням майстра до предмета своєї творчості, це поєднання інформації зі свідомою організацією структури твору. Таким чином створений художній твір – це органічне поєднання всіх ступенів духовного життя майстра. Мистецтво має ще й таку особливість, як простір і час, цим майстри користуються і в наш час.

Але мистецтвознавці зарубіжних країн звертають увагу на недосконалість незакінченості. Звичайно незакінченість, начерк, рух форми, спотворень реальних речей реального світу, беззмістовність, досить часто знаходять місце в творах сучасних майстрів.

Сучасне мистецтво вільне від фундаментальних творів. Техніка мистецтва використовує прості прийоми та засоби які не вимагають значних зусиль. Звідси реалізація мети при її втіленні поступається якості, тому постає проблема нестачі шедеврів. Митці нашого часу створюють свої твори, не маючи ґрунтовних знань та не володіючи технікою виконання. Тому кількість неякісних творів збільшується. На думку П. Міхеліса, звідси постійна інфляція на художньому ринку.

Скульптура виражає соціальні та філософські ідеї часу. Завдяки пластичним засобам вона має силу естетичного впливу на людину. Втілити ідеї в скульптурі дозволяють такі матеріали, як граніт, мармур, бронза.

Монументальність художнього твору потребує певної ідеалізації. Є думка, що ідеалізація при побудові твору не суперечить реальності, а трансформує натуру. Декоративна пластика має композицію і форму та середовище, в якому існує. Вона має тематичний зміст, розвиток і посилені композиційно-пластичні та інші властивості [5, 5-6]. На думку В. І. Мухіної, образність, людяність, емоційність складають основу мистецтва скульптури. Матеріал, композиція, об'єм – засоби для створення образу.

Під час проведення дослідження скульптури необхідно її добре вивчити. Найкращим вивченням є постійне спілкування з даним твором тому, що тільки за таких обставин дослідник може розглянути або виміряти необхідні величини та зафіксувати закономірності побудови твору. Наука моделювання одночасно з основами пластики дозволяє краще розуміти скульптуру, як об'єкт дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абросимова А.А., Каплан Н.И., Митлянская Т.Б. Художественная резьба по дереву, кости и рогу. – М.: Высшая школа, 1984. – 159с.
2. Аркин Д.Е. Образы архитектуры и образы скульптуры. – М.: Искусство, 1990. – 399с.
3. Вазарі Д. Життєписи найславетніших живописців, скульпторів. – К.: Мистецтво, 1970. – 518с.
4. Иогансон Б.В. Как понимать изобразительное искусство. – М.: Знание, 1960. – 54с.
5. Монументальная и декоративная скульптура Ленинграда. – Л.: Искусство, 1991. – 480с.
6. Муратова К.М. Мастера французской готики XII - XIII веков. – М.: Искусство, 1988. – 350с.
7. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993. – 550с.
8. Стасов В.В. Статьи и заметки. – М.: Издательство Академии художеств СССР, 1952. – 318с.
9. Шевелев И. Ш. Принцип пропорции. – М.: Стройиздат. – 1986. – 200с.
10. Яковлева К. Г. Лесная скульптура. – М.: Лесная промышленность, 1988. – 216с.

Фаїна РЯБЧИКОВА

Забезпечення збереження музейних фондів в етнографічному відділі Волинського науково- дослідного музею (1920-1931 рр.)

Збереження музейних фондів – напрямок фондової роботи щодо забезпечення фізичної збереженості музейних предметів шляхом оптимально підібраних режиму та системи збереження [2, 90]. Сьогодні музейні працівники у своїй роботі керуються державними нормативними документами, що визначають правила, режими та системи зберігання музейних предметів. У досліджуваній період такі загальні зведені загальносоюзні нормативи ще не були укладені. Перша інструкція, що визначала комплекс заходів щодо збереження музей-

них предметів, з'явилася лише 1938 р. [1, 1].

У пореволюційний час музейні зібрання України перебували у надзвичайно складному становищі. Окрім того, що більшість предметів не була належним чином облікована, у багатьох музейних закладах вони розміщувалися хаотично, «на купі», без дотримання елементарних правил. Такий стан речей був спричинений в тому числі й складним соціально-економічним становищем, розрухою, зосередженням головної уваги владних інституцій на вирішенні господарських та політичних питань, а також

відсутністю чітких унормованих засад зберігання музейних фондів. Документи етновідділу також засвідчують, що зберігати музейні предмети у належному фізичному стані було нелегко. Це зумовлювалося нестачею кваліфікованих працівників, недофінансуванням галузі, об'єктивними обставинами, пов'язаними з переміщенням зібрання відділу з одного приміщення в інше.

З моменту офіційного відкриття відділу у 1920 р. музейними працівниками було розпочато роботу з перевірки стану збереженості наявних музейних предметів, проведення елементарних заходів щодо покращення умов їх зберігання. У грудні цього року В. Кравченко особливо наголошував на тому, що «При провірці експонатів – звертати увагу – що і як попсовано з річей і як запобігти тому, щоб річ не псувалась надалі» [4, 8].

Однією з найвагоміших умов належного зберігання музейних фондів є дотримання відповідного температурно-вологісного режиму. Його сезонні та добові коливання – одна з розповсюджених причин старіння предметів. Нестача коштів на опалення музейних приміщень (закупівлю палива) унеможливлювала регулювання температури та вологості в музеї. У щоденниках відділу неодноразово зустрічаються записи, що подають дані про температуру всередині приміщень у зимовий період. Зокрема, В. Кравченко занотував такі відомості: «В кімнаті $t + 2^{\circ}\text{R}$. Праця не можлива» (27 грудня 1923 р.) [4, 127], «В помешканні $t - 1^{\circ}\text{R}$. Праця неможлива» (9 січня 1924 р.) [4, 129], « $t - 19,2^{\circ}\text{R}$. В кабінеті $+ 5^{\circ}\text{R}$ » (19 січня 1927 р.) [5, 52зв.], «В кабінеті етновідділу $T + 1^{\circ}$. Праця неможлива» (14 лютого 1929 р.) [6, 24]. Неунормованість температурного режиму в музеї була зафіксована й тарифно-економічною комісією Секції наукових робітників, яка у звіті про підсумки обстеження ВНАДМ у 1929 р. зазначала, що «температура зимою в помешканнях музею шкодить здоров'ю робітників та справі роботи» [7, 63]. Відсутність належного опалення стала причиною

підвищеного рівня вологості в осінньо-весняний період.

Інформація про пошкодження музейних предметів внаслідок коливань температури та вологості у документах відділу відсутня. Проте, можна припустити, що за таких умов значна кількість пам'яток псувалася: дерев'яні речі розсихалися або пліснявіли, ткани – сиріли, залізні – зазнавали корозії. Аби хоч якось завадити фізичним пошкодженням працівники етновідділу щороку, здебільшого влітку, проводили просушку лляних, вовняних, паперових музейних предметів. Дерев'яні речі, а також шафи для зберігання фондів регулярно провітрювалися. Для прикладу, наведемо наступні записи щоденників етновідділу: «Просушено частину килимів» (травень 1921 р.) [4, 29], «Просушені бавовняні річі в шафі ч. 115» (серпень 1921 р.) [4, 47], «Вичищено і провітрено паперові квітки народного виробництва» (серпень 1923 р.) [4, 114], «Просушка килимів» (червень 1927 р.) [5, 82 зв.] та ін.

Процедура просушування музейних предметів мала на меті і вирішення ще однієї проблеми – боротьби з біологічними факторами враження. У червні 1921 р. В. Кравченко занотував у щоденнику: «Просушка річей для позбавлення від молі і дезинфекція помешкань в цій справі» [4, 33]. Наскільки складною була ситуація з біологічними чинниками пошкодження музейних предметів демонструє акт від 11 серпня 1931 р. про передачу матеріалів етновідділу новому завідувачу Якубському. У документі зафіксовано, що значна частина речей побита міллю, шашіллю. Паперові та берестяні предмети були пошкоджені мишами [3, 72-80]. Звісно, задокументована інформація відображає стан музейного зібрання після довготривалої відсутності В. Кравченка у зв'язку з арештом, перевезенням колекцій з одного приміщення до іншого. Проте наведені факти дозволяють стверджувати, що одним із небезпечних факторів пошкодження музейних предметів етновідділу був саме біологічний. На жаль, інформації про засоби бо-

ротьби з означеними чинниками документи, що збереглися, містять обмаль. У музейній документації зафіксовані лише такі: просушування, провітрювання, вологе прибирання шаф. За даними щоденників етновідділу ці заходи тривали з кінця весни та упродовж усього літа.

Для кращої збереженості, а також з метою запобігання деформації, вишивки та мережки підшивалися на картон [4, 13], а зразки матерій – на аркуші паперу [4, 173]. Такий прийом дозволяв у подальшому без додаткових витрат експонувати такі музейні предмети, легко фіксувати інвентарні номери та інші маркування. Картки з вишивками розмішувалися на спеціальних підставках, які кріпилися до підлоги. Час від часу (періодичність важко встановити) картки з вишивками просушувалися, а також очищалися від пилу [4, 116]. Оскільки забруднення теж один із факторів нищення пам'яток, у приміщеннях відділу регулярно здійснювалось вологе прибирання [4, 122].

Важливою складовою музейної діяльності працівників етновідділу була робота із відновлення пошкоджених речей, або їх частин. Аналіз документів відділу показує, що окремі елементи реставрації музейних предметів були радше поодинокими випадками, аніж звичною налагодженою практикою. Отож, будь-якого специфічного інструментарію музейники не застосовували, а користувалися наявними підручними матеріалами. Проводилися реставраційні заходи здебільшого влітку.

Головним чином свідчення щодо реставрації музейних предметів етновідділу не конкретизовані. Наприклад, за 4 липня 1922 р. у щоденнику міститься запис: «Друга частина річей просушених 30/VI, полагоджена, бо через свою старезність рветься» [4, 81]. Очевидно, це були певні тканинні зразки, які працівники підшивали чи підштопували. Інший запис – «Лагодили васага з чумацької мажі... Працювали слухачі Вищих Житомирських Педкурсів Комарницький та Шрубович» (31 серпня 1923 р.) [4, 115], – свідчить, що при необ-

хідності, музейники вдавалися до ремонту складніших елементів. При цьому, як видно із запису, до реставраційних робіт залучалося також і студентство. Ушкоджені малюнки та інші паперові вироби підклеювалися [4, 120]. Частково розбиті писанки заливалися воском [5, 81-82 зв.], поламані зубці гребінців, чесалок зв'язувалися дротами [3, 77].

Записи щоденників також демонструють, що проведення реставраційних заходів ускладнювалось нестачею потрібних матеріальних ресурсів: інструментарію, склеювальних засобів [5, 82 зв.].

Предмети, які не підлягали відновленню, списували, про що складали акт, у якому обов'язково зазначали назви та інвентарні номери речей. Ця музейна документація, на жаль, не збереглася. Тому важко визначити частку та склад списаних предметів. Поодинокі свідчення щодо цього подають лише щоденники етновідділу. Зокрема, за грудень 1928 р. у них значиться наступний запис: «Складено акт про те, що до зіпсування писанок ч.ч. 141, 157, 1682, 1691 та 1692» [6, 16 зв.]. Причини пошкодження не вказані, але той факт, що п'ять предметів однієї колекції були одночасно зіпсовані, може вказувати на спільний чинник ушкоджень.

Значних втрат зазнала колекція етновідділу у 1929 р., коли його приміщення були передані військовій частині, а музейне зібрання переміщене до будівлі музичної школи. У цей час завідувач етновідділу В. Кравченко перебував під арештом, а тому не міг проконтролювати процес транспортування музейних предметів, який, звісно ж, вимагав використання спеціальних захисних засобів. Ускладнював ситуацію і той факт, що переміщення здійснювалось силами червоноармійців, які, виконуючи наказ, особливо не переймалися збереженням пам'яток. Після переїзду етновідділ не мав власного приміщення, колекція перебувала в хаотичному, загрозливому стані. Музейні предмети були звалені у двох кімнатах музичної школи без належних умов зберігання [3, 88].

У цей період етнографічна колекція за-

знала значних механічних руйнацій. В акті про передачу матеріалів етновідділу новому завідувачу Якубському (11.08.1931 р.) були задокументовані такі форми пошкоджень музейних цінностей, як потертість, диравість, лущення, або часткове обсіпання фарби (свідчення недотримання вологотемпературного режиму), поламаність, фізичні пошкодження (особливо писанок), вигорання від сонця [3, 72-80].

У досліджуваній період ще одним небезпечним фактором, який позначався на збереженості музейних зібрань, були неодинокі крадіжки та грабунки музейних експонатів. Документи етновідділу засвідчують, що музейні колекції були постійним об'єктом зазіхань з боку зловмисників. Так у квітні 1922 р. частина музейних предметів, зокрема, 11 пакетів справ дворянського депутатського зібрання, рідкісні книжки, були викрадені курсантами 55-х курсів Червоних командирів. Загальна вартість крадіжки, згідно з документами відділу складала «93 руб. 62 коп. довійськового часу валюти» [4, 73]. Оскільки грабіжників було затримано співробітником музею і передано до губрозшуку, викрадені музейні предмети за кілька днів повернули музею.

Здебільшого записи щоденників щодо грабунків не містять конкретної інформації. Так, за 4 листопада 1924 р. занотовано наступне: «Завідділом у нарсуді свідком з приводу крадіжки старовинних річей з музею» [4, 157]. Які саме предмети були викрадені, за яких обставин та ким, не залишилося жодних записів. Серед інших фактів у щоденнику зафіксовані такі: у березні 1925 р. із історичного відділу невідомим було викрадено мисливську рушницю. Крадіжку довго не помічали, оскільки злодій лишив на її місці іншу, але поламану [4, 168]. У червні 1926 р. «у Відділі

Історичному невідомий босяк украв кавказького гинзан» [5, 163в.]. У травні 1929 р. були викрадені 2 колодки вихованцями четвертої дитячої комуни [6, 36]. Таким чином, зловмисниками інколи були й відвідувачі музею.

Зафіксований у щоденнику і факт крадіжки музейних предметів Ткачем Р. – сторожем музею. У березні 1924 р. перевірка інвентарного майна показала, що ним з історичного відділу було викрадено мідноскляні сережки та застіжку, підвіску, мідний і срібний кубки, а з етнографічного відділу – жіночу сорочку та спідницю з Волині. Злочинця затримав губрозшук через дві доби, але чи були повернуті викрадені цінності не відомо [4, 136].

Таким чином, аналіз документації етновідділу засвідчує, що робота із забезпечення збереженості музейних фондів не мала системного, теоретично обґрунтованого характеру. Температурно-вологий та світловий режими у відділі через низку об'єктивних обставин не дотримувалися, боротьба з шкідниками велася сезонно, без застосування спецзасобів. Серед головних несприятливих факторів впливу на музейні предмети можна назвати: біологічні (міль, шашіль, миші), недотримання відповідних режимів зберігання, відсутність належної охорони музейних цінностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Инструкция по учёту, инвентаризации и хранению музейных материалов. – М.: Типо-литография им. Воровского, 1938. – 32с.
2. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 428с.
3. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського (далі – РФ ІМФЕ). – Ф.16. – Од. зб.1.
4. РФ ІМФЕ. – Ф.16. – Од. зб.4.
5. РФ ІМФЕ. – Ф.16. – Од. зб.5.
6. РФ ІМФЕ. – Ф.16. – Од. зб.6.
7. РФ ІМФЕ. – Ф.16. – Од. зб.20.

Краєзнавчі публікації XIX – першої третини XX ст. у фондах і бібліотеці Рівненського обласного краєзнавчого музею

Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ) володіє великою збіркою давніх краєзнавчих джерел, що знаходяться у фондах і бібліотеці музею. Але більшість із них маловідомі для широкого загалу. Тому виникла необхідність створення покажчика літератури про Волинь, що зберігається в фондах і бібліотеці музею, оскільки на сьогоднішній день немає джерела, яке б висвітлювало всі наявні у фондах і бібліотеці музею краєзнавчі джерела. Для покажчика були відібрані праці XIX – першої третини XX ст. (до 1939 р.), що видавалися переважно на Волині і які містять інформацію про Волинь, а також збірники документів XIX ст., у яких є згадки про історію населених пунктів Волині тощо. Переважна більшість краєзнавчих джерел була втрачена в період Другої світової війни. Музей же зберіг деякі унікальні екземпляри літератури, що наявні лише в одному примірнику, тому вони і мають неабияку цінність для вивчення краєзнавства нашого краю. Перевага надається в основному історико-краєзнавчій літературі, зокрема історичній і мистецькій.

Каталог краєзнавчої літератури матиме важливе значення у пошуковій інформації про Волинь. Надання місцевим дослідникам відомостей про існування і місцезнаходження кожного краєзнавчого джерела, що міститься у фондах і бібліотеці музею, дозволить збагатити їхні дослідження з історії, культури та інших аспектів життя Волині XIX – першої третини XX ст.

До списку долучили книги, брошури, присвячені Волині й опубліковані українською, російською і польською мовами. Серед джерел, що згадані й цій статті зустрічаються офіційно-документальні видання, наукові (монографії, збірники наукових праць, тези доповідей), науково-популярні, довідкові видання (довідники, ен-

циклопедії, словники, путівники, історико-краєзнавчі нариси), бібліографічні нариси.

У праці названі репринтні видання рідкісних і цінних краєзнавчих джерел. Вони подані наприкінці дослідження в алфавітному порядку.

Практично всі документи у покажчику проанотовані. Анотації короткі, довідкові. На твори, що мають спільні риси, складені групові анотації.

Література, яка знаходиться в бібліотеці музею, матиме свій сигл – літеру (б), у фондах – літеру (ф).

Кожне джерело подається із своїм бібліотечним або фондовим номером.

У цьому дослідженні література розподілена на розділи:

- I. Дореволюційні видання (XIX ст. до 1917 р. XX ст.);*
- II. Післяреволюційна література (1917-1939 рр.);*
- III. Репринтні видання.*

Покажчик поданий за тематичними групами: історія населених пунктів Волині; історія; культура, освіта і мистецтво; релігія; наукові збірники та періодичні видання; суспільно-політичні та архівні джерела; довідково-статистичні праці і репринтні видання.

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ВОЛИНІ

I

1. Витте Е. Древние города Вольни в историческом описании: Владимир-Волынский. – № 37. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1912. – 17 с. (ф). № КН 492 VIII/ Док. 1514/8.

Подаються короткі відомості про Володимир-Волинський.

2. Витте Е. Древние города Вольни в историческом описании: Люблин. – № 40. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 12 с. (ф). № Доп. 15257.

Міститься інформація про місто Люблін.
3. Витте Е. Древние города Волыни в историческом описании: Стожок, Шумск, Сурож, Житомир. – № 4. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 11с. (ф). № КН 492 VIII/1514/5.

Матеріал про такі населені пункти Волині, як Стожок, Шумськ, Сурож, Житомир.

4. Загаецкий святого Іоанна Милостивого мужеский общежительный монастыр. Додаток до журналу «Почаевский листок» №№ 88-89. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1912. – 8с. (ф). № КН 910/12/ VIII Д 1655.

Інформація про Загаєцький чоловічий монастир св. Іоанна Милостивого с. Загайці Кременецького повіту (час побудови, діяльність).

5. Загоровский Рождество-Богородичный монастыр. Додаток до журналу «Почаевский листок» № 49. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 19с. (ф). № КН 23727/ VIII Д 3572.

Матеріали про Загоровський монастир Різдва Богородиці, зокрема інформація про Чудотворну ікону Божої Матері (є фото) та її чудеса.

6. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Збірник статей з «Волынских Епархиальных ведомостей» за 1888-1890 рр. – Почаев. – 400 (800)с. (ф). № 23768/2/ III Д 12932.

Повіти Рівненський, Острозький, Дубенський.

7. Отчет Городоцкого музея Волынской губернии с 25.11. 1898 по 25.11. 1904. – К., 1905 (ф). № КН 5026/ III Д 2625.

Звіт про діяльність Городоцького музею барона Штенгеля, зокрема про експедиції, їх учасників, нові надходження, нововведення, які сталися в музеї тощо за період з 25 листопада 1898 до 25 листопада 1904 р.

8. Переверзев К. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии. – Житомир, 1914. – 446с. (ф). № КН 14268 III Д 8751.

Подано детальний опис церков і монастирів міст і сіл Волині за повітами, зокре-

ма назва церкви, рік її побудови і ремонтів тощо.

9. Рафальский А. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 году. Приложение к Волынским епархиальным ведомостям за 1876 г. – 188с. (ф). № КН 18572/ VIII Д 3203.

Відомості про Кременецький повіт, повітове місто Кременець, гори, міста Вишневець, Ланівці і Вишгородок, села – Щаснівка, Загайці, Загаєцький монастир тощо.

10. Рафальский А. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864-5 году. Приложение к Волынским епархиальным ведомостям за 1872 г. – 218с. (ф). № КН 18572/ VIII Д 3203.

У додатку подається інформація про Острог, надгробки Анни Алоїзи Ходкевич і Яна Кароля Ходкевича, містечко Межиріч Острозького повіту, Дермань, Дорогобуж, м. Гощу тощо.

11. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. I. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский. – Почаев, 1888. – 430с. (ф). № 23768/1/ III Д 12931, № Доп. 2137.

Дано опис населених пунктів нинішнього Корецького району, які належали до Новоград-Волинського повіту.

Повіти Житомирський, Новоград-Волинський і Овруцький.

12. Теодорович Н. И. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. III. Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев. – 687с. (ф). № КН 13883/ III Д 8196, № КН 23767/1/ III Д 12929.

13. Теодорович Н. И. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. IV. Староконстантиновский уезд. – Почаев, 1899. – 736с. (ф). № 23767/2/ III Д 12930.

- СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКИЙ ПОВІТ
II.
14. (ф). № Доп. 3987.
Матеріали про головні цехи і «господи» в Горохові.
15. (б). № 3980.
Матеріали про костел кармелітів босих у Вишневці.
16. (б). № 9758.
Матеріали про францисканський монастир у Межиричі Острозькому.
17. (б). № 9748, № Доп. 19858.
(Справа про костел в Острозі на Волині). Автор (католицький священик) подає своє бачення конфліктної ситуації, яка склалася між католицькою і православною громадами Острога після пожежі парафіяльного костелу 1889 р., обстоює право католицької громади на костел.
18. (б). № 9757, (ф) № Доп. 3983.
Акти Острозького парафіяльного костелу від 1622 р.
19. (б). № КН 13242/ III Д 7792.
Ілюстрований путівник по м. Рівне, де подаються відомості про минуле міста, огляд місцевостей з ілюстраціями (костел, став на Басовому Куті, замок Любомирських, оранжерея...), історичні дати міста в хронологічному порядку з 1461 до 1930 р., Волинські торги в Рівному і інша краєзнавча інформація.
- У кінці путівника подано карту міста.
- Звіт рільничо-торгового кооперативу у Рівному на паях за 1937 р.
20. – 1-37s.
- (ф). № Доп. 4108.
Вміщена стаття з історії Олицького замку 1755 р. і костелу єзуїтів.
- ІСТОРИЯ
I
21. Ефименко А. Я. История украинского народа. У 2 вып. – СПб, 1906. – 391 с. (ф). № КН 20460/ III Д 11641.
Уміщені матеріали: доісторична епоха; народи, що проживали в південній Русі в древності; доісторична Русь і слов'яни; звідки пішла руська земля і перші київські князі; внутрішній побут; Галицько-Володимирське князівство; Південна Русь у складі Литовського князівства: політичне становище, внутрішній побут; Русь Галицька; Південна Русь під владою Польщі; Хмельниччина і Руїна; Україна у XVIII ст.; Україна Російська й Австрійська у XIX ст.
22. Живописная Россия. – Т. V. Ч. 1. Малоросия, Подолия и Волынь/ Под общей ред. П. П. Семенова. – СПб, М., 1897. – 332с. (ф). № 5830/ VIII Д 2793.
Видання містить інформацію про історію Малоросії, що доповнюється малюнками, в т. ч. містяться матеріали про наш край (м. Володимир-Волинський, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Луцький замок, Острог, с. Межиричі Острозькі, Житомир, з ілюстративним матеріалом).
23. Каретников С. Н. Волынская губерния. – № 28. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1912. – 32с. (ф). № КН 910/ 11 VIII Д 1654.
Розглядається історія Волинської губернії, а саме географічно-історичний нарис (карти Волинської губернії, план Житомира, 8 родоводів волинських і галицьких князів, статистична таблиця про промисловість губернії...).
24. Каретников С. Н. Рассказы из Русской истории – № 3. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1909. – 49с. (ф). № КН 492/ VIII Д 1514/16.

Відомості про те, як склалася Велика Русь і великоруський народ, причини підвищення Володимирського князівства, Велике Князівство Володимирське, правління князя Андрія Боголюбського на Володимирському престолі, убивство Андрія Боголюбського і його наслідки, Всеволод III «Велике гніздо».

25. Петров Н. Волинь. Исторические судьбы юго-западного края / Под ред. Батюшкова П. – СПб, 1888. – 288с. (ф). № КН 8655/ III Д 3952.

Книга присвячена історії Волині. Розглядаються такі питання, як назва і межі країн, найдавніший період, племена, а також історичні періоди Волині: давньоруський до початку XIV ст., литовсько-руський до 1569 р., польсько-руський до 1793 р., встановлення православної ієрархії, період Б. Хмельницького, зближення унії з католицизмом і падіння Польщі, воз'єднання Волині з Росією, встановлення православ'я і руської народності на Волині.

26. (ф). № КН 23055/ I III Д 12747.

Архів князів Сангушків за 1284-1506 рр.

27. (ф). № КН 23055/2/ III Д 12747/2.

Архів князів Сангушків за 1549-1566 рр.

28. (б). № 9762.
(Останні роки Свидригайла і волинська справа за часів Казимира Ягеллончика). Історичне дослідження політичної ситуації на землях Волині у XV столітті.

29. (б). № 9753.
(Приєднання Підляшшя, Волині та Київщини до Польщі в 1569 р.)

Автор подає історичний аналіз процесів, що відбувалися в XVI ст. на території Речі Посполитої, Підляшшя та Волині. Дослідження складається з наступних розділів:

Гене́за проекту приєднання Підляшшя і Волині, Перші спроби на сеймі, Віленський з'їзд, його гене́за і наслідки, Переломні тижні, завершальні процеси інкорпорації (приєднання) та її значення...

30.

Т (б). № 9750.
(Литовсько-Волинський Легіон. 1831р.). Розвідка присвячена створенню і діяльності польського Литовсько-Волинського легіону під час Листопадового повстання 1831р.

31.

б (ф). № КН 23054/ III Д 12746. Опис архіву князів Сангушків.

II.

32. æ б

(б).

№ 2008.

(Юзеф Ігнаци Крашевський – дослідник минушини Волині). Аналіз творчості Ю. І. Крашевського у тій її частині, яка присвячена Волинській старовині.

КУЛЬТУРА, ОСВІТА І МИСТЕЦТВО

II.

33. Анципо-Чикунський А. А. Историческая записка о Ровенском реальном училище. 1832-1889. – К., 1894. – 147с. (ф). № КН 20269/ III Д 11555.

Уміщено відомості про історію Рівненської реальної гімназії і реального училища з перших років існування до 1889 р. Вкінці книги додається склад почесних попечителів, директорів, інспекторів, законовчителів, вчителів російської, латинської мов, математики, механіки, історії, географії, законодавства, німецької та французької мов, суспільних та комерційних наук, польської мови, малювання, лікарів, таблиця складу та кількості учнів по роках, склад учнів по класах.

34. Збірник секції мистецтв. – К.: Державне видавництво, 1921. – 168с. (ф). № КН 20419/ III Д 11624.

У збірник уміщені статті членів українського наукового товариства, які присвя-

чені в основному мистецькій тематиці, зокрема Д. Щербаківський у праці «Символіка в українському мистецтві. Виноградна лоза» досліджує символіку виноградної лози на іконах, в т. ч. і на волинських («Виноград з Єгипту» XVII-XVIII ст. з Житомирського єпархіального музею, що був раніше у церкві на кладовищі м. Острога; «Христос – лоза истинная» XVIII ст. – с. Мазепинець Заславського повіту).

35.

Т б (ф).
№ Доп. 3986.

Описано особливості святкування Івана Купала на Волині та традиції, пов'язані з ним.

36.

Т б (ф). № Доп. 2037.

Уміщено матеріали про польську освіту в м. Корці у 1908-1920 рр.

37.

(б). № 9756.

Історія парків Волині. У виданні подані описи, фотографії та креслення парків Александрії, Городка, Кустина, Межирича Корецького, Мізоча, Млинова, Обарова, Шпанова, Вишнівця.

НАУКОВІ ЗБІРНИКИ ТА ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ I.

38. Волынские епархиальные ведомости. – Кременец: Типография Почаевской лавры, 1867-1912. (ф). № VIII Д.

У фондах музею знаходяться практично всі номери із 1867 до 1912 р.

Детальніше про зміст журналу міститься у праці Мілясевиц І.: Періодичні видання Волинської губернії XIX – початку XX століття: Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2004. – 376 с., що знаходиться у фондах музею. № КН 22720/ III Д 12631.

39. Волынский историко-археологический сборник. Вып. I. – Почаев, Житомир,

1896. – 280 с. (ф). № КН 5810/ VIII Д 2773, № КН 15308/ VIII Д 2746, № Доп. 3317.

Видання комітету Волинського церковно-археологічного об'єднання. Воно містить статті, що стосуються минулого Волині, зокрема про виникнення волинського церковно-археологічного об'єднання і єпархіального давньосховища. Наприкінці подано карту Волинської губернії та план м. Житомира.

40. Волынский историко-археологический сборник. Вып. II. – Почаев, Житомир, 1896. – 280с. (ф). № КН 5810/ VIII Д 2773.

У другому випуску вміщена інформація про волинські рукописні Євангелія XVI ст., замітки з іконографії ікон з давньосховища, історичні відомості про Житомир, матеріали про історію монастирів, церков волинських.

41. Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. LXXXII. Кн. 2 / під редакцією М. Грушевського. – 1908. – 242с. (ф). № КН 15647/ III Д 9722.

Науковий часопис, присвячений українській історії, філології й етнографії, зокрема у цьому томі вміщено статтю К. Широцького «Надгробні хрести на Україні».

II.

42.

б (б).
№ 2034.

Подано цілий ряд статей: А. Зайончковського «Караїми на Волині»; О. Косовського «Начерк історії протестантизму на Волині в XVI-XVII ст.»; Я. Гофмана «Книга візит генеральних школи отців Піарів в Дубровиці з років 1782-1804»; М. Данілевічової «Товариство учнів Ліцею Волинського, відмінників навчання»; К. Валевського «Нотатки біографічні»; В. Тамкевича «Історія колекцій замку Вишневецького»; А. Гузовської «Одяг народний в повіті Здолбунівським на Волині» тощо.

43.

б (б).
№ 1986.

Подаються матеріали: К. Бучека «Волинь в давній картографії (XV-XVIII)», де багато репродукцій, старовинних карт Волині;

М. Данілевичової «Відомості про бібліотеку Кременецького ліцею»; М. Шулмінського «Софіївка» та ін.

44.

б . (б).

№ 9734.

Розглядаються такі питання: Б. Павловського «Війна польсько-російська в 1792 р. на Волині»; К. Ходиніцького «З історії православ'я на Волині (992-1595)»; Е. Рюлле «Опис повіту Ковельського», де подано бібліографію літератури, багато схем, карт та фотографій, а також статистичних таблиць...

б (б).

№ 9718.

T.VI. б (б).

№ 9736.

T.VII. б (б).

№ 9745.

Містяться цінні краєзнавчі відомості, зокрема: К. Левицького «Князі Острозькі на службі Речі Посполитої»; Ф. Погорецького «Декілька зауважень про грамоти та акти Волинські»; Й. Новіцького «Поселення м. Острога в 1708 р.»; М. Мореловського «Народні вишивки Волині» і ін.

48.

б . – 494с. (б).

№ 9733.

Подається наступна інформація: А. Борусевича «Географічні землі Волині»; С. Пжевальського «Перстень кавалерії волинської»; С. Двораковського «Обряди весільні в Немовичах» тощо.

49.

ч б . – 240с. (б).

№ 9719.

50.

– T.VIII. Ч. 2. – б , 1939. – 482с.

(б). № 9735.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА I.

51. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора

древних актов, высочайше учрежденного при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII вв. (1498-1795). Т. I. – К., 1876. – 626 + 62 + 146 + 21 с. (ф). № КН 21136/ III Д 11866.

У книгу вміщені інвентарі різних сіл, скарги ігуменів, єпископів, суддів тощо до окремих осіб за період 1498-1795 рр.

52. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденного при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого, Т. IV. – К., 1914. – CI + 946 + XLX с. (ф). № КН 21138/ III Д 11868.

Документи, що стосуються епохи Б. Хмельницького, зокрема цей том містить інформацію про пересування Хмельницького з татарами на Волинь та облогу ними Корця, напад козаків на Дубно, розорення його козаками.

53. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденного при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Акты о гайдамаках. (1700-1768). Т. III. – К., 1876. – 128 + 897с. (ф). № КН 21137/ 1/11867/1.

Том уміщує матеріали про гайдамацьке повстання.

54. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденного при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322-1648 pp.). Т. IV. – К., 1883. – 182 + 939с. (ф). № КН 21135 III Д 11865.

Відомості про релігійне життя Волині 1322-1648 рр.

55. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденного при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях

крестьян в XVI-XVIII вв. (1498-1795). Т. I (С приложениями в особой книге). – К., 1876. – 161 + 615с. (ф). № КН 21137 / 2 III Д 11 867 / 2.

56. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию. – Житомир: Электрическая типография товарищества «Н.А. Бродович», 1911. – 94с. (б). № 9743.

Уміщено Циркуляри Волинської Губернської Управи по справах земського господарства (відомості про діяльність медичного персоналу Волинської Губернії за травень 1911 р.).

57. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию. – Житомир: Электрическая типография товарищества «Н.А. Бродович», 1913. – 79с. (б). № 9759.

Про завдання земської ветеринарії й організація ветеринарної допомоги населенню у Волинській губернії.

58. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию. – Житомир: Электрическая типография товарищества «Н.А. Бродович», 1913. – 113с. (б). № 9647.

Про вибір члена Державної Думи, про приєднання до телефонної лінії Волинської губернії...

59. Журналы Ровенского Уездного Земского Собрания V очередной сессии 1915 г. – Сумы: Типо-литография П. К Пашкова, 1916. – 104с. (б). № 9651.

Подано доклади, відомості Рівненського земства за 1915-1916 рр.

60. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Учебных Заведений Округа за 1911 г. – К., 1912. – 97с. (б). № 9765.

Про чоловічі гімназії, реальні училища, середні і нижчі училища, жіночі гімназії, інститути, педагогічні курси для вчителів, міські училища, приватні училища, початкові училища, ремісничі заклади, лікарняно-санітарна частина.

II.

61. Материалы по местному бюджету Волынской губернии на 1924-1925 бюджетный год. – Житомир, 1925. – 92с. (б). № 9763.

Матеріали до Волинського губернського

фінансового відділу про місцевий бюджет. 62.

ó (ф). № Доп. 3982.

Відозви 1831 р., зокрема поляків до росіян під час польського повстання.

63.

ó

ó

ó

æ

(б). № 2014.

Звіт Волинського воєводи про загальний стан Волинського воєводства, діяльності державної адміністрації на території воєводства і найважливіших планів на майбутнє за 1937/38 рр.

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, ДОВІДКОВО-СТАТИСТИЧНІ ПРАЦІ, ПОКАЖЧИКИ

I.

64. Алфавитно-предметный указатель к официальной части церковных ведомостей за 1888-1911 гг. – СПб, 1899. – 168 + 336с. (ф). № КН 22461/ VIII Д 3473.

Алфавітно-предметний покажчик до офіційної частини церковних відомостей за 1888-1911 рр.

65. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. У 82 т. – СПб, 1890-1905. (б).

Краєзнавча інформація, серед якої містяться статті по Волинській губернії й окремим повітовим містам, зокрема:

66. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. Iа. – СПб, 1905. – 478с. (б). № 279.

Про Волинську губернію, Волинську єпархію, волинський полк (ст. 454).

67. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. IX. – СПб, 1893. – 468 + XIс. (б). № 211.

Інформація про смт. Гощу Рівненської області (ст.464).

68. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. XI. – СПб, 1893. – 466с. (б). № 222.

Відомості про м. Дубно (ст. 211).

69. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. XVI. – СПб,

1895. – 480с. (б). № 247.

Матеріали про м. Корець (ст. 241).

70. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. XVIII. – СПб, 1896. – 480с. (б). № 243.

Інформація про м. Луцьк Волинської області (ст. 113).

71. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. XXII. – СПб, 1897. – 480с. (б). № 235.

Статті про Острог, Острозьку школу,
князів Острозьких (ст. 363-364).

72. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. XXVI-а. – СПб, 1899. – 960с. (б). № 226.

Відомості про м. Рівне (ст. 874).

73. Оглавление статей, содержащихся в
Волынских епархиальных ведомостях за
все время их существования или от 1-го
сентября 1867 по январь 1908 г. (ф).
№ КН 18570/ VIII Д3201.

Детально подаються списки статей, що містяться в офіційній і неофіційній частинах Волинський єпархіальних відомостей за кожен рік, починаючи з 1867 по 1908 рр. Статті розподілені тематично, зокрема урядові розпорядження єпархіального начальства, акти і журнали з'їздів духовенства, звіти і місячні відомості, оголошення, бібліографічні замітки, проповіді, статті релігійного змісту, статті церковно-суспільного характеру, філософсько-історичного характеру, про церковне життя в єпархії, іноєпархіальні відомості, некрологи...

74. Памятная книжка Волынской губернии за 1913 г. – Житомир, 1914. – 620с. (ф).
№ 4585 III Д 2240.

Міститься церковний календар православний та місяцеслов римо-католицький на 1913 р., розклад занять Волинського губернатора, матеріали по статистиці Волинської губернії, довідкові відомості (список приходів Волинської єпархії, поштово-телеграфні установи, список станцій поштових доріг, такси за передачу посилок, покажчик вулиць м. Житомира, залізничні дороги, список лікарів, список аптек, медичних закладів, ясла, притулки, список акушерок і баб-повитух, благодійні

організації, список бібліотек, книжкових магазинів, готелі, клуби і театри, ярмарки, фабрики, заводи, млини тощо).

75. Предметный указатель содержания неофициальной части Волынских Епархиальных ведомостей за первые двадцать лет их существования (сентябрь 1867 – август 1887). – Львов, 256с. (ф). № КН 18571/ VIII Д 3202.

Покажчики змісту часопису, тематично поділені статті, що містяться в неофіційній частині Волинських єпархіальних відомостей за вересень 1867 – серпень 1887 р.

76.   ó
                            T.I. (A-Δ).
                             (ó). № 1901.

Географічний словник Польщі і інших прилеглих місцевостей, де вміщені матеріали і про Волинські землі.

77. ó
ó – T.II. (D-G).–
 Warszawa. – 1881, 928s. (ó). № 1902.

78. ó
ó – T.III. (H-K). –
 Warszawa. – 1882, 960s. (ó). № 1904.

79. ó
ó – T.IV. (K).–
 Warszawa. – 1883, 960s. (ó). № 1905.

80. *Ó* *ó* – T.V. (K-M). –
Warszawa. – 1884, 960s. (ó). № 1906.

81. ó
ó – T.VII. (N-P). –
 Warszawa. – 1886, 960s. (ó). № 1907.

82. Ó
Ó – T.VIII. (P).–
Warszawa. – 1887, 960s. (ó). № 1908.

83. Ó
Ó – T.IX. (P-R).–
Warszawa. – 1888. 960s. (ó). № 1909.

84. ó
ó - T.X. (R-S).-
 Warszawa. - 1889, 960s. (ó), № 1910.

85. ó
ó -T. XI. (S).-
Warszawa. - 1890. 960s. (6). № 1911.

86. ó
ó - T.XII. (S-W).-
 Warszawa. - 1892. 960s. (ó). No 1912.

87. ó

ó – Т.ХІІІ. (W).
– Warszawa. – 1893, 960s. (б). № 1913.

88. ó – Т.ХІV. (W-Z).
– Warszawa. – 1895, 960s. (б). № 1914.

89. ó Т.ХV.
– Warszawa. – 1990, 640s. (б).

№ 1915.

II.

90.

T.IV.

ó (б). № 15031.

Бібліографія Волині представлена в цьому виданні є продовженням бібліографії, що розміщена в томі II і III «Рочника Волинського». Автор, для полегшення орієнтування в бібліографії в наступних томах «Річника», подає наскрізну нумерацію поданих тут праць. Вони розподілені за наступними категоріями: Праці загально-го змісту; Релігія; Науки гуманітарні (Статистика, Громадські заклади, Виховання і освіта); Науки математичні; Геологія; Археологія; Етнографія; Науки практичні (Науки господарські землеробські, агронауки); Мистецтво; Спорт; Література; Історія і географія (Історія, Географія); Біографії.

91.

(б). № 1956.

Каталог підготовлений до виставки 1935 р. у Варшаві. До книги ввійшли речі, представлені на виставці – книги, малюнки, карти, описи місцевостей, бібліографія Волині. У каталозі відображено такі розділи виставки: бібліографія, карти, описи Волині, описи місцевості, природа, етнографія, археологія, історія, джерела, пам'ятники, судові скарги, закони, протестанці, православ'я, релігійні стосунки, караїм, освіта, періодичні видання, театр, друкарство Польщі, друкарство російське, друкарство єврейське, волиняни, Кременець (місто, карта Кременця), Тадеуш Чацький (листи, література про Чацького), Кременецький ліцей, графіка і малюнки, портрети, види...

92.

ó
(б). № 9752.

(Довідник місцевостей Речі Посполитої Польщі) Статистичний довідник створений на підставі висновків Першого загального перепису населення із 30 вересня 1921 р. та інших урядових джерел.

93. ó

(ф). № Доп. 3981.

94.

ó (ф). № Доп. 3988.

Результати досліджень, що проводилися у 1930 р. на дослідній станції при цукроварні «Шпанів».

РЕЛІГІЯ, ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ, РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ I.

95. Почаевский листок. – Кременец: Издательство Почаевской Лавры, 1909-1914. (ф). № КН 492/ VIII Д 1523/1-5.

Розглядається різна релігійна тематика, прославляється православна віра на території Волині.

96. Приложение к журналу «Почаевский листок» за 1894-1904 гг. – Кременец: Издательство Почаевской лавры (ф). № КН 492/ VIII Д.

Додаток до «Почаївського листка», де вміщена різноманітна релігійна тематика.

97. 900-летие православия на Волыни. 992-1892 pp. У 2-х ч. – Житомир, 1892. – 619 + 12с. (ф). № Доп. 15478 (а,б).

До першої частини ввійшли розділи: древні волинські єпархії – Володимирська і Луцька; єпископи Волинської єпархії з часу її заснування 992 до 1892 pp.; православні монастирі на Волині; православні монастирі Волинської єпархії сучасності; волинські православні церковні братства і їх діяльність; древні волинські православні друкарні і їх видання; православні братські школи на Волині; духовно-навчальні заклади Волинської єпархії; благодатні ікони у Волинській православній єпархії; прославлені діячі на користь православ'я на Волині; становище православ'я на Волині; перебування імператорів на Волині.

До другої частини ввійшли статистичні відомості про парафії Волинської єпархії. Волинь розділена на повіти, які детально розглядаються, зокрема населений пункт, парафія, назва церкви, рік її побудування, кількість прихожан, братства, адреса тощо.

РЕПРИНТНІ ВИДАННЯ

I.

98. Збірник праць по історії Острога (конволют). – (ф). № КН 22012/ VIII Д 3421. (2001р.)

Містяться такі статті: Беата и Гальшка // Киевская Старина, 1890. – № 1-3. – С.95-116; № 1. – С.305-319; № 2. – С.485-525; Левицький О. Анна Алоиза, княжна Острожская// Киевская Старина, 1883. – С.329-373; Письмо князя Константина Острожского, воеводы киевского, к сыну его Янушу, каштеляну краковскому. 7 мая 1607 года // Киевская Старина, 1883. – Т.7. – VII (июль). – С.477-480; Голубев С. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях волинской епархии// Труды КДА, 1876. – Т.I. – № 3. – С.615-631; Т.II. – № 4. – С.215-227;

б

б
№

тощо.

99. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К.: Типография М. П. Фрица, 1876 (2001р.). (б). № 15186.

До видання ввійшли статті: «Листи про князів Острозьких», «Про місто Степань», «Спогади про міста Пересопниця і Дубровиця», «Про литовського гетьмана князя Острозького».

100. Теодорович Н. И. Волинь в описании городов, местечек и сел в Церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Т. V. Ковельский уезд. – Почаев, 1903 (2008 р.). – 560с. (ф). № Доп. 23356.

У кінці видання подано алфавітний по-

кажчик міст, містечок і сіл Ковельського повіту.

101. Римско-католический костел, называемый каплицею при Ровенском реальном училище в связи с польским вопросом в юго-западном крае. – К., 1914 (2003 р.). – 107с. (ф). № Доп. 20305.

Відомості про особливості діяльності римо-католицького костелу при Рівненському реальному училищі після другого поділу Польщі, а також як додаток подається список директорів Рівненського реального училища з 1832 по 1914 рр., список священників римо-католицького сповідання в Рівненському реальному училищі з часу його заснування до 1914 року, розподіл учнів того ж навчального закладу по віросповіданню з 1852 по 1914 рр., акт, укладений князем Фрідрихом Любомирським із правлінням університету св. Володимира.

102. Ярушевич А. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная Литовская Русь в его время. – Смоленск, 1896 (2001р.). – 121с. (ф). № КН 22013/ VIII Д 3422.

Розповідається про життя і діяльність князя К. І. Острозького в період розвитку Литовсько-польської держави, зокрема призначення його гетьманом, битва з Москвою, підтримка православної церкви (побудова Миколаївської і Троїцької церков на Волині), призначення його воєводою троїцьким.

103.

б б

б 1891 (2007р.). –

142s. (ф). № КН 23737/ III Д 12907.

104.

і

б 1909 (2001р.).

– 72s. (б). № Доп. 15185.

З минулого Гощі на Волині. Історія шляхетських родів (Гойські, Соломирські, Киселі, Ленкевичі...) і про визначні постаті, які походять із Гощі, про монастир, про василіанів у Гощі.

105.

б 1913 (2003р.). –

291s. (ф). № КН 22462/ VIII Д 3472.

Висвітлено матеріали історії Волині, зо-

Події 1918-1919 рр. на Рівненщині у спогадах Теодора Федуса, уродженця Бродівщини

Досліджуючи історію національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., науковці досить часто послуговуються мемуарною літературою, яка, незважаючи на суб'єктивний характер, надзвичайно цінна і є почасти основним історичним джерелом у вивченні цього складного й багатого на події періоду української історії. Окрім спогадів визначних діячів, творців української революції, у нас є чимало свідчень підстаршин, рядових учасників цих подій, місцевих урядовців. Саме ці спогади, що мають переважно локальне значення, допомагають нам вивчити й дослідити окремі факти та явища, зрозуміти сутність й специфіку подій, що відбувались тоді на теренах України.

Одним із таких діячів, що залишили до сьогодні багатий інформаційний матеріал про події 1918-1919 рр., був і уродженець Бродівщини Теодор Федусь. В історично-мемуарному збірнику «Броди і Бродівщина», виданому в 1988 р. у Канаді (Торонто-Онтаріо), вміщені його спогади «Українська військова національна поліція в м. Броди (Спогад з 1918 р.)» [7].

Теодор Федусь – десятник УГА. Народився 21 листопада 1890 р. в с. Шишківці Бродівського повіту. 1895 р. родина Федусів переселилася до Боснії. Там Теодор закінчив торговельну школу в Сараєво і належав до підпільної організації «Раднічка Борьба». 1909 р. Т. Федусь виїхав до Катеринослава, звідки повернувся назад до Австрії. Після закінчення підстаршинської школи при 80-му австрійському піхотному полку був розподілений до військової поліції. Сім років прослужив у поліції міста Львова. 1 листопада 1918 р. був учасником Листопадового Зриву. Потрапив у полон

Теодор Федусь –
десятник УГА

до поляків, але 22 листопада 1918 р. йому вдалося втекти. Повернувся на рідну Бродівщину, де потрапив у розпорядження командування Бродівського коша. Став організатором Української військової поліції в м. Броди та був першим її комендантом. Перед захопленням поляками м. Броди 22 травня 1919 р. відступив із відділами Української Галицької Армії. При УГА був підстаршиною польової жандармерії. Після поразки українських національно-визвольних змагань емігрував у США, де проживав до кінця життя [6, 669].

Спогади Теодора Федуса стосуються часу служби у Бродівському коші та хронологічно охоплюють період від 22 листопада 1918 р. (утечі з польського полону) до липня 1919 р. (перехід УГА через річку Збруч). Перебуваючи на службі в ЗУНР та виконуючи свій військовий обов'язок, Федусь тричі побував на території УНР, й зокрема на території сучасної Рівненщини, залишивши описи окремих подій, свідком яких йому довелося бути.

Перша поїздка тривала з 10 до 16 грудня 1918 р. Отримавши наказ від коменданта Бродів сотника Я. Олексичина прояснити справу про перебування на Волині відділу кавалерії, який має намір перейти через кордон до поляків, Т. Федусь поїхав у м. Радивилів. Тут він зустрівся з отаманом Долудом («особа надзвичайно поважна й прихильно наставлена»), який дав відповідні інструкції, ознайомив чітко із завданням і маршрутом поїздки. «Ви, Федусь, від'їдете звідсіля прямо до Здолбунова і там зголоситесь у команданта станції. Розпитаєте його, чи йому відомо про яку-небудь кавалерію. Коли така десь знаходиться, то

негайно телефоном чи телеграфом дайте нам знати. А як нема нічого нового, то направляйтеся в Штаб Отамана Оскілки. Там одержите в розвідчій відділі докладніші відомості від начальника. Потім поїдете до Шепетівки, Бердичева й Житомира. Можливо, що така кавалерія десь — 100 чи 200 козаків ховається по хуторах чи селах і хоче перебратися через наш кордон до поляків. І вони це можуть зробити вночі, але ми не хочемо їх перепустити з майном і зброєю. Цей відділ козаків має складатися з різного елементу, головню поміщиків, що були за гетьмана карним відділом» [7, 149]. При розмові з Федусем отаман Долуд дав кілька порад, як поводити себе на території УНР. Із Радивилов Федусь виїхав до Здолбунова. Після тривалого очікування і короткої розмови комендант станції Здолбунів скерував галичанина до міста Рівного. «Дня 11 грудня перед полуднем приходжу до начальника розвідного відділу. Багато мені завдало труду заки я до нього дістався. Начальник знаходився у вагонах II класу на станції» [7, 150]. Начальник розвідного відділу «цивільна особа, низького росту, брунет, сухорлявий з акторським усміхом» [7, 150], вислухав суть справи і повідомив, що «десь крутилася така кавалерія в Уманській окрузі, але тепер про це нічого не чути» [7, 150]. Далі після розмови про події в Галичині керівник розвідки запитав Федуса «чи в Бродях є бензина, нафта і свічки, щоб можна доставити їх до Рівного в Штаб От. Оскілки?» [7, 150], і, отримавши позитивну відповідь, направив галичанина в штаб отамана Оскілка. Так бродівчанин Теодор Федусь вперше зустрівся й познайомився з отаманом Володимиром Оскілком, командуючим Північно-Західним фронтом Армії УНР, якого пізніше назвали «опонентом Петлюри» [2]. «Входжу до просторої кімнати. Бачу трьох старшин вищої ранги, щось в роді генералів... Нікого нема. Ці три «генерали» сидять коло стола і міряють мене з-під ока. А я вдаю, що нічого не бачу. Ніби розглядаюся по кімнаті. Незамітно приступає до мене високий, стрункий, сер-

йозний старшина і відразу говорить: «Я комендант Оскілко. Руки Вам не подаю з огляду на санітарні обставини. Вітаю Вас щиро як бродівського представника із галицької землі». Питає мене Отаман: Чи у Вас можна одержати в недовгій часі: цистерну бензини, цистерну нафти і вагон свічок?» [7, 150] — і пропонує написати бродівчанину умови обміну. «Довго не думаючи, пишу умову на переведення товарообміну з військовою командою міста і пов. Бродів — на 1 вагон муки разової і петльованої. 1 вагон — круп гречаних, в тім можуть бути пшоняні чи ячмінні, 1 вагон гороху чи фасолі. 1 вагон м'яса, в тім може бути шинка, солоніця, смалець і масло. І 1/2 вагона тютюну, і цигарок. От. Оскілко це все провірив і глянув на мене: От, і красно пишете. Де Ви кінчали які школи? — Торговельну в місті Сараєві, — відповідаю я. — То Ви говорите добре по сербськи? — Так» [7, 150]. Володимир Оскілко погодився з умовами Федуса, окрім цигарок, яких бракувало, і запевнив, що коли буде доставлено бензин, нафту та свічки, то Бродівщина отримає продукти.

Після цього Т.Федусь вирушив в Шепетівку, Житомир, Бердичів. У Житомирі він познайомився з галицьким старшиною Іваном Білоусом (у спогадах Біловус), з яким йому ще не раз випадало стрічатись.

Друга поїздка Теодора Федуса на територію УНР відбулася 5-7 січня 1919р. Її метою був товарообмін із отаманом Оскілком. Одержавши в інтендатурі міста Броди одну цистерну бензину, одну цистерну нафти і один вагон свічок, Т. Федусь отримав завдання поміняти ці товари на харчові продукти. 5 січня по полудні бродівчанин прибув у м. Рівне. «Входжу в кімнату штабу. Бачу тих самих трьох старшин, що й попереднього разу. Віддаю їм салют». Згодом від полк. Білоуса Федусь довідався, «що ці старшини називаються: ген. Агапіїв, ген. Осецький і ще один генерал якого прізвища вже собі не пригадую». «Чути голос от. Оскілка, який говорить дуже гостро до когось телефоном: «Слухай полковий! Ти мусиш негайно виконати на-

каз штабу. А як не виконаєш, то трастя твої матері, я скажу розстріляти тебе». У кімнаті смертельна тиша... Приходить до мене от. Оскільки зі злим поглядом. Показує рукою на крісло, щоб сісти. Питається мене: «Що скажете доброго, представнику з Бродів?» Передаю всі папери. Отаман читає і говорить: «Ви, Федусь, зробили для штабу дуже цінну прислугу. У нас бензини вже забракло і ви якраз на час її привезли. Я йду до телефону, щоб негайно дали паровик і три вагони харчів відправили до магазинів інтендантури. І ще сьогодні вночі відправитесь до Бродів. Ось вам ця записка штабу, щоб вас не задержувало на станціях» [7, 157-158]. Після цього Оскільки запропонував Т. Федусеві звільнитися з Бродівського коша і перейти на службу до його штабу. «Ми б вислали вас як аташе до Сербії. Ви добре розмовляєте по-сербськи і нам якраз такого чоловіка потрібно, як ви – вислати на Балкани, у Сербію» [7, 158].

Галичанин, розгублений такою пропозицією, відповів, що будучи «карним» вояком, повинен доповісти про цю справу своїй команді. Отаман Оскільки похвалив Федуса за гідну відповідь, а за добру працю дав бродівчанину п'ятсот карбованців, побажавши щасливого повороту до Бродів.

Випадкова зустріч із галичанами і 16 стрільців, яких призначив знайомий полковник Білоус, сприяли тому, що три вагони харчів було навантажено, і 6 січня вранці Теодор Федусь приїхав на залізничну станцію м. Радивилів. Однак фінансова сторожа не хотіла пропустити потяг через кордон без відповідного дозволу міністерства у Рівному. Спроба вирішити питання перетину кордону при допомозі от. Долуда не була вдалою, оскільки на той час отамана не було в Радивиліві. Федусь був змушений вертатися назад до Рівного за дозволом Міністерства перевезти товар через кордон. «Міністер дуже зичливо віднісся до моєї справи. Коли я сказав: «звертаюся до вас з великим проханням – дозвольте перевезти товарообмін з великої України до малої України, до міста Бродів»,

міністер глянув з усміхом на мене і сказав: «Так, так – в тім то є вся біда, що в нас є дві України» [7, 159].

Після вирішення справи і 15-хвилинної розмови з міністром про воєнне становище у Галичині Федусь виїхав до Бродів, куди прибув 7 січня 1919 р. пополудні.

Третя поїздка на Велику Україну відбулася наприкінці березня 1919 р. з тривала, згідно із спогадами з 28 березня по 1 квітня 1919 р. Метою було «постаратися про збіжжя для нашого населення на засів; і по можності картоплі, в заміну за 2 цистерни нафти і 1 вагон свічок» [7, 170]. Федусь виїхав транспортом з Бродів до Радивилова, а звідти до Рівного. Отаман Оскільки знаходився на фронті, а його осавул порадив їхати до Шепетівки. У Шепетівці Теодор Федусь став свідком більшовицького заколоту, і лише після його придушення йому вдалося поміняти нафту і свічки на три вагони цукру. Із Шепетівки транспорт поїхав на Рівне.

У Рівному Т. Федусь виробив міністерський дозвіл на перевезення товару до Бродів та став очевидцем того, як частини полковника Білоуса роззброювали два ешелони вояків, заагітованих більшовиками.

«Чергового дня я виїхав з транспортом через Здолбунів в напрямку Бродів. Доїжджаючи до Дубна, почув гарматні стріли. Потяг починає звільняти швидкість. Яких два кілометри до станції Дубно потяг став. Наш панцерний потяг обстрілює збільшовичені села. Села віддалені від міста на 4-5 кілометрів. У селах видно дими. Знак, що від стрілів запалились хати. Рух залізничний здержаний. Повстанці більшовицькі забрали місто Дубно. Не знаю, яка віддаль від станції до міста. Говорять, що буде дві верстви.

Більшовики приготуються наступати на станцію. Недалеко станції є військові касарні, а в них знаходиться бродівська добра сотня. Коло міста тече якась річка, а поза річкою на певній віддалі знаходяться касарні. День був ясний і гарна погода. Можна було запримітити на полях, що зближається щось до казарм. А в казармах

тихо... Вже можна розпізнати, що до касарм іде якесь військо. Іде щораз ближче. Броневи́к чомусь втих. Нараз почулося страшне таракотіння машинових крісів з усіх сторін касарні. То з поля одні втікають назад до міста, а другі покидають кріси, піднесли руки вгору і йдуть до касарні. Усіх більшовиків оточили наші частини. Командантів відлучили і зараз кількох із них розстріляли коло касарні. Організатори повстання всі говорили по російськи і всі були жи́ди. При ревізії в них знайдено револьвери і набої. І великі суми грошей – Керенки по 20 рублів і царські рублі по 500» [7, 173-174].

Про ці ж події згадує і полковник Іван Білоус, який служив у Першому Галицькому полку ім. Отамана Оскілка і перебував у той період в Рівному: «Брак дисципліни у населення, міста – ворожі до нас, на фронті не було певності. Наш полк був втягнений в ліквідацію повстань в околиці. У місяці березні частина нашого полку була вислана до міста Дубна, де приготавлявся більшовицький переворот. Наші розігнали комуну, а кількох матросів комісарів дісталось в наші руки» [1,111]. Про більшовицьке повстання на Дубенщині знаходимо інформацію у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Дубна: «14 березня 1919 р. повстанці розпочали наступ на Дубно, яке тримали петлюрівські війська. У результаті боїв місто перейшло до більшовиків разом з дев'ятьма волостями з п'ятнадцяти. Петлюрівський отаман Оскілко, штаб якого знаходився в Рівному, зрозумівши, що червоні повстанці перерізують зв'язок з Галичиною, направив з фронту на Дубно кілька «курнів смерті» і бронепотягів. Із Радивилова на підтримку петлюрівцям пішли галицькі «січовики». Шалений артилерійський обстріл Дубна витиснув більшовицькі загони з Дубна. Декілька годин повсталі утримували станцію Дубно, паралізувавши залізничну лінію Здолбунів-Броди, але війська Директорії 15 березня розбили їх оборону. Після жорстокого бою на Сурмичах місто остаточно звільнили від біль-

шовиків» [4]. І хоча бачимо розбіжності в датуванні наведеного епізоду і спогадів Федуся, вважаємо, що мова йде про ті ж самі події. Оскільки бродівчанин писав свої спогади пізніше, то міг помилитись у датуванні подій.

Далі у своїх мемуарах Т. Федусь описує фрагменти слідства, які розкривають окремі причини, котрі змусили селян «піднятися» на повстання: «надоїло через зиму в хаті сидіти, а 300 керенок хорошо взяти і давай підем і погуляєм» [7, 174].

«По закінченні того повстання я пішов до касарні. Багато тут моїх знайомих. Командант брідської сотні чет. Кукий, і булавний 80-го полку австрійської армії Кочук, що мав численні воєнні відзначення за героїство, розказали мені про всі події більшовицького повстання» [7, 174]. Оскільки поїзд міг відправитися до Бродів лише ввечері, Т. Федусь разом зі знайомим сотником бродівської сотні пішов до міста. У Дубно вони зустріли військових: «Це члени «місько-Петлюрівської міліції». Питаю одного міліціанта: як то, що він ще живе (тут були більшовики). Він розказує, що до города прийшли вранці якась сотня озброєних людей і заарештувала всіх міліціантів і городську управу. За яких 3 години прийшли другі вояки, відкрили тюрму і сказали: «Товариші! Виходіть! Все ваше! Бий євреїв – і спасай Рассею». Міліціант далі говорить: «Нас усіх мали сьогодні розстріляти. Але, ми ще живі. Вийшли ми з тюрми на місто, а воно ограблене» [7, 174]. Увечері близько 9-ої години транспорт із харчами виїхав до Бродів. «Минуло 5 днів, як я був в дорозі, а на 6-ий день я приїхав вночі до Бродів» [7, 174]. І вранці 2 квітня 1919 р. Т. Федусь зголосився у команди міста і повіту. Привезений цукор місцеві купці виміняли на збіжжя для засіву й картоплю. Так завершилася третя подорож представника Брідського коша на територію УНР.

Як бачимо, спогади бродівчанина Теодора Федуся є відображенням повсякденних умов існування молодих українських держав ЗУНР і УНР, коли три вагони продук-

тів вирішували долю повіту, а три вагони нафти, бензину і свічок – долю цілого фронту.

ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоус І. Отаман В.Оскілко і Перший Галицький Стрілецький полк ім. от. Оскілка // Вісті Братства колишніх вояків І УД УНА. – Торонто: Рік XVI. – липень 1965. – № 118. – С.78-79; Рік XVI. – листопад 1965. – № 119. – С.110-111; Рік XVII. – весна 1966. – № 121. – С.22-25.
2. Марчук І. Опонент Петлюри // На перехресті (матеріали підготовлені Рівненським міським історичним клубом). – Рівне, 2000. – С. 22-25.
3. Онищук Я. Брідщина на початку ХХ ст. // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. – № 1. – Броди, 1993. – С.2-11.
4. «Прошу перевірити факти» (Особова справа репресованого комбрига М.А.Прокопчука) // «Скриня». – № 45 від 8.11.2007р. (За матеріалами Державного історико-культурного заповідника міста Дубна).
5. Спогади Ю. Шумовського «Зруйноване гніздо». Фонди Державного історико-культурного заповідника міста Дубна.
6. Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії): У 3 т. – Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – Т.1. – 673 с.
7. Федусь Т. Українська військова національна поліція в м. Броди (Спогад з 1918 року) // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник / За ред. Я. Чумака. – Торонто-Онтаріо, 1988. – С.140-180.

Олег ТИЩЕНКО

Еріх Кох: «Україна мусить дати...»

«УКРАЇНА МУСИТЬ ДАТИ...»

«...Немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи повинна полягати в тому, щоб українців змусити працювати на Німеччину, а не в тому, щоб зробити їх щасливими. Україна мусить дати те, чого не вистачає Німеччині. Це завдання має бути виконаним... Фюрер вимагає вивезти з України три мільйони тонн зерна для Німеччини, і вони повинні бути забезпечені...» [1].

Ці слова належать вірному «скаженому псу фюрера», як він сам себе називав, видатному нацистові Третього Рейху Еріху Коху. Ще до вступу на головну посаду рейхскомісаріату «Україна», Коха було призначено Гітлером на найвищий пост управителя Прусії – гауляйтера її Східної частини. Із цими гучними посадовими епітетами Коха було ввіймано в британській окупаційній зоні Німеччини під час випадкової перевірки документів у 1949-му...

Народжений 19 червня 1896 р. в містечку Ельберфельд, юний Еріх бився з росіянами на Східному фронті ще у Першу світову війну. Як ветеран цієї світової різани-

1942 рік. Резиденція Еріха Коха, гауляйтера рейхскомісаріату «Україна», у Рівному

ни він стає членом так званого «фрайкорпусу», а від 1922 р. – членом гітлерівської партії (NSDAP). 1938 р. Кох уже гауляйтер Східної Прусії, хоча до 1933 р. був лише керманічем нацистських профспілок, поміченим раніше разом із доктором Йозефом Геббельсом у «внутрішній» до Гітле-

1936 рік. Натхненники теорії расової вищості
А. Гітлер (у центрі) та Е. Кох (крайній зліва)

ра опозиції, очолюваній Грегором й Отто Штрассерами [2]. Від 1941-го – шеф цивільного уряду Рейху в окрузі Бялосток та верховний комісар практично окупованої України. Відомий як безоглядний виконавець нацистських «заходів» у рамках реалізації гітлерівської «теорії вищої раси». Його першими діями на вищих посадах Третього Рейху було закриття місцевих шкіл, непотрібних «напівлюдям», як трактували гітлерівці слов'ян, і українців зокрема. У якості керівника гестапо та поліції, Еріх Кох хотів «перекувати» підлеглу слов'янську людність на невідьників, які лише працювали б на Німеччину, виконуючи брудну рабську працю.

Рейхскомісар уважався одним із найбільших військових злочинців ХХ століття й безпосередньо відповідав за винищення слов'янської інтелігенції, радянських військовополонених і партизанів, українських націоналістів, сотень тисяч євреїв польського Бялостока та України. За рахунок грабунків руками своїх підлеглих «зібрав» неймовірну колекцію творів мистецтва, частину якої розшуковують й донині. Серед інших скарбів геру Еріху приписують вивезення та «чудесне» зникнення знаменитої «Бурштинової кімнати».

Після війни під вигаданим прізвищем та фальшивими документами на ім'я Ральфа Бергера Еріх Кох безтурботно прожив до 1949 року, коли його затримала британська контррозвідка неподалік Гамбургу. Британські спецслужби протримали Коха декілька місяців на допитах, після чого пе-

редали його для проведення суду в Польщі. Під час цього процесу, який не став «судом десятиліття», польські свідки повинні були довести безпосередню участь Коха в заповіданні смерті 400 тисячам польських громадян. Відтак він був засуджений до довічного ув'язнення, хоча провини своєї так і не визнав. Відбував ув'язнення спочатку у в'язниці Мокотува, у передмісті Варшави. Помер 12 листопада 1986 р. у в'язниці в польському містечку Барчеві (Барчево) у віці 90 років. До кінця днів поводив себе з погордою, щоденно ґрунтовно займаючись гімнастикою та прогулянками внутрішнім двориком. Щодня лягав спати о 22:00 (з кінця 70-х - о 21:00), а коли хоч бодай на п'ять хвилин охоронці запізнявалися виводити його на вечірню прогулянку – гатив своїм старечим ціпком по бильцях ліжка або об підлогу, волаючи: «Пане черговий, прогулянка!» За шурхотінням чобіт, якими ступали по коридору працівники в'язниці, розрізняв «своїх» охоронців. Коли ж вічко камери відкривав хтось «чужий» – повертався до дверей і кричав: «Чого тобі треба? Чого дивишся? Кох – не мавпа!» [3]

Неохоче покидав в'язничну камеру в Барчеві, куди його перевели 1965 р. з мокотівського ув'язнення. Тут, у Барчеві, його восьмиметрова кімната із понад триметровою стелею мала чимале вікно. У 1980 р. в ній установили умивальник та унітаз, а від 1970-го до послуг Коха був телевізор, який «мандрував» по 25-ти в'язничних камерах барчевської в'язниці за графіком. Його «целя» (камера) під номером 12 знаходилась на першому поверсі. У тюремному дворикі працівники доглядали за розкішними клумбами, а Кох за багато років примудрився зібрати непоганий гербарій. Квіти він засушував у книгах, які йому без особливих перепон надсилалися з НДР, адже читати гер Еріх волів лише німецькою. Колег по ув'язненню вважав явищем «неіснуючим». І ніхто не дратував його більше за журналістів, які публікували інтерв'ю з ним у пресі...

Чому такого гонорового в'язня, винного

у смертях тисяч людей, Варшава не видала протягом чотирьох десятиріч років на суд до Москви чи хоча б до Києва? Відповідь проста: ніхто із РСФСР чи УРСР не просив або не смів цього зробити! А чи українці «забули» про його «подвиги» і не звинувачували вже у спаленні цілих сіл разом із мешканцями – жінками, літніми людьми, немовлятами?! Тут, у тогочасній УРСР, «вишка», тобто розстріл йому гарантувалися б за всіма розкладами. А ось не склалося. Було, вочевидь, щось таке, чого до

1942 рік. Гауляйтер Східної Пруссії та рейскомісар Рейскомісаріату «Україна» Ерік Кох

цієї пори не знають дослідники Другої світової війни й що дотепер має гриф «Цілком таємно».

Відповіді на ці та інші питання хвилюватимуть ще не одне покоління дослідників. Рівненський краєзнавець, нині покійний, професор Йосип Пацула висунув власну версію цих подій. Він констатував, що Кох за вироком Нюрнберзького трибуналу над гітлерівськими злочинцями перебував у розшуку від 1946 р. [4]. Але гер Еріх навіть не думав шукати притулку в Латинській Америці чи Південній Африці, як інші рейхс-злочинці. Він змінив зовнішність і прізвище, ставши Ральфом Бергером, чия сім'я «загинула від американських бомб» (що в принципі було правдою). Також заховав подалі членський квиток гітлерівської партії під № 90 та оселився на околиці містечка Хозенмоор неподалік Гамбурга. Друзів чи нової сім'ї не завів, із сусідами практично не спілкувався. Обробляв невеличкий наділ власної придбаної земельки й зрідка заходив до пивниці перехилити кухоль пива. І ось лише 1949 р. «гера Бергера» заарештовує британська військова поліція й усьому світові стає відоме його справжнє прізвище – Ерік Кох – «маленький Сталін» окупованої України.

На одному із судових засідань у Варшаві Кох прокоментував це так:

«У травні 1949 р. мене затримали англійці. Я перестав ховатися, бо мав намір реабілітуватися перед німецьким судом. Окремі іноземці попереджали мене, що можу бути заарештованим, а тому краще б мені покинути ФРН. Через декілька днів після арешту англійці передали мене німецькій владі. І я опинився у в'язниці м. Білефельда».

Йосип Пацула вважав, що коли англійці затримали Коха, то Кремль навіть не намагався вимагати його передання до радянського суду за скоєні на території СРСР

злочини. А ось Польща зажадала від ФРН екстрадиції Коха лише після того, як Радянський Союз дав зрозуміти, що не збирається цього вимагати. То чому СРСР не хотів ані відкритого, ані закритого суду над Кохом у Москві, Києві, чи Рівному? – ставив слушне запитання Йосип Михайлович. Відтак професор Пацула був переконаний, що «судовий процес над Кохом, якби відбувся в Рівному чи Києві, став би скоріше за все міжнародною акцією популяризації українського національно-визвольного руху. На процесі, без сумніву, знайшли б висвітлення не лише бажані Москві звинувачення нацизму, але й антинацистська й одночасно антибільшовицька боротьба широких мас українства. Та це не входило до планів партійно-державної пропаганди більшовиків, яка настирливо нав'язувала населенню та закордонній громадськості тезу, що в роки нацистської окупації України боротьбу з гітлерівцями вели тільки радянські патріоти-партизани, підпільники, а народ їх всебічно підтримував. Що ж до ОУН-УПА, то вони начебто «зарекомендували себе прислужниками та колаборантами нацистів». На користь своїх аргументів проф. Й. Пацула наводить слова Коха часів окупації: «У квітні 1943 р. на Волині залишилися тільки два округи, вільних від українських по-

встанців». А ще через місяць рейхскомісар писав до Берліна: «Українські національні банди мають суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння...» Через 15 років, перебуваючи на лаві підсудних Варшавського трибуналу, на запитання прокурора, чому 1943 р. Кох додатково вимагав у Гітлера 20 тисяч німецьких жандармів і поліцаїв, підсудний пояснив: «Я справді просив 20 тисяч німецьких вояків, щоб приструнити українських націоналістів, які хотіли створити самостійну українську державу».

Документально довести твердження професора Й. Пацули можна було б оприлюднивши протоколи засідань керівників Радянського Союзу, де, напевно, розглядався варіант видачі Коха не Польщі, а СРСР. Із цих документів стала б відомою справжня причина «невимагання» Еріха Коха в «країну його головних злочинів».

Натомість маємо ґрунт ще й для інших припущень. Так, вірогідною видається й версія, за якою сам рейхскомісар і гауляйтер співпрацював із спецслужбами якоїсь із країн-переможниць у Другій світовій війні. Лише уявіть собі, що розшукуваний за найбільші злочини війни, Кох спокійно живе в ФРН і збирається «реабілітуватися перед німецьким судом». Чи не про Бурштинову кімнату розповідав англійцям Кох, якому закидають її вивезення з роки війни з території СРСР?!

Мабуть, достатньо наслухавшись цікавих розповідей гера Еріха, а можливо, і щось віднайшовши з поцупленого ним в Україні та Росії, англійці «випадково» заарештовують Коха під час перевірки документів. А як же тоді його заява про те, що «я перестав ховатися»? І ще: від арешту в травні 1949 р. і аж до січня 1950 р., англійці надто бажать видати Коха тим, хто міг би його засудити й покарати. Причому, «на горло»! Але ніхто не хоче цього великого військового злочинця «прийняти»!

СРСР взагалі відмовчується «в трубочку», а велике бажання засудити Коха виявляє Польська народна республіка, яка тоді, при Сталіні, «сиділа», наче пес на

1982 рік. Ерік Кох у в'язниці суворого режиму в м. Барчево (Польща)

ланцюгу, що його кінець міцно тримали господарі Кремля. То, можливо, понад півроку пішло на з'ясування умов, на яких англійці збиралися передати Коха «радянській стороні» і які повинні бути беззастережно бути виконані Польщею та СРСР?!

Колись правдиві відповіді, що ґрунтуватимуться на архівних джерелах, обов'язково оприлюднять. А ми розглянемо ще одну загадку, пов'язану з Еріхом Кохом. Зокрема, чому ніхто з потужних польських та радянських підпільних організацій не вбив його десь на вулиці, поблизу сучасного Рівненського краєзнавчого музею, де від 1941-го й до 1944 р. знаходився рейхскомісаріат – Кохове «лігво».

ВБИТИ ЧИ НАЛЯКАТИ?

Коха потрібно було вбивати тоді, у жовтні 1941-го, коли до Рівного вже перебралася «цивільна» адміністрація рейхскомісаріату, або на Різдво 1944-го, яке католики відзначали наприкінці 1943-го, і коли, за деякими даними, він ще перебував у нашому місті. Або біля здолбунівського костелу в 1942-му, куди він, за свідченням одного з місцевих старожилів Володимира Пилипчука, приїздив на якесь католицьке

свято. Однак не судилося, хоча бажання навечно «приспати» цього управителя окупованою Україною було в багатьох.

Спецзагін НКВС «Переможці» мав завдання провести операцію під кодовою назвою «Арнем», яка передбачала підготовку групи Ніколая Кузнецова для знищення високих гітлерівських чиновників. Початок операції було заплановано на 16 жовтня 1942 р. У списку тих, хто підлягав ліквідації, ім'я Коха під псевдонімом «Дядя» значилося також. Та чи занадто непідйомною чи сплановано безрезультатною виявилася операція «Арнем» стосовно ліквідації рейхскомісара [5].

У звіті підпільної партійної організації КП(б)У м. Ровно про боротьбу проти німецько-фашистських загарбників констатується, що завдання «фізична ліквідація Еріха Коха» – не виконане. Так, більшовицький диверсійно-бойовий відділ підпільної організації встановив постійну вахту у відповідних місцях при виході з резиденції Коха. Поставлені тут люди були озброєні протитанковими гранатами. У звіті, зокрема, йдеться: «Товариші Анохін, Соловйов та інші готові були вмерти, але знищити ката українського народу Коха. Біля фабрики валянок була підкладена міна з годинниковим механізмом; на фабриці валянок такі ж чергові чекали коло рубильника на випадок, якщо Кох у бронепоезді їхатиме з Ровно. Третій пост стояв біля складу утильсировини, мимо якого Кох проїжджав на аеродром. Однак, Кох втік живим. Він був дуже обережний, бо знав, що за ним полюють радянські диверсанти. Кажуть, Кох вилетів на «вертуні» зі спортмайданчика, розташованого біля його резиденції. За Кохом полювало ще кілька груп із загону Медведєва, але і їм не вдалося нічого зробити...» [6]

«Вертун», або як тепер ми говоримо «вертолёт» чи «гелікоптер», для Коха – це подробиця, що потребує особливого розгляду. Адже, як виявилось, вже тоді Рейх володів літальними апаратами такого різновиду. Ми ж відзначимо, що товариш Анохін керував диверсійною групою № 2,

яка спалила в серпні 1943 р. чуркову фабрику на вул. Білій у Рівному. Від того часу німецькі газогенераторні машини в місті почали відчувати значні проблеми, адже фабрику так і не відновили. Під час спроби встановити міну під залізничну колію в центрі Рівного в тому ж таки 1943-му Анохін зіштовхнувся з гестапівцями й був убитий. Товариш Соловйов, колишній лейтенант Червоної Армії, очолював гоцанську підпільну організацію й навіть добрав там для загону Медведєва відповідні кадри. Можливо, такі активні дії «полювання за Кохом» пов'язані з персональним баченням Терентія Новака (відомий своїми комуністичними поглядами та членством у КПЗУ ще з 30-х рр.), який уцілів після того, як німці повісили на площі Ринок у Рівному практичну всю верхівку його підпільної групи в січні 1944-го.

У професіоналізмі мінерів і диверсантів із групи особливого призначення, підготовленої союзним НКВС й очолюваної Дмитрієм Медведєвим – сумнівів немає. Бойовик його загону Ніколай Кузнецов довів на ділі, що стріляти він уміє й робить це за будь-якої нагоди. Це означає, що завдання вбити Коха отримали принаймні 3-4 диверсійні групи. То чому ж Еріха Коха не ліквідували рівненські підпільники Терентія Новака чи «геніальний» диверсант медведєвської групи Кузнецов – «обер-лейтенант Пауль Зіберт»?

Усі ми знаємо наведений Медведєвим у книзі «Сильні духом» опис візиту «оберста Зібєрта» до рейхскомісара Коха. Щільне кільце з трьох охоронців і треновані собаки в кабінеті Коха «не дозволили» Кузнецову витягнути з кишені галіфе «браунінг» і впритул розстріляти гауляйтера, не думаючи про свою подальшу долю. За цією ж версією, той не виконав замаху тому, що не був переконаний у його успішності. Дійсно, коли в центрі Рівного на вул. Шкільній практично в приміщенні суду Кузнецов застрілив суддю Функа, йому й бойовикам допомагав польський антифашист – колишній майор польського війська Анчак. Коли вбивали німецького керівника «Па-

кетнауціону» Кнута – медведєвцям допомагав працівник цієї контори голландець Хуберт Глаас. Коли викрадали живцем у центрі Рівного на сучасній вул. Лермонтова генерала Ільгена, то на групу Кузнєцова працювали Лідія Лісовська, яка була «працевлаштована» економкою у домі генерала, й Марія Мікота – близька подруга й сестра Лідії. Тоді, на вулиці, якою до машини медведєвці тягнули зв'язаного Ільгена, до них підійшло декілька німецьких офіцерів, серед яких виявився особистий водій Коха. Його запросили сісти в машину як свідка «затримання більшовицького шпигуна», як відрекомендував Ільгена Кузнєцов-Зіберт. Водій сів до машини радянських розвідників і поїхав. Подальша його доля невідома, але ж розповісти у партизанському загоні Медведєва все, що знав про Коха, він був просто зобов'язаний, адже працівники НКВС «розв'язували язик» і не таким «горішкам». Опісля викрадення свого водія Кох, без сумніву, став обережнішим, адже відчував, що полюють передусім на нього. Та повторної спроби вбити Коха Кузнєцов-Зіберт так і не зробив. Навіть не спробував убити ще одного ненависного гітлерівця – гебітскомісара окупованого Ровно доктора Беєра, чи організатора антипартизанських каральних операцій Прютцмана. Саме «доктор» Беєр підписував справді людожерські розпорядження: про комендантські години для Рівного та околиць та розстріл за їх порушення; «нечинність» шлюбів між євреями і неєвреями; експропріацію єврейської нерухомості після виселення останніх до гетто тощо [7].

Не зробив Кузнєцов замахів «на вбивство» ані на шефа штабу військової розвідки рейхскомісаріату Кітцінгера, ані навіть на видного абверівця фон Ортеля, з яким Микола Іванович не раз перехилив по кухлю пива. А таємничо зник цей Ортель – майстер «плаща та кинджала» – у східному напрямку. Як стало відомо згодом, він поїхав до Тегерану організовувати замах на «велику трійку» – Сталіна, Рузвельта й Черчілля, якому так і не судилося статися.

Не вбили медведєвці й відомого на Україні ката – доктора Пютца – шефа СД на Волині та Поділлі. Хоча диверсанти спецзагону НКВС «Переможці» Б. Сухенко, П. Мамонець і М. Струтинський якось «виконували особливе завдання СД» в районі Клевани й мали при собі посвідчення з підписом і печаткою того ж д-ра Пютца [8].

Висновок з усього цього напрошується сам собою й складається з кількох пунктів. 1-й – диверсійні групи радянського й польського підпілля не вбили Коха (чи інших кривавих високопосадовців рейхскомісаріату), оскільки не мали можливості «підібратися ближче»; 2-й – замаху вчинялися лише за якоюсь відомою лише виконавцям логікою, але насправді кандидатури Коха в списку «мішеней» не було; 3-й – конкретні кандидатури «ягнят на заклання» – тих, кому мав помститися «змучений радянський народ» – обиралися з точки зору «заважання».

Про пункт перший вище сказано практично все з відомого й опублікованого в книгах, пресі тощо. Погляд на правдивість пункту другого проливає відомий за часів німецької окупації та в заокеанській еміграції письменник Улас Самчук у творі «На коні вороному». Там він пише, що після першого замаху Кузнєцова-Зіберта на Пауля Даргеля (коли загинув фінансовий чиновник Гель та його помічник) було знайдено документи «того самого» терориста. Документи належали видатному націоналістові-ОУНівцю, прізвище якого й до сьогодні не згадується. Так ось, пише Самчук, українські патріоти в Рівному зрадили, що нарешті націоналісти почали відстріл гітлерівців. А мудрий редактор «Волині» на це зауважив, що стосунки між українцями та німцями й без того зіпсовані й для великих репресій не вистачає дрібної іскри. Він не помилився, як не помилився і командир «Переможців» Д. Медведєв – німці тоді ж розстріляли більше тридцяти видних націоналістів, а потім почали періодичні «чистки» рівненської в'язниці, час від часу розстрілюючи по триста – триста п'ятдесят в'язнів. У. Самчук виявився пра-

вим у тому, що причин для розправи над українцями Кох мав достатньо, потрібно було лише дати хоч якийсь невеликий привід. Тож зрозуміло, що «скажена собака» Кох лютував, а більшовики отримували все нових симпатиків серед родичів розстріляних німцями українців. Отож, виходить, що вбивство Коха радянським розвідникам було не вигідним, адже навіть із висловлювань відомих нацистів Москві було відомо, що гер Еріх правитиме Україною винятково за допомогою шибениць. Також необхідно врахувати документи з німецьких архівів, у яких констатуються помилки німецької політики в Україні за літо-осінь 1943 р. Уже на початку січня 1943 р. з'являються пропозиції зміни німецької політики на Сході та спеціально підготовлена доповідь для Адольфа Гітлера з цього приводу. Зокрема, у ній йшлося: «Військова необхідність, як і устрій окупованих східних територій, вимагають принципової зміни нашої поведінки супроти тих народів, сили яких необхідні для продовження війни». В Україні пропонувалося призначити на місце рейхскомісара, «чиє ім'я тісно пов'язане з теперішніми методами», намісника фюрера з титулом рейхс-президента. Рейхс-президент повинен скликати національний комітет, «завданням якого є створення крайового уряду України». Чи не Даргель або Функ мали стати цим «намісником-рейхс-президентом»?!

Що ж до третього аргументу, то викрадення й пізніше вбивство генерала «остентруппен» Ільгена дійсно мало деморалізувати частини вермахту, які склалися з колишніх громадян СРСР, а тоді власців, кавказців та й решти іншонаціональних відділів у німецькій армії. А ось деякі міркування щодо вбивства судді й «президента» Функа, який за деякими даними був інвалідом (не мав обох рук) і точно мав «золотий» значок NSDAP та пам'ятав Еріха Коха ще молоденьким... «ліваком» із Гамбурга. Якщо допустити кур'єрську (крім кілерської) функцію Кузнецова-Зіберта, то хтось із вищих сановитих чиновників рейхскомісаріату таки повинен був поста-

чати інформацію більшовицькому загоніві «Переможці». Ну, невже можна повірити в те, що про німецький план контрнаступу на Курській дузі гер Еріх розповів у дружній розмові якомусь обер-лейтенантові Зіберту, який просив про «невивезення» «дружини»-фольксдойче Валі Довгер до Рейху?! Можливо, Функ (Даргель, Гель, Кнут) знали чи могли знати щось із того, що заважало б «зливати» цінну для радянських розвідників інформацію зі справжнього «джерела» в рейхскомісаріаті?!

БУНКЕРИ Й ГЕЛІКОПТЕРИ

Погодьтеся, у цій «справі» більше запитань, аніж відповідей. Коротку оповідь про Коха хочеться закінчити ще й згадкою про дві таємниці, тісно з ним пов'язані. Перша пов'язана з дивним літальним апаратом, ми уже згадували про «вертуна» або «стрекозу» (у російській версії звіту КП(б)У Ровенщини). Його бачили радянські підпільники на аеродромі на місці спортивних майданчиків, неподалік колишнього палацу Любомирських. Про диво-літак згадує рівненський підпільник Іван Луць (його пізніше німці повісили на теперішній Театральній площі). Багато хто з дослідників радянської доби вважав цю інформацію неточністю або й «хворою фантазією». А дарма, оскільки лише нещодавно частину з надсекретних матеріалів Третього Рейху було опубліковано в книзі Ю. Ненахова «Чудо-оружие» Третього Рейха» [9]. Зокрема, там сказано, що, «накопичивши досвід і проаналізувавши конструкцію іноземних систем, німецький конструктор Генріх Фокке у 1936 р. розробив власну модель одномісного гелікоптера, названого «Fw 61». У 1938 р. фірма Фокке «Focke-Achgelis» отримала замовлення Міністерства авіації на розробку гвинтокрилої машини, здатної перевозити вантажі масою до 700 кг. Цьому проекту, за яким передбачалося перевезення вже шести пасажирів без урахування екіпажу, було присвоєно кодовий індекс «Fa 266». Коротше кажучи, вже 3 серпня 1940 р. нова модель гелікоптера Фокке піднялася в повітря. А

серійний гвинтокрил «Fa 223EV2», що мав швидкість до 200 км/год і вантажопідйомність понад три тонни, було оснащено 7,92-мм кулеметом «MG15», який міг вільно обстрілювати нижню та передню півсфери. Уся родина цих гелікоптерів, що їх масово виробляли німці з лютого 1942 р., отримали кодову назву «Drache» («Дракон»). Ось такого «дракона» Коха очевидно й бачили рівненські підпільники на залізничній платформі в Здолбунові, назвавши його «вертуном» [10].

Тепер гелікоптер уже не диво. А ось приміщення із суцільного бетону, що розташоване за десятком метрів від сучасного Рівненського обласного краєзнавчого музею, носить і дотепер назву «бункера Коха». Й хоча відомий місцевий історик кандидат наук Гурій Бухало стверджував, що ця будова є нічим іншим, як бомбосховищем, організованим для працівників Рівненського обкому партії в 1944 р., насмілюся засумніватися в цій тезі. По-перше, Гурію Васильовичу могли бути цілком недоступними секретні документи про бункер, який використовувало Міністерство оборони СРСР, а до 1994 р. – Міноборони України; по-друге – геру Коху також потрібно було ховатися від артобстрілів Червоної Армії та авіаударів радянських ВПС. Завідувачка відділом охорони пам'яток історії Рівненського облуправління культури Тетяна Бикова якось порушувала питання про «бункер Коха». Мовляв, німецький бункер чи радянський, але давайте відкриємо й подивимось – що там. Та наприкінці 80-х років минулого століття відповідальні працівники обласного КДБ чемно попросили її «не висовуватися». Цікавлячись цим питанням, якось довелося познайомитися із відставним майором КДБ, який нині проживає в Сарнах, а колись був у групі забезпечення урядового зв'язку. Так ось він сказав, що в підземеллях бункера сховано телефонний кабель, який ще в 40-х роках протягнули від вінницької ставки Гітлера до Рівного, де «засідав» Кох, і далі це сполучення вело до бункеру Гімлера в Житомирі. Кабель було прокладено більш, ніж

надійно (до того ж усіх радянських військовополонених, які його прокладали, було розстріляно й секретність лінії гарантувалася), тож його почали використовувати для спеціального зв'язку вже в часи СРСР. Це, за словами відставного майора, тривало до початку 90-х років минулого століття, коли проклали нову лінію урядового зв'язку з використанням сучасних технологій. Підтвердження цьому можна знайти і в діючому музеєві Рівненського обласного управління СБУ, де нині експонується фрагмент кабелю, вирубаного зі згаданої телефонної лінії.

Переконалий, із іменем Еріха Коха, цієї гітлерівської «скаженої собаки», за словами якої Україна повинна була лише «давати», пов'язано ще чимало таємниць. Чи вистачить життя одного сучасного дослідника, щоб ці таємниці розкрити?! Принаймні, привідкрити завісу таємничості вже незабаром зможуть орендарі приміщення бункера, яким його передано Рівненською міською радою після отримання цієї «бетонної скелі» з балансу Міноборони від травня 2009 р. Пошук нижнього ярусу укріплення вже розпочався. А можливість виявити за допомогою георадару підземний хід до сучасного музею і стадіону «Авангард» (відповідно рейхскомісаріату і летовища для гелікоптерів чи автожирів під час Другої світової війни) – лише розставить крапки над «і».

ПІСЛЯМОВА, АБО МОЄ «ПОБАЧЕННЯ» З КОХОМ

Роздуми про долю людини в історії і «вдячність» самої історії конкретній історичній персоні – речі завжди дискусійні. Чому так і не стратили людожера Еріха Коха в 50-х чи 60-х? Щоб відповісти на це запитання, ми маємо занадто мало документальної інформації. А коли архіви «мовчать» – поширюються легенди та міфи, як, наприклад, про Кохового шефа – Адольфа Шікльгрубера-Гітлера. Чи то він застрілювався, потім отруївся і був спалений, чи то навпаки, а чи то дожив до глибокої старості десь у Південній Америці. Те ж

саме можна сказати про особистого секретаря Гітлера – Мартіна Бормана. За найновішими дослідженнями цей видний нацист був у російському полоні в 1918 р. і... вербувався військовою розвідкою РККА, що «кооперувалася» тоді з ВЧК. І могила на московському цвинтарі, на надгробній плиті якої німецькою мовою викарбувано «Borman», також загадка. Хоча російські документалісти й представили 2008 р. фільм, у якому йдеться, що це «не той Борман»!

Сильні світу цього – переможці у Другій світовій війні – несподівано, а чи навмисне, сприяли поширенню подібних чуток. Так, Сталін хотів отримати тіло живого чи мертвого Гітлера за будь-яких обставин. На передовій атакуючих Берлін червоноармійців діяла спеціально підготовлена група СМЕРШу, головним завданням якої було не дати Гітлерові покинути оточену німецьку столицю... [11].

Стосовно Коха, то коли у 1949 р. його заарештували англійці, «надворі стояли» зовсім інші, відмінні від часів Нюрнбергу 1946-го, політичні реалії. «Холодна» війна між Заходом та СРСР «замайоріла» при видом нової Третьої світової в ядерному вимірі. Вважаю, Сталін «награвся» рештками спаленого фюрера, а відтак, потрібно було подбати про політичну вагу в ООН, наприклад, соціалістичної Польщі, куди та вступала на правах рівноправного члена. Хоча й управлялася Москвою в «ручному режимі». Так ось, суд над Кохом в Польщі мав спрацювати на підняття міжнародного політичного авторитету цієї тоді вже радянської країни. А ось чому ненависні до німаків (і було чого) поляки за висновком цілком справедливого вироку так і не стратили гера Еріха?! [12]

Із цим запитанням я їхав до польського Ольштина на міжнародну зустріч, організовану 2004 р. молодіжною організацією місцевої німецької меншини «Ermis» (від «Ermлянд» – колишня етнічна назва Східної Пруссії). І коли я натякнув про своє бажання побувати в місцях, де відбував покарання Еріх Кох – цей «наш» український

«земляк»-вовкулака, місцеві друзі з якимось навіть азартом запропонували з'їздити в містечко Барчево (Барчев), що за 16 км від Ольштина.

Ще не зовсім переконаний, що знаходжуся біля мурів саме тієї в'язниці, де 1986 р. сконав Кох, я заповзято почав фотографувати її «пейзажі» з вартовими вежами та охоронцями на них. Зовсім при цьому забувши, що й сьогодні ця польська в'язниця має статус суворого режиму і в ній утримують рецидивістів з довгими, як вічність, термінами покарання. На моє пересування й блимання спалахом фотоапарату відразу звернули увагу охоронці на в'язничних вежах, які в брутальній формі поцікавилися тим, звідкіля я взявся й чи розумію, що фотографувати цей стратегічний об'єкт заборонено.

Я намагався щось зауважити про «демократію» польською мовою. Вони ж, для переконливості показуючи в руках коротенькі автомати, відповіли, що фотографувати в цьому місці «не вольно», й що про мене може «подбати» місцева поліція, оскільки вони особисто не мають права мене затримати. До того ж, щойно по рації вони були повідомлені керівництвом спецзакладу про те, що дозволу на відвідування мені також не дадуть, так, що...

Я не наважився протестувати, що, мовляв, таблички з текстами, які б забороняли фотозйомку, на парканах в'язниці відсутні. Мої польські друзі вже почали «відтягуватися» до свого автомобіля, не бажаючи неприємностей, тож я приспішився за ними. А щоб відвідини Барчево не залишили в мене прикрого осаду, мені запропонували зустріч зі своїм знайомим – одним із колишніх охоронців барчевської в'язниці.

Пан Яцек К. відпрацював 23 роки охоронцем у цій зоні [13]. Вийшов на пенсію у 90-х роках минулого століття. Не раз бачив Коха, той завжди поводив себе принципово зверхньо й навіть чванькувато. За це, до речі, жартівливі польські охоронці по-своєму «карали» гера Еріха. Наприклад, пригадує пан Яцек, коли диво техніки – телевізор – вперше потрапило до камери Коха,

той просто запалився мати такий персонально й назавжди. Однак один телевізор «мандрував» камерами в'язнів по графіку. Але одного разу, коли Кох зайшов до своєї «дванадцятої» камери, то побачив «телевізор», який трохи дивно виглядав. Старечим ціпком Кох перевінив «телик» й одразу почав лаятись своїми «швайнен» і «шайзе» – телевізор польські охоронці склеїли з паперових ящиків й намалювали фарбою екран.

А ще, пригадує пан Яцек, до Еріха Коха час від часу приїздила його сестра. Вона жила в Західному Берліні й, окрім подарунків, привозила з собою для любого Еріха долари, які здавала охороні. В'язничний куратор, закріплений за Кохом, не раз купував для свого підопічного найкращі речі у валютних магазинах «Певекс» – польському різновиді радянських валютних спецмагів «Берьозка». Еріх Кох любив якісну білизну, добрі станки для гоління тощо. Невдовзі після смерті Коха його сестра загинула в автокатастрофі, тож близьких рідних у нього не залишилося. За словами пана Яцека, дружину Коха було вбито ще під час авіанальоту на Гамбург у 1945 р.

У листопаді 1986-го Коху було вже за дев'яносто. Тож він відчував, що вмирає, тоді його перевели до в'язничного шпиталю. За словами колишнього охоронця Яцека, коли в'язничний лікар після чергового огляду сказав, що Кох вмирає, і спитав чого б він хотів перед смертю, той тихо прохрипів: «Шнапсу, панє лекаже, шнапсу...». Кох вмер, так і не випивши перед смертю німецької горілки – шнапсу: ніхто не поспішав виконати останню волю «скаженої собаки» фюрера.

Пан Яцек згадує гера Еріха як достатньо жвавого, вічного, як сама в'язниця, дідка, який був переконаний у своїй винятковій значимості. За словами п. Яцека, десь наприкінці 60-х років до Коха приїздили росіяни з калінінградського КДБ, які питали його про «Бурштинову кімнату», яку той, мовляв, десь поціпував і заховав. Кох відповідав, що знає, де вона, але покаже місце лише в обмін на своє звільнення. «Де там

він міг знати про ту «кімнату», лише блефував з кадебістами...», – розповів пан Яцек.

Мені до кінця не вірилося у правдивість того, що відбувалося, й я вирішив «перевірити» обізнаність пана Яцека, орієнтуючись на інформацію в матеріалі польського журналу «Відкривач». Так, в цьому виданні йшлося про номер камери, у якій «сидів» Кох, зазначався також поверх будинку і подавався фотознімок будівлі з вікном камери (подібного до якого мені, до слова, не пощастило зробити через височенні мури). Пан Яцек, не задумуючись, пригадав номер камери й «партер», де вона розміщувалась. Все співпало, адже партером у Польщі називають перший поверх будівлі. Та й зрештою, говорив просто, не підкреслюючи «власну значимість» й не викликав сумнівів. Насамкінець, коли ми зауважили, що, мабуть, місця поховання Коха ніхто не знає, наш свідок взагалі приголомшив. Пан Яцек запропонував показати це місце, адже воно нічим особливим не відрізняється. Коли ховали висохлого й немічного дідка на прізвище Кох, то зробили це на в'язничному цвинтарі, де ховали й охоронців «барчевської зони» та й членів їхніх родин. На могилі поставили дерев'яний хрест, який вже похилився від старості. Сестра Коха, про яку ми згадували, загинула, тож ставити пам'ятник на могилі колись всевладного ката й рейхскомісара було просто нікому. У мене та й моїх супутників не виникло особливого бажання йти на могилу Коха. Вона, мабуть, має повне право бути забутою, хоча б із загальнолюдської точки зору.

Саме тоді виникла ще одна думка, чому ж саме його не стратили. Можливо, на початку 50-х років радянські каральні органи й їхні шефи вже зрозуміли, що публічна страта може перетворити злочинця на мученика, даючи в майбутньому поживу для неонацистських виступів. Тому, дійсно, не було логіки з Коха-ката робити Коха-мученика. А старіння всевладного колись гауляйтера у звичайній собі польській в'язниці та ще й на території ліквідованої

колись Східної Пруссії – батьківщини Коха – чим не покарання, якщо не мука? І нехай читач не поспішає засуджувати подібні публікації за велику кількість запитань «чому». Так, іноді важко буває на всі запитання впевнено відповісти: «тому, що...».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Косик В. Україна та Німеччина у Другій світовій війні. - Нью-Йорк - Париж - Львів, 1993.
2. Черная Л. Коричневые диктаторы. - М.: Республика, 1992.
3. «Erich Koch w Barchewo // «Odkshywca. («Відкривач»). Wshystko o skarbach i przygodzie». - №4(64), 04.2004. Wrocław.
4. Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія. Штрихи до історії краю. – Рівне: Азалія, 2005.
5. Тищенко О., Кіреєв Ю. Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж. – Рівне: видавець Олег Зень, 2007.
6. Новак Т. Поєдинок. – К.: Політвидав, 1983.
7. Книга скорботи. – Т.2. – Рівне: Волинські обереги, 2009. Беєр – тут «доктор» у значенні наявності наукового ступеня, що прирівнюється до сучасного «кандидата наук». Так, доктором педагогіки був... гебітскомісар Здолбунова Роберт Георг Маршаль, якого пізніше судили як військового злочинця, винного в сотнях смертей серед мирного населення.
8. Стехов С. Загін особливого призначення. – К.: Політвидав, 1979.
9. Ненахов Ю. «Чудо-оружие» Третьего Рейха». – М., 2001.
10. Новак Т. Поєдинок. – К.: Політвидав, 1983.
11. СМЕРШ – «Смерть шпионам» – радянська фронтова розвідка часів війни.
12. Безыменский Л. 9 могил Адольфа Гітлера // Новое время. – № 31. – 06.1992.
13. Він просив не називати його справжнього прізвища й не фотографувати.

Віталій ТКАЧ

Багатошарова пам'ятка Тараканів-8 на Дубенщині

Багатошарове поселення Тараканів-8 займає високий мис корінної тераси лівого берега р. Ікви за 2,3 км на південний захід від Спасівської церкви м. Дубна (рис. 1) на північній окраїні с. Тараканів Дубенського району Рівненської обл. Виявлене під час археологічної розвідки В. Ткачем в 2003 р. [2, 574 - 636]. Площа зайнята поселенням сягає 1,25 га. Під час обстеження пам'ятки було зібрано підйомний матеріал.

Найранішими матеріалами на поселенні виявились кілька вкритих білою патиною відщепів та правильно огранених пластинок, на одній з яких виготовлено черешкове вістря стріли (рис. 2; 5), характерне для періоду фінального палеоліту.

До мідного віку належать зламана сокира з кременю, чотирикутна в перетині, добре шліфована (рис. 2; 4) та кінцевий скребок на пластині (рис. 2; 6). Два уламки кераміки також належать до цього періоду. Це фрагмент посудини коричневого ко-

Рис. 1. Розташування поселення Тараканів-8

льору, мучнистий на дотик, із рельєфним виступом під вінчиком (рис. 2; 16) та уламок горщика коричневого кольору, з відігнутим вінчиком, орнаментованим дрібними ямками (рис. 2; 15). Подібний посуд трапляється на волинських пам'ятках пізньо-

Рис. 2. Знахідки з поселення Тараканів-8:
1-3, 7 – вироби з кременю доби бронзи;
4, 6 – вироби з кременю трипільської культури;
5 – вістря з кременю доби фінального палеоліту;
8, 9 – вироби з мушлі доби бронзи;
10-14 – кераміка межановицької культури;
15, 16 – кераміка трипільської культури

трипільської культури, зокрема на поселенні Голишів [1, 326].

До доби бронзи належить більшість знахідок з поселення. На поверхню городів після оранки викидає велику кількість відщепів та бракованих і поламаних уламків заготовок, які свідчать про значну кременеобробну діяльність давнього населення. Частина відщепів має ретуш і використовувалась як знаряддя для різання і скобління, однак датування таких виробів утруднене. Знайдено також відбійники сфероїдної форми та ретушер на відщепі зі спрацьованою робочою поверхнею. Серед них вироби з двосторонньою обробкою: крем'яну сокиру, лінзовидну в перетині, зі слідами незакінченого ремонту леза (рис. 2; 1), дві сокири-тесла зі шліфованими лезами (рис. 2; 2, 3), трикутне вістря стріли (рис. 2; 7). Зібрано підвіску із невеликої скойки викопної мушлі, яку виготовлено шляхом

свердлення отвору у верхній частині (рис. 2; 9). Інша підвіска з мушлі мала прямокутну форму, обидва її кінці не збереглися (рис. 2; 8). Підвіски з викопних мушлів, та прямокутні, аналогічні описаним, знайдені на кількох поселеннях постшнурових культур Дубенщини [2, 608, 609].

Зібрано кераміку кількох культур, представники яких проживали на поселеннях Волині в ранній період доби бронзи – межановицької, стжижовської та культури багатоваликової кераміки (КБК). Межановицька кераміка має переважно сірий колір, рідше коричневий, домішку дрібного кременю в глиняному тісті, вигладжену або лощену поверхню. Окрім неорнаментованих вінчиків горщика (рис. 2; 13) та мисочки (рис. 3; 14), трапились вінчик з наліпним гудзом (рис. 2; 12), уламок шийки з подвійним шнуровим орнаментом (рис. 2; 14), стінка з поєднанням подвійного шнура та вертикальних смуг (рис. 2; 11), стінку з поєднанням горизонтального та підкопоподібного шнура (рис. 3; 13). Знай-

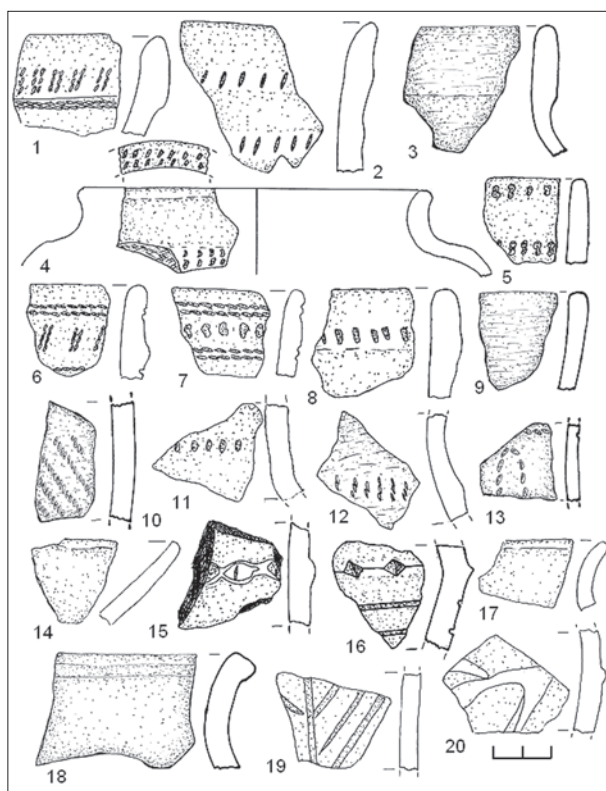

Рис. 3. Кераміка з поселення Тараканів-8:
1-12 – стжижовської культури; 13, 14 – межановицької культури; 15 – зі змішаними рисами КБК і межановицькими; 16-20 – культури багатоваликової кераміки

дено також уламок пряслиця з стінки межановицької посудини (рис. 2; 10).

Стжижовська кераміка має коричневий, рідше сірий колір, згладжену, рідше лощену поверхню, середній випал, домішку піску та шамоту в глиняному тісті. Іноді поверхня вкрита розчосами. Зібрано уламок горщика з вертикальною шийкою, трохи відігнутим вінчиком, орнаментованого подвійними рядами штампу неправильної форми по плечу та зрізу вінця (рис. 3; 4), вінчик неорнаментованої миски (рис. 3; 9), неорнаментованої амфори з потовщеним вінцем (рис. 3; 3), амфори, прикрашеної двома валиками на шийці, на яких розташовані ряди зерноподібного штампу (рис. 3; 2). На інших уламках кераміки трапилась орнаментация з комбінацій парного горизонтального шнура та вертикального парного шнурового штампа (рис. 3; 1, 6), парного шнура та штампу неправильної форми (рис. 3; 7), а також похилого шнура (рис. 3; 10), різних штампів – овального (рис. 3; 11), шнурового (рис. 3; 12), прямокутного (рис. 3; 8) та неправильної форми (рис. 3; 5).

Кераміка КБК жовтого кольору, міцна, тришарова на зламі, в глиняному тісті домішка піску, зрідка жорстви. Виявлено неорнаментовані вінчики (рис. 3; 17, 18), стінку з розчленованим валиком та заглибленими лініями (рис. 3; 16), стінки з орнаментальними композиціями із заглиблених ліній (рис. 3; 19) та тонких валиків (рис. 3; 20).

Один із уламків кераміки, зібраних на поселенні має орнаментацию з розчленованого валика, характерну для КБК, однак виготовлений з глиняної маси, характерної для кераміки межановицької культури (рис. 3; 15). Така кераміка трапляється на поселеннях, де носії трьох згаданих культур проживали спільно [2, 589].

Матеріали доби пізньої бронзи представлені керамікою тшинецько-комарівської культури. Посуд червоного та коричневого кольору, згладжений та лощений, в глиняному тісті домішка піску та товченого кременю. Частина кераміки неорнаментована (рис. 4; 1-3, 5, 7, 8), одна стінка орна-

Рис. 4. Кераміка з поселення Тараканів-8: 1-5, 7, 8 – тшинецько-комарівської культури; 6, 9-11 – могилянської групи; 12, 13 – поморської культури; 15-22 – кін. I тис. до н. е. – I тис. н. е.; 23 – IX ст.

ментована валиком та заглибленими горизонтальними лініями (рис. 4; 4).

Посуд могилянської групи раннього залізного віку коричневий, з домішкою шамоту в глиняному тісті, орнаментований розчленованими валиками та отворами (рис. 4; 9-11). Ще один вінчик орнаментовано рядом прямокутних заглиблень під вінцем (рис. 4; 6).

Група вінчиків горщиків має сірий та коричневий колір, домішку товченого кременю або шамоту в глиняному тісті, частина має орнамент з заглиблень та насічок по вінчику по зрізу вінчика (рис. 4; 14-22). Визначення культурно-хронологічної належності їх ускладнене, оскільки на пам'ятці знайдено матеріали поморської культури – вінчик сіролощеної миски з характерним заглибленим орнаментом (рис. 4; 12) та посудини з ошершавленою поверхнею (рис. 4; 13), яку можна зарахувати до цієї ж культури, а також ранньогончарний вінчик культури Луки-Райковецької з хвилястим орнаментом на внутрішній частині

шийки (рис. 4; 23). Не можна виключати і наявність серед вищезгаданих вінчиків горщиків і матеріалів зубрицької культури.

Таким чином на пам'ятці виявлено сліди стоянки доби фінального падеоліту, поселень трипільської культури, поселення ранньобронзового часу (межановицька, стжижовська та багатоваликівська культури), до якого належать і двохсторонні вироби з кременю та прикраси з мушлі, поселення тшинецько-комарівської культури пізньобронзового часу, могилянської групи раннього залізного віку, поморської культури та IX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Охріменко Г., Кучинко М., Скляренко Н., Собуцький М., Охріменко В. Вивчення багатошарової пам'ятки Голишів на Волині. // Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. – С.319-402.
2. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви (культури шнурової кераміки). // Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. – С.571-709.

Лілія ТОЛСТУХА

Документи Еміграційного Синдикату в Рівному як джерело інформації про еміграційний процес у краї в 20-30 роки ХХ ст.

Як уже зазначалося в статті «Еміграційний Синдикат в Рівному (20-30-ті роки ХХ століття)» (АНТ, 19-21, 2008), «Завданням Еміграційного Синдикату є удіяння емігрантам всякої помочі перед розпочаттям подорожі і під час подорожі: удіяння правдивих інформацій і вияснень про краї, до котрих мають замір емігрувати, вироблення документів і паспортів, продаж корабельних білетів і т.д. За жадні чинності, виконані в справах емігрантів, Еміграційний Синдикат оплат не побірає» [1].

Серед архівних матеріалів Еміграційного Синдикату є різного роду документи, зокрема: листівки, анкети, афіші, листи, декларації, донесення, бюлетені і т. ін., які містять досить великий об'єм інформації, з якої ми можемо дізнатися про стан еміграційного процесу в нашому краї у 20-х – 30-х роках 20-го століття.

Із листування відділу Еміграційного Синдикату із своїми агентами на місцях можна зробити висновок, що ці агенти прово-

дили серед сільського населення досить широку роз'яснювальну та агітаційну роботу. До того ж агентам доручалося проведення аналітичної роботи з наступними звітами, що бралися до уваги у центральному органі Еміграційного Синдикату при розробленні планів, розпоряджень, рекомендацій тощо.

Читаємо лист із відділу Еміграційного Синдикату в Рівному до Єжи Павелка, агента Синдикату в Тучині. В листі йдеться про те, щоб він надіслав інформацію про родини, які мають намір емігрувати. Тут же агенту дають рекомендації, на що робити акценти під час проведення агітації серед селян щодо еміграції до країн Південної Америки, зокрема Аргентини: у розмовах із селянами слід підкреслювати складну ситуацію в селі (перенаселення, роздрібнення земельних господарств, неможливість малоземельного власника забезпечити життя дітей). Натомість наголошувати на здоровому кліматі в колоніях

провінції Кордоба (Аргентина), високій родючості землі, близькій відстані від міста і залізничної станції – 6 км. [2].

28 вересня 1935 року Еміграційний Синдикат у Варшаві розіслав розпорядження «Всім відділам і агентствам Еміграційного Синдикату» (щодо переселення до Канади). В розпорядженні мова йде про організацію проведення вербування майбутніх емігрантів: «Просимо пп. Керівників висловити свої думки щодо можливостей проведення вербування до переселення у Канаду родин з капіталом 1000 доларів, ...а також, які можуть бути перспективи на те, щоб допускати на виїзд родини з капіталом меншим за 1000 доларів (500-600)». Агентів зобов'язували також надіслати звіт: «Якщо в. панове мають якісь відомості, як облаштувалися родини, що виїхали цього року, просимо додати до цього звіту. Нам потрібна якнайточніша інформація в цій справі. Опис дати за таким планом:

1. Попереднє виконання вербування (описово і в цифрах, також про родини, безпосередньо завербованих в цьому відділі...)

2. Тип родини, що виїжджає (склад, віросповідання, фізичний стан і т.д.)

3. Труднощі у проведенні вербування (вказати всі причини).

4. Перспективи роботи в новому сезоні.

5. Інформація про життя емігрантів (усні відомості, листи до відділів, до родичів, знайомих і т.д.)» [3].

У 30-і роки 20-го століття у Варшаві діяло Колонізаційне Товариство, через яке переселенці, ще перед виїздом до Південної Америки, зобов'язані були придбати ділянки землі в колоніях, які вже були там створені. Зокрема, згадуються Колонія Польська у Перу [4], колонія в провінції Кордоба (Аргентина) [5], колонія «Білий Орел» в Еспірито Санто (Бразилія). Кожний переселенець укладав з Колонізаційним Товариством угоду, яка називалася «Deklaracja kolonisty» («Декларація колоніста») і включала в себе більше 20 пунктів. Угода регламентувала умови вступу в ко-

лонію і придбання ділянки землі:

«Кожна родина, яка приїжджає в колонію «Білий Орел» в Еспірито Санто (Бразилія) мусить, перед виїздом із країни, підписати з Колонізаційним Товариством умови купівлі землі площею 25 га». «Інформаційний бюлетень для преси та еміграційних установ», Варшава, 14 червня 1935р. [6].

Наведемо також окремі пункти «Декларації»:

«2. Переїзд від місця мого проживання в Польщі до порту в Бразилії відбувається за мій власний кошт.

3. Продажна ціна ділянки – близько 450 американських доларів, рахуючи по 18 доларів за гектар.

17. Без згоди адміністрації колонії не маю права відступити свою ділянку третій особі.

18. Якщо я залишу придбану мною ділянку, то втрачаю на неї право, як і на повернення за неї виплачених сум.

21. Після внесення повної суми за ділянку отримую від Колонізаційного Товариства остаточне і повне право власності без будь-яких коштів з моєї сторони» [7].

Підписували майбутні поселенці в Південній Америці такі декларації і вирушали з родинами через океан до Бразилії та Аргентини. А що ж їх там насправді чекало? З боєм запитував про це в своїх творах і Іван Франко:

Що то ще жде тебе на океані?

Що у Бразилії, в славній Парані?

Що то за рай ще тобі отвираєсь

В Спириту Санту і Мінас Жераес? [8].

Тихон Кравчук-Гончук з родиною. Село Дюксин Костопільського району. 1930 рік

Серед документів Еміграційного Синдикату є також і листи, написані нашими земляками в період підготовки до еміграції. За змістом цих листів ми бачимо хвилювання, невпевненість у тому майбутньому, яке селяни обирають для своїх родин, а інколи й відчай через безвихідні ситуації, в які потрапляли майбутні емігранти – в своїй країні вони вже не мають нічого, бо весь маєток проданий, а виїхати не можуть через ті чи інші причини. Наведемо один із таких листів, він короткий, але з дуже промовистим змістом:

«Ім'я та прізвище *Іван Кулинка*

Село *Корост* Гміна *Степань*

Пошта *Кричильськ* Повіт *Костонополь*

Відділу Еміграційного Синдикату в Рівному
3 квітня 1932 р. Я, *Кулинка Іван*, хотів виїхати до Аргентини, але мені не вистачило грошей, я був в Костонополі у Чеховича (агент Еміграційного Синдикату – прим. автора) і написав прохання до Синдикату і хочу виїхати до Парагваю. Прошу пана керівника надіслати мені листа, чи можна виїхати на ті документи, що були вироблені до Аргентини. І чим швидше надішліть мені листа, бо йде весна, час працювати на землі, я вже частину землі продав і не знаю, що далі робити, як можна виїхати на ті документи. То я хочу виїхати в травні. З повагою, чекаю на відповідь, *Іван Кулинка*» [9].

Із офіційних документів, наявних в архіві, стає зрозуміло, як спритні ділки, аферисти наживалися на недосвідченості бідних, малограмотних селян. Йдеться про багаточисельні випадки агітації переселенців підпільними посередниками. Селяни піддавалися на таку агітацію, прагнучи за будь-яку ціну виїхати будь-куди заради покращення свого життя, і потім страждали від визисків таких нелегальних агітаторів. У березні 1935 р. із Урядового Комісаріату у Варшаві інспектором з еміграційних справ був розісланий лист всім міським і повітовим старостам – про агітацію емігрантів нелегальними посередниками та боротьбу з ними. Нам цей документ цікавий ще й тим, що в ньому наводиться спи-

сок установ, які мали дозвіл на виконання інформаційно-посередницької діяльності щодо еміграційних справ:

До списку входили:

1. Еміграційний Синдикат у Варшаві, вул. Альберта I, короля бельгійців, № 7.

2. Єврейське Центральне Еміграційне Товариство «Jeas», Варшава, пл. Гржибовського, 10.

3. Польське бюро Міжнародної Допомоги Емігрантам, Варшава, вул. Случевська, 5.

4. Центральний Сіоністський Палестинський Відділ (тільки у справах виїзду до Палестини), Варшава, вул. Королівська, 18.

5. Морська і Колоніальна Ліга, Варшава, вул. Відок, 10.

6. Центральна Організація Євреїв Ортодоксів у Варшаві, вул. Світова(?), 22.

7. Опіка Польська над співвітчизниками на чужині, Варшава, вул. Краківське Передмістя, 6.

8. Робітниче Еміграційне Бюро при Центральному Комітеті Профспілок, Варшава, вул. Лешно, 3.

9. Польське Еміграційне Товариство у Львові, вул. Вісньовських, 4.

10. Товариство опіки над українськими емігрантами, Львів, вул. Вісньовських [10].

Серед матеріалів архіву є багато спеціальних бланків-анкет, озаглавлених «Канадські Національні Залізничні. Міністерство Колонізації та Землеробства». Отже, організацією перевезення та прийому іммігрантів у Канаді займалися Канадські Національні Залізничні. Щоб зрозуміти, якою була роль залізничних компаній у залученні емігрантів до Канади, звернемося до статті Байрона Лью та Брюса Кейтера «Вплив імміграційних квот Сполучених Штатів на міграцію до Канади у 1920-ті роки». У ній, зокрема, говориться:

«У 1925-1930 рр., за так званою залізничною угодою, канадський уряд надав правам двом канадським залізничним компаніям від свого імені виступати агентами по залученню іммігрантів. По суті їм надали право набирати сільськогосподарських робітників у країнах Східної Європи для канадських Західних Територій. Залізницям

виділили мільйони акрів державної землі як дотацію на побудову трансконтинентальних ліній. Залізниці, для стимулювання переселення і наступного продажу земель, запропонували фінансування фермерських господарств; іпотечне фінансування було в цей період незначне, так як банкам не дозволялося давати позику на нерухомість. У 1920-і рр. у власності залізниць опинилися землі після іпотечного дефолту, і вони були зацікавлені в залученні поселенців, щоб продати їм ці ферми» [11].

Тут доречно описати одну із анкет, яку заповнював голова родини потенційних іммігрантів до Канади. Заповнював цю анкету 1938 р. Крещук Тимофій, житель села Золочівка (нині Млинівського району). В інших подібних анкетах була позиція «Заняття», в якій достатньо було поставити одне слово «землероб». А в цій анкеті вимагалось розширено подати інформацію про те, що вміє робити майбутній поселенець-фермер:

«Чи знається на рільництві?

Як давно працює на землі?

Чи вміє доїти? Чи вміє орати?

Чи займається рільництвом зараз?

Чи всі працездатні члени родини здатні до землеробства?» [12].

І в самому кінці анкети дуже дрібним шрифтом подається ще Декларація заявника. У ній, зокрема, говориться:

«Цим засвідчую, що єдиною причиною мого виїзду до Канади є поселення на землі. Якщо я поїду до Канади при сприянні Канадської Національної Залізниці, я погоджуюся прийняти її допомогу та виконувати вказівки при поселенні. Погоджуюся також внести гроші в сумі 500 доларів на ім'я Канадського Колонізаційного Товариства Канадських Державних Залізниць (Канадська Національна Асоціація Поселення на землі), як формальну гарантію того, що я поселюся на землі протягом трьох місяців по приїзді до Канади, і що гроші ті будуть вжиті для мене» [13].

Чому така деталізація щодо професії землероба? Про це дізнаємося знову ж таки із статті науковців Університету

Трент, Канада Байрона Лью і Брюса Кейтера. У ній йдеться, що Канада в своїй імміграційній політиці в 20-30-х роках ХХ ст. притримувалася принципу сортування іммігрантів за країнами походження. Так, країни Європи ділилися на привілейовані і непривілейовані (це були офіційні терміни). Іммігранти із привілейованих країн (Британії та країн північно-західної Європи – Скандинавських країн, Голландії, Бельгії, Франції, Швейцарії і Фінляндії) допускалися без обмежень, лише брався до уваги стан їх фізичного та розумового здоров'я. Вихідці ж із непривілейованих країн (із Східної Європи) допускалися лише для роботи на фермах у Західній Канаді, території якої якраз заселялися. Ці обмеження уряд Канади використовував як засіб для забезпечення країни від впливу некваліфікованої робочої сили [14].

Як бачимо, документи Еміграційного Синдикату містять досить великий об'єм інформації про те, як проходив процес еміграції мешканців Рівненщини до країн Південної та Північної Америки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), Ф. 39, оп.1, од. зб.126, с.33.
2. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.342, с.51.
3. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.1, с.101.
4. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.1, с.23.
5. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.342, с.51.
6. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.1, с.69.
7. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.339, с.12.
8. Франко І. Твори в 20 томах. – Т. 11. – К., 1952. – С.136.
9. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.341, с.110.
10. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.1, с.46.
11. Byron Lew and Bruce Cater, The Impact of United States Immigration Quotas on Migration to Canada During the 1920s.-Trent University, Canada. 10th May, 2002. www.trentu.ca/economics, с.9.
12. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.372, с.53.
13. ДАРО, Ф.39, оп.1, од. зб.372, с.53.
14. Byron Lew and Bruce Cater The Impact of United States Immigration Quotas on Migration to Canada During the 1920s.-Trent University, Canada. 10th May, 2002. www.trentu.ca/economics, с.5.

Переклад фрагментів текстів з польської та англійської мов – Лілія ТОЛСТУХА

БОРОТЬБА ЯНА АЛЕКСАНДРА КОНЕЦПОЛЬСЬКОГО ЗА БРОДІВСЬКИЙ МАЄТОК ЙОГО РОДИННОЇ СПАДЩИНИ

22 серпня 1682 р. в маєтку Бешче Руського воєводства важкохворий Станіслав Конєцпольський гербу «Побуг» (Фото. 1), краківський каштелян, володар багатьох міст, сіл та маєтків, серед яких було і м. Рівне з округою, складав свій другий заповіт (перший заповіт шляхтич написав 13 вересня 1676 р. в Бродах) [4, 57-61; 8, 375-389].

1. Герб дому Конєцпольських «Побуг»
(відомий з XI ст.)

Слід зазначити, що рівненський ключ перейшов до володінь дому Конєцпольських як посаг Йоанни Барбари із Замойських — дочки великого коронного канцлера Томаша Замойського, після шлюбу 9 листопада 1642 р. з батьком Станіслава — великим коронним хорунжим Александром Конєцпольським*. Після смерті коронного хорунжого в березні 1659 р. в Підгірцях, Рівне перейшло до його сина Станіслава.

Конєцпольські, ймовірно, в Рівному постійно не жили й управляли містом та округою через своїх губернаторів. Тому вважаю помилковим коментар до відомої літографії М. Фаянса за малюнком Н. Орди, на якій зображено рівненський палац часів Любомирських (Фото 2). Тим не менше володіли Конєцпольські Рівним до 1720 р.

Станіслав Конєцпольський, воєвода подільський, староста долинський, був жонатий із княжною Євгенією Катажиною з Вишневецьких — донькою краківського каштеляна Дмитра Вишневецького. Як відзначають історики сімейне життя Станіслава не було щасливе. Дітей в родині не було [4, 56; 7, 4]. Ці обставини привели до того, що С. Конєцпольський склав спочатку перший заповіт, а пізніше, коли він став краківським каштеляном, після смерті свого тестя — другий. Граф Е. Куропатницький в своїй «Географії Галичини», описуючи цю подію, відзначав, що польська королева Марія Казимира жартома обіцяла важко хворому С. Конєцпольському: «...віддай Броди — будеш краківським каштеляном» [5, 79]. С. Конєцпольський нібито погодився, але Броди із замком, село Старі Броди та Лагодівський став пообіцяв подарувати і заповісти королевичу Якубу Собеському — старшому сину Марії Казимири і Яна III Собеського. Хоча, можливо, це була тільки легенда [4, 57], але дарування Бродів Собеським втягнуло місто Броди в довголітню перманентну боротьбу володарів Бродів зі свояком С. Конєцпольського Яном Александром Конєцпольським, якого краківський каштелян вважав найближчим по крові із Дому Конєцпольських і називав своїм єдиним спадкоємцем [8, 383]. Дослідник генеалогії Конєцпольських С. Пшиленський зазначив, що Ян Александр Конєцпольський, воєводич белзький, старо-

* Докладний життєпис Александра Конєцпольського висвітлений в розвідці автора [2].

2. Літографія «Рівне (Губернія Волинська)»
М. Фаянса з малюнка Н. Орди (1, 57)

ста баліньський і майбутній воєвода серадзький (Фото 3), був останнім нащадком усієї родини Конєцпольських [8, 183].

Після смерті С. Конєцпольського в жовтні 1682 р. Ян Александр отримує величезну спадщину, в складі якої було, звісно, і Рівне [8, 369-375]. У Рівному Ян Александр мав намір уфундувати місію отців єзуїтів, як це було зроблено в Рожнятові і Конєцполі [8, 184]. Саме ж місто, як і вся округа, яка належала Конєцпольському, були віддана, ймовірно, в оренду [8, 401].

Але справою честі воєводиц белзький вважав повернення собі Бродів – головного міста Конєцпольських на українських землях. За життя короля Яна III Собеського – опікуна свого сина Якуба, Яну Александру це не вдавалось. 1692 р. Конєцпольський отримує посаду коронного рот-

3. Ян Александр Конєцпольський, воєвода серадзький. Гавюра А. Тепплара з малюнка К. В. Келісинського, зробленого з живописного полотна в Підгорецькому замку (8, IX)

містра і стає старостою сєрадзьким [6, 83]. Через рік він власним коштом споряджає і відправляє під Відень гусарську і панцерну хоругви. 1699 р. шляхтич був комісаром від Речі Посполитої при демаркації нових кордонів між Туреччиною і Польщею після підписання Карловицького миру [6, 83; 8, 184].

Того ж року, скориставшись відсутністю в Бродах Якуба Собеського і бродівського губернатора Єжи Виговського, наказав Ян Александр своїм «волохам» напасти вночі на місто, роззброїти замкову залогу, пограбувати арсенал, а придворного дворянина королевича пана Раткевича зв'язати і вивезти з собою до Рівного. Там його після тортур засудили на смерть. На міській площі вирок був виконаний стрільбою з мушкету. Після смертельних ран Раткевич помер. Загальна сума збитків, завданих Яном Александром Бродам, склала 200000 злотих [4, 73-74; 7, 8]. У 1700 р. Люблінський трибунал розглядав справу наїзду коронного ротмістра на Броди. Комендант трибуналу відзначав, що Ян Александр хотів порушити та знищити заповіт краківського каштеляна С. Конєцпольського щодо Бродів. Своїм вирокіом трибунал засудив Яна Александра за самовільний наїзд на Броди карою вічної баніції (вигнання) і зобов'язав його відшкодувати усі нанесені місту збитки [7, 8].

Невідомо чи був виконаний вирок трибуналу, адже 1702 р. розпочалось вторгнення шведів на терени Польщі – йшла Північна війна. 8 січня 1704 р. королевич Якуб Собеський продав Бродівський маєток київському воєводі Юзефу Потоцькому [4, 80]. Новий власник міста, підтримуючи короля Станіслава Лещинського, переходить на бік шведів і заглиблюється в хаос громадянської війни в Польщі. Після Полтавської битви Ю. Потоцький втікає разом з Карлом XII до Бендер в Молдову, а тим часом король Август II позбавляє київського воєводу усіх його маєтків. Цією ситуацією вдало скористався Ян Александр (з 1704 р. брацлавський, а з 1710 р. сєрадзький воєвода). 1713 р. він ще раз захоплює

Броди і оголошує себе спадковим паном, призначає свого губернатора Збігнева Любенського, а єврейській громаді підтверджує всі привілеї, які їм надав Якуб Собеський 1699 р. [4, 86-87; 10, 16,22].

1714 р. Ю. Потоцький повертається з Бендер до Польщі та мириться з Августом II. Король прощає вигнання й повертає йому всі його маєтки (Броди король повернув своїм декретом, виданим в Дрездені 5 липня 1714 р.) [4, 88]. Однак, Юзеф Потоцький, будучи не цілком задоволеним таким рішенням Августа II, подає скаргу до Люблінського трибуналу за останній наїзд і самоуправство Яна Александра в Бродах і 5 жовтня 1714 р. отримує декрет вічної баніції на воєводу сєрадзького, його губернатора З. Любенецького та інших нападників. Але вже 1716 р. новий суд звільнив нападників від кари баніції і Ян Александр Конєцпольський прибув до Бродів зі шляхетними намірами: передати бродівському фарному костелу викуплене літургійне срібло і відновити гроби своїх рідних, похованих в Бродах [4, 89].

Ян Александр Конєцпольський був жонатий на Гелені (Ельжбеті Фебронії Гелені) з Жевуських – дочці Міхала Флоріана Жевуського, надворного підскарбія, але дітей вони не мали і Конєцпольський, як і його попередники, складає декілька заповітів: перший – в 1702 р. в Раколупах, а другий – 3 грудня 1719 р. в Крилові [6, 83; 8, 398, 409]. Згідно цих документів маєтності Яна Александра, які складали 30 міст і 435 фільварків, повинні були перейти до братів Александра і Францішека Валєвських – синів Жигмунда Валєвського, каштеляна роспєрського, і Маріани з Конєцпольських [9, 821].

14 грудня 1719 р. в Раколупах Ян Александр на Язлівцю, Лешневі, Рівному, Янові і Конєцполі Конєцпольський воєвода сєрадзький, староста Белінський, помер. Брати Валєвські не змогли дати ради зі спадком Конєцпольського і в 1723 р. вимушені відступити його іншому Валєвському (родичу або однофамільцю (?)) також Александру, мечнику сєрадзькому. Але новий господар

4. Гармата XVII ст. – зразок художнього литва на подвір'ї РОКМ.
Фото В. Ульянова, жовтень 2007 р.

1 травня 1723 р. в Хжонстовському замку за 200000 злотих продав частину маєтків, серед яких була і Рівненщина, князю Єжи Александру Любомирському великому коронному обозному, пізніше воєводі сандомирському [3, 145-146]. Це придбання Любомирських стало першою сходинкою до піднесення їх роду. Що ж у випадку самого Рівного – це вже інша історія...

Що ж лишилось в Рівному після Конєцпольських? Єдине, на що звернув увагу автор цих рядків, експонат Рівненського обласного краєзнавчого музею, який демонструється на подвір'ї музею. Це чавунна гармата XVII ст. з відлितим гербом «Побуг» (Фото 4, 5). Хоча гармата походить з Острога, але і до Рівного вона також має стосунок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Прищепя О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223с.
2. Ульянов В. Александр Конєцпольскі – дідич Бродів часів національно-визвольної війни українського народу 1648-1657 років // Матеріали кон-

5. Герб «Побуг», відлитий на гарматі XVII ст.
Фото В. Ульянова, жовтень 2007 р.

ференції присвяченої річниці початку Визвольної війни 1648-1654 років. – Берестечко, 2008. – С.87-92.

Каталог робіт рівненського художника Романченко О.М. (з фондів РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Одним із аспектів роботи працівників художнього відділу є вивчення та введення в науковий обіг матеріалів про творчість художників, доля яких тісно пов'язана з Волиню і безпосередньо з Рівним.

Тривалий час живописні і графічні роботи цих митців розглядалися у вузькій площині історичного краєзнавства, перш за все, як ілюстративний матеріал до певних суспільних та культурологічних процесів.

Однією з таких постатей є Романченко Олександр Минович. Відомості про художника-педагога досить скупі. Відомо, що народився у 1924 р., за фахом – архітектор. Працював викладачем декоративного оформлення Дубнівського культурно-освітнього технікуму, у 1958 р. відбулася персональна виставка його робіт.

У 1959-1967 рр. був першим директором Рівненської художньої школи. Помер у 1977 р.

Традиції реалістичної школи живопису яскраво виявилися у творах присвячених краєвидам Волині. Роботи Романченка – це перш за все зображення архітектурних споруд: фортець, замків, костелів і монастирів. Художник започаткував цілу серію малюнків-акварелей «Архітектурні пам'ятки Рівненщини», які характеризують такі міста як Крем'янець, Почаїв, Остріг, Корець, Дубно.

Мета створення даного каталожного списку – підготовча робота до укладання повного каталогу художніх робіт, що зберігаються у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Структура каталогу складається з назви твору, датування, техніки виконання і матеріалу, походження та інвентарного номера.

До каталогу відібрано 52 роботи художника, які на даний час знаходяться у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

КАТАЛОГ ХУДОЖНІХ РОБІТ
РІВНЕНСЬКОГО ХУДОЖНИКА
РОМАНЧЕНКО О.М. З ФОНДІВ
РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

1. «Дорога у Семидуби» 1950 р.
Акварель, олівець, папір. (36,5х25)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 1 / V И 1853 / 1.
2. «Костел кармеліток у Дубно» 1950 р.
Акварель, олівець, папір. (25х20)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 2 / V И 1853 / 2.
3. «Дубно – замок» 1948 р.
Акварель, олівець, папір (27,5х37)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 3 / V И 1853 / 3.
4. «Етюд» 1965 р.
Олія, полотно. (25,5х19,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 4 / V И 1853 / 4.
5. «Дубно – дорога на Сурмичі» 1948 р.
Акварель, олівець, папір. (24,5х19,5)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 5 / V И 1853 / 5.
6. «Костел бернардинів, м. Дубно» 1965 р.
Акварель, олівець, папір. (21,2х27,3)
9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 6 / V И 1853 / 6.

7. «Дубно» 1950 р.

Акварель, олівець, папір. (36х26,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 7 / V И 1853 / 7.

8. «Корець, руїни замку» 1973 р.

Акварель, олівець, папір. (32,5х21,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 8 / V И 1853 / 8.

9. «Дубно» 1950 р.

Акварель, олівець, папір. (37х25,4)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 9 / V И 1853 / 9.

10. «Рівне вул. Радянська» 1960 р.

Акварель, олівець, папір. (34х31,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 10 / V И 1853 / 10.

11. «Будівництво залізничного мосту в м. Рівне» 1973 р.

Акварель, олівець, папір. (55,2х38,2)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994..
Інв. № 20503 / 11 / V И 1853 / 11.

12. «Корнин» 1960 р.

Акварель, олівець, папір. (37,5х26,7)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 12 / V И 1853 / 12.

13. «Етюд – с. Іванне» 1966 р.

Акварель, олівець, папір. (33х26)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 13 / V И 1853 / 13.

14. «Вид Полісся»

Акварель, олівець, папір. (48х36)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 14 / V И 1853 / 14.

15. «с. Іванне, Дубнівський р-н» 1955 р.

Картон, олія. (28,5х14)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 15 / V И 1853 / 15.

16. «Сторожка на могилі Шевченка» (2 шт.) 1966 р., Канів.

Акварель, олівець, папір. (23,5х25,5), (23,3х20,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 16 / V И 1853 / 16.

17. «Стара вулиця» 1965 р.

Акварель, олівець, папір. (24х25)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 17 / V И 1853 / 17.

18. «Євпаторія» 1965 р.

Акварель, олівець, папір. (24,5х26,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 18 / V И 1853 / 18.

19. «Крем'янець - ескіз» 1973 р.

Акварель, олівець, папір. (48х36,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 19 / V И 1853 / 19.

20. «Залишки замку у м. Крем'янець» 1965 р.

Акварель, олівець, папір. (24,3х24,3)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 20 / V И 1853 / 20.

21. «Руїни замку, м.Крем'янець» 1958 р.

Акварель, олівець, папір. (28,5х20)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 21 / V И 1853 / 21.

22. «Вітряк. Полтавщина» 1939 р.

Акварель, олівець, папір. (20,3х16,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 22 / V И 1853 / 22.

23. «Вид Києва»

Картон, олія. (27,5х20,3)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 23 / V И 1853 / 23.

24. «Київ» 1953 р.

Акварель, олівець, папір. (44х36)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 24 / V И 1853 / 24

25. «На Дніпрі» 1954 р.

Акварель, олівець, папір. (37х44)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 25 / V И 1853 / 25.

26. «Київ, Дніпро» 1948 р.

Картон, олія. (34х23,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 26 / V И 1853 / 26.

27. «Вечір» 1965 р., Київ.

Акварель, олівець, папір. (26х23)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 27 / V И 1853 / 27.

28. «Захід сонця на Дніпрі» 1964 р.

Акварель, олівець, папір. (29х16,5)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 28 / V И 1853 / 28.

29. «Ніч на Дніпрі» 1964 р.

Акварель, олівець, папір. (27х19)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,
Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.
Інв. № 20503 / 29 / V И 1853 / 29.

30. «Голосіївський став» (4 шт.), 1967 р.

Акварель, олівець, папір. (50,5х36,5; 47х33; 56х31,5; 33х23,5;)

9. 06. 1994 р. передала дружина художника Романченко Тамара Олександрівна,

Акт № 5675 / 50 від 9. 06. 1994.

Інв. № 20503 / 30/ V И 1853 / 30 (а, б, в, г).

31. «Козацька могила, с. Семидуби» 1965 р.

Акварель, папір. (16х18,5)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 2 / V И 1708.

32. «Замок в Клевани» 1973 р.

Акварель, папір. (17,5х22)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 3 / V И 1709.

33. «Вежа замку в Корці, XVII ст.» 1964 р.

Акварель, папір. (20х24)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 4 / V И 1710.

34. «Руїни замку в Корці XVII ст.» 1969 р.

Акварель, папір. (20,5х22)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 5 / V И 1711.

35. «Костел в Корці XVII ст.» 1965 р.

Акварель, папір. (15х20)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 6 / V И 1712.

36. «Острозький замок XIVст.» 1965 р.

Акварель, папір. (19х23)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 7 / V И 1713.

37. «Замок кн. Острозьких XV ст. в Дубно» 1955 р.

Акварель, папір. (21х25)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 8 / V И 1714.

38. «Вежа замку XVст. в Дубно» 1964 р.

Акварель, папір. (19х22)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 9 / V И 1715.

39. «Кругла вежа. Остріг» 1964 р.

Акварель, папір. (19х22)

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 10 / V И 1716.

40. «Залишки замку в Корці» 1953 р.

Акварель, папір. (17,5х22)

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 11 / V И 1717.

41. «Синагога в Дубно» 1965 р.

Акварель, папір. (16,5х19,5).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 12 / V И 1718.

42. «Собор бернардинів»

Акварель, папір. (16,5х19,5).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 13 / V И 1719.

43. «Татарська вежа XVI ст. Остріг» 1965 р.

Акварель, папір. (19х20).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 14 / V И 1720.

44. «Межиричі Острозькі» 1974 р.

Акварель, папір. (19х23).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 12 / V И 1718

45. «Замок кн. Острозьких XV ст. в Дубно» 1951 р.

Акварель, папір. (19х23)

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 17 / V И 1723.

46. «Вежа собору в Межиричі» 1973 р.

Акварель, папір. (23х21,5).

Закупка. Акт № 3341 / 178 від 19. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 18 / V И 1724.

47. «Рівне взимку» 1966 р.

Акварель, папір. (29х42).

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 19 / V И 1702.

48. «Вулиця Радянська, м. Рівне» 1960 р.

Акварель, папір. (34х40)

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 20 / V И 1703.

49. «Вечір на річці Зиб»

Акварель, папір. (27х37).

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 21 / V И 1704.

50. «Вечір на річці» 1953 р.

Акварель, папір. (25х35)

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 22 / V И 1705.

51. «Захід сонця. Дубно» 1951 р.

Акварель, папір. (33х45).

Закупка. Акт № 3342 / 179 від 21. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 23 / V И 1706.

52. «Церква в Семидубах XVI ст.» 1955 р.

Сепія, папір. (19х23).

Закупка. Акт № 3340 / 177 від 18. 06. 1982.
Інв. № 13915 / 1 / V И 1707.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- БУЛИГА Олександр Степанович** – директор Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- ГАВРИШ Наталія Мирославівна** – старший науковий співробітник сектору новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- ДМИТРЕНКО Алла Адамівна** – доцент кафедри документознавства і музейної справи, завідувачка Музею етнографії Волині і Полісся Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).
- ДМИТРЕНКО Тамара Борисівна** – завідувачка відділу історії Державного історико-культурного заповідника міста Дубна (м. Дубно).
- ЖУРАКОВСЬКИЙ Болеслав Станіславович** – почесний член Рівненського обласного краєзнавчого товариства, вчитель Кустинської загальноосвітньої школи I-III ст. (с. Кустин, Рівненський район).
- ЗЮБРОВСЬКИЙ Андрій Вікторович** – аспірант Інституту народознавства Національної академії наук України (м. Львів).
- КАУК Тетяна Леонідівна** – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- КОЖУШКО Наталія Іллівна** – завідувачка відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- КОПІОВА Діана Олександрівна** – мистецтвознавець відділу «Полісся» Національного музею народної архітектури та побуту України (м. Київ).
- КОРЧАК Андрій Михайлович** – викладач філософії, історії, завідувач музею Бродівської гімназії ім. І. Труша (м. Броди).
- ЛАНШИНА Людмила Володимирівна** – молодший науковий співробітник відділу природи Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).
- ЛЮБЕЦЬКА Надія Олександрівна** – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (м. Дубно).
- МАСЯЄВА Аліна Миколаївна** – магістр культурології, науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- МИХАЛЬЧУК Роман Юрійович** – магістр історії, вчитель історії та правознавства Навчально-виховного комплексу «Престиж» м. Рівне (сmt Мізоч).
- МІНІЧ Сергій Леонідович** – відповідальний секретар газети «Сім днів» (м. Рівне).
- МОХНЮК Степан Данилович** – молодший науковий співробітник відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- МУШИРОВСЬКИЙ Володимир Макарович** – провідний науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- НАГОРНИЙ Андрій Ярославович** – директор Навчально-виховного комплексу № 2 «Школа-ліцей», відмінник освіти України (м. Рівне).
- ОБАРЧУК Анастасія Олександрівна** – магістр культурології, науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- ОДОЛІНСЬКА Ірина Сергіївна** – магістр культурології, зберігач фондів Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- ОНИЩУК Ярослав Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

- ПАРХОМЕНКО Тетяна Петрівна** – старший науковий співробітник відділу етнографії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- ПЕТРОВИЧ Валентина Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).
- ПОПЕРЕЦЬКА Леся Василівна** – екскурсовод Державного історико-культурного заповідника м. Дубна (м. Дубно).
- ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету (м. Рівне).
- ПРИЩЕПА Олена Петрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).
- ПШЕНИЧНИЙ Микола Іванович** – науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, член Національної Спілки письменників України, почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців (м. Дубно).
- РАЗІГРАЄВ Олег Володимирович** – магістр історії, аспірант кафедри новітньої історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).
- РОЖКО Володимир Евтухович** – архівіст I категорії Державного архіву Волинської області (м. Луцьк).
- РОМАНЧУК Олег Степанович** – заступник директора Рівненського обласного краєзнавчого музею з наукової роботи, член Спілки дизайнерів України (м. Рівне).
- РЯБЧИКОВА Фаїна Денисівна** – старший лаборант кафедри документознавства і музейної і музейної справи історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).
- САУШ Ольга Михайлівна** – завідувачка відділу природи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- СЕМЕНОВИЧ Олена Леонідівна** – магістр культурології, молодший науковий співробітник художнього відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- СКОВРОНСЬКА Алла Сергіївна** – редактор Лінгвістичного центру (м. Львів).
- СТРІЛЬЧУК Василь Михайлович** – директор Бродівського історико-краєзнавчого музею (м. Броди).
- ТЕРЛЕЦЬКИЙ Віктор Володимирович** – краєзнавець, член національної Спілки письменників України (м. Шостка, Сумська область).
- ТИЩЕНКО Олег Олександрович** – головний редактор газети Рівненської міськради «Сім днів» (м. Рівне).
- ТКАЧ Віталій Вікторович** – інспектор Рівненської філії державного підприємства науково-дослідного центру «Охоронно археологічної служби України - Рівне» Інституту археології Національної академії наук України (м. Дубно).
- ТОЛСТУХА Лілія Василівна** – старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).
- УЛЬЯНОВ Володимир Федорович** – доглядач Бродівського історико-краєзнавчого музею (м. Броди).
- ХОДАКОВА Оксана Федорівна** – науковий співробітник сектору новітньої історії відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею (м. Рівне).

Науково-краєзнавче видання
Управління культури і туризму Рівненської обласної державної адміністрації
Рівненський обласний краєзнавчий музей

Наукові записки. Випуск VII

науковий збірник

Головний редактор
БУЛИГА
Олександр Степанович

Заступник головного редактора
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Літературний редактор
кандидат філологічних наук

Рая ТХОРУК

Дизайн
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Технічний редактор
БОРИЛЮК
Олег Михайлович

Відповідальний за випуск
РОМАНЧУК
Олег Степанович

Здано до набору 01.06.2009.
Підписано до друку 08.09.2009.
Формат 60х84^{1/8}.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Гарнітура Mysl.
Умовн. друк. арк. 22,6.
Тираж 100 прим.
Зам. 323.

Видавець Олег Зень
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців: РВ-26 від 6 квітня 2004 р.
33022, м. Рівне, пр. Кн.Романа 9/24;
тел.: 8(0362)24-45-09; 8(067)36-40-727

Друк: ПП Олейник В.А.
33000, м. Рівне, вул. Вербова, 38/154
тел. 8(0362)23-17-09